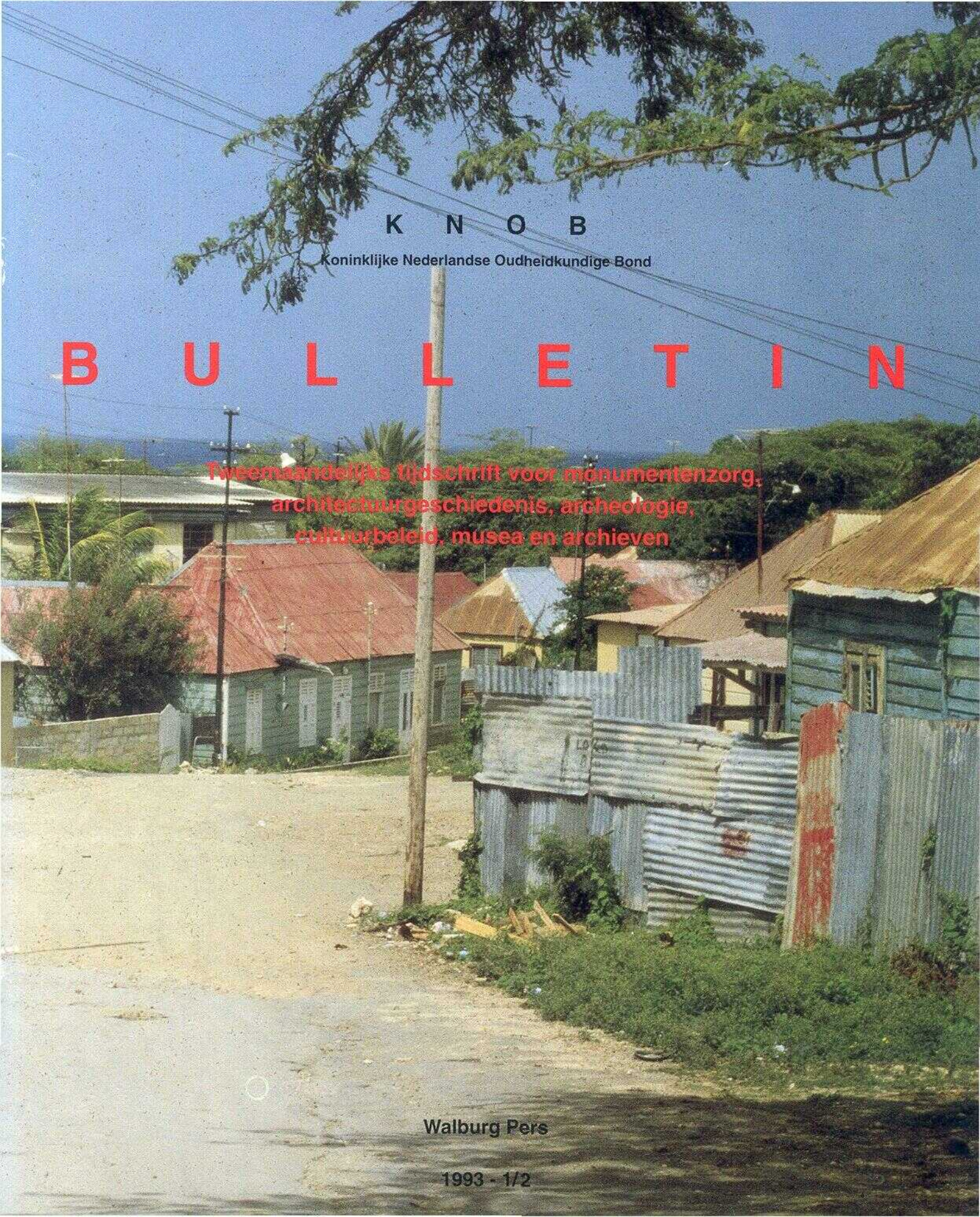

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1993 - 1/2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden
(hoofdredacteur),
prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
drs. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Gröll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U.F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W.J.H. Willems,
G. Heuff,
drs. J.F. van Regteren Altena,
drs. C.O.A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C.J. Vriesman,
mevr. drs. M.J.H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (t/m 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

1

Saskia van Dijk en Mariëtte Kamphuis
Tussen airco en een mangoboom .
Symposium architectuur en stedenbouw
Curaçao

4

R.A. Römer
Flexibiliteit en spontaniteit. De samenhang
tussen samenleving, cultuur en architectuur
van Curaçao

7

Ronald Gill
De architectuur en stedenbouw in de West-
Indische archipel. Een verkenning vanuit
Curaçao

14

Michael A. Newton
Monumentenbeleid en stadsvernieuwing op
Curaçao

20

Carel Weeber
Ruïnes ontstaan vanzelf, monumenten nooit

23

Dito Abbad
Stadsbehoudend vernieuwen of
stadsvernieuwend behouden

28

Vier doctoraalscripties

34

H.A. Tummers
Recente vondsten betreffende vroege
grafsculptuur in Nederland, dertiende en
veertiende eeuw

41

Publikaties
H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers, *De kerk*
te Leur (recensie: Arie de Groot), H.L. Janssen,
Het kasteel centraal (recensie: *T.J. Hoekstra*),
Monumenten Inventarisatieproject Den Haag
1850-1940 (recensie: *Auke van der Woud*),

43

Recent verschenen

44

Berichten
Monumentenzorg: Symposium bouwhistorisch
onderzoek KNOB: 'Computerondersteund
architectuurhistorisch onderzoek', ca. 80 Nieuwe
monumenten in Den Haag, Verdedigingswerken
van de vesting Muiden.
Archeologie: Ontstaan Delft anders dan gedacht,
Archeologische problemen, Van boeren erf tot
bibliotheek, Museumstukken van glas, Pompeii in
de Nieuwe Kerk, Blik in Antwerpse bodem,
Archeologische Almanak, Twee keer Romeins
Zuid-Holland.
Mutual heritage: 'Tropical art deco' op Curaçao.
Archieven: Schetsontwerp van Jan David Zocher
jr. voor de gebouwen van de Algemene
begraafplaats van Alkmaar.

51

Tentoonstellingen
Tijd van leven, Sporen van Utrechts verleden.

52

Auteurs en referenten

52

KNOB
Mededelingen en berichten

54

Summaries

Omslag: Willemstad, Curaçao, de wijk Monte
Berde (foto: S. van Dijk).

BULLETIN KNOB
Jaargang 92, 1993, nummer 1/2

Tussen airco en een mangoboorn

Symposium Architectuur en stedenbouw Curaçao, RUG september 1992

Saskia van Dijk en Mariëtte Kamphuis

Op 23 september 1992 vond aan de Rijksuniversiteit Groningen het symposium 'Tussen airco en een mangoboorn; Architectuur en stedenbouw Curaçao' plaats. Het Instituut voor Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie, in de persoon van hoogleraar Architectuurgeschiedenis prof.dr. E.R.M. Taverne, vervulde de functie van gastheer voor deze dag niet voor niets. In de periode 1990-1992 wijdden vijf studenten van de sectie architectuurgeschiedenis hun doctoraalonderzoeken aan de architectuur en stedenbouw van Willemstad, Curaçao. Directe aanleiding tot het organiseren van het symposium was de wens de uitkomsten van het verrichte onderzoek zodanig naar buiten te brengen dat zij ingezet kunnen worden bij de discussie over en de praktijk van de hedendaagse architectuur, stedenbouw en stadsvernieuwing op het eiland. Dit thema is zeer actueel onder zowel vak-kundigen als het bredere publiek. Het accent in de discussie ligt met name op het verval, behoud en de stadsvernieuwing van de historische binnenstad van Willemstad. Deels vanwege de acute noodzaak tot ingrijpen hier, deels door de formulering en instelling van het Monumentenplan en de promotionele activiteiten van de Interregionale Commissie Actieplan Willemstad (ICAW) van de Unesco vanaf 1988.

Identiteitskwestie

Kern van het geheel vormt een identiteitskwestie. De vraag naar een eigen Antilliaanse cultuur en een daarbij passend beleid dient zich reeds vanaf de jaren vijftig, met het proces van bestuurlijke emancipatie van de eilanden, steeds dwingend aan. Binnen monumentenherstel en stadsvernieuwing is deze vraag cruciaal: er moeten keuzes gemaakt worden tussen sloop en restauratie, historiserende nieuwbouw of eigentijdse. De leefbaarheid van een stad wordt voor een belangrijk deel bepaald door de mate waarin gebouwen en de openbare ruimte een gevoel van herkenning en 'thuis-zijn' weten op te roepen bij de bewoners. De organisatie van het symposium heeft het thema van de identiteit nadrukkelijk ook willen toepassen op de groei en actuele situatie van het twintigste-eeuwse Willemstad: een omvangrijke agglomeratie die zich binnen enkele decennia heeft gevormd rondom het Schottegat, de binnenbaai en

Afb. 1. Gevelbeeld Otrabanda, Curaçao; de dubbele klokgevel is in 1969 verloren gegaan (foto C.L. Temminck Groll, 1966.)

Een uitgebreide foto-documentatie van de monumenten van Curaçao is aanwezig bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (foto- en tekeningenarchief). De kern van de collectie bestaat uit opnamen van M.D. Ozinga, H. van der Wal en C.L. Temminck Groll.

tevens het industriële centrum van de olie-industrie. Ook, en juist, in dit gebied, met zijn versnipperde en grotendeels ongestructureerde bebouwing staat de huidige generatie Curaçaose architecten en stedenbouwers voor een moeilijke opgave. Het zoeken naar eigentijdse oplossingen in evenwicht en samenhang met een in de eigen cultuur verankerde vormtaal en functionaliteit én het verbeteren van de ontworpen relatie (zowel visueel als functioneel) tussen de historische binnenstad en de moderne stadsuitbreidingen. Een opgave die op 23 september 1992 werd samengevat onder de titel 'tussen airco en een mangoboorn'.

Getracht is die dag een zo levendig mogelijk beeld op te roepen van de actuele situatie binnen de architectuur en stedenbouw

van Willemstad: de kwaliteiten, de problemen, de discussies en, met name, de toekomst. Een symposium als ontmoetingsplaats voor betrokkenen en geïnteresseerden, waar verschillende opvattingen bij elkaar worden gebracht op een moment dat een kritisch bewustzijn ten aanzien van de waarde en noodzaak van een eigen Antilliaanse cultuur en architectuur zich sterk verbreidt.

Curaçaose bouwtraditie en vervreemding

Het eiland Curaçao maakt geografisch en klimatologisch deel uit van het Caribisch gebied. Een groep verspreid gelegen eilan-

den, allen ooit gekoloniseerd door een Europese natie. Elk moederland heeft een stempel gedrukt op de plaatselijke cultuur, hetgeen heeft geresulteerd in een enorme verscheidenheid aan culturele kenmerken. Deze diversiteit, gecombineerd met het vermogen allerlei invloeden van buitenaf op te nemen en te integreren in de lokale cultuur is het gemeenschappelijke element dat de ketting van eilanden verbindt tot een bont geheel.

Zo ontstond ook binnen de architectuur en stedenbouw in de Cariben een enorme vormenrijkdom, waarbij Curaçao zeker een bijzondere plaats inneemt. Ook hier was sprake van een zeer specifieke vormontwikkeling, waarbij de culturele bagage vanuit het moederland werd gecombineerd met een pragmatisch gebruik van lokaal voorhanden materialen en aanpassing aan de lokale omstandigheden. Daardoor onderscheidde de architectuur en stedenbouw zich zowel van die in het moederland Nederland, als van die op de eilanden elders in de regio.

De onverwachte en snelle industrialisering van Curaçao vanaf het begin van deze eeuw, toen de olie-industrie zich er vestigde, bracht een breuk teweeg in de gestage ontwikkeling van de eigen bouwwijze. De 'olie' werd de bepalende factor bij de groeiwijze en inrichting van Willemstad. Een algehele modernisering trad op; tijd, middelen en het culturele besef ontbraken om de traditionele architectuur aan te passen aan de eisen van de nieuwe tijd, zowel kwalitatief als kwantitatief. Om in de dringende vraag naar woningen en nieuwe openbare gebouwen te kunnen voorzien, werd daarom overgeschakeld op uitheemse middelen, materialen en vormen. De vervreemding die hiermee in gang werd gezet, is één van de belangrijkste oorzaken van de hedendaagse problemen en discussies op het gebied van de Curaçaose stadsontwikkeling. Economische factoren bepalen nog steeds grotendeels de overheidshandelingen en -keuzes op het eiland, dat met een eenzijdige en open economische structuur een grote kwetsbaarheid en afhankelijkheid bezit. Echter, het oproer van 1969, en op het gebied van de architectuur recent het felle verzet tegen een Frans a-historisch ontwikkelingsvoorstel voor het Brionplein, geven aan dat er grenzen zijn aan het *rücksichtslos* voorbijgaan aan de lokale cultuur en behoeften.

Cultuurbesef

In de architectuur en stedenbouw is wat dat betreft met name het laatste decennium een duidelijke kentering ingetreden bij architecten én het ruimtelijk beleid. Een succesvolle stadsontwikkeling en revitalisatie van het deels verpauperde historische centrum zal moeten starten vanuit een eigen, lokaal gewortelde vorm, zowel letterlijk in de materiële gedaante van de gebouwde stad, als in de vorm van een beleidsvisie.

Reorganisaties in de volkshuisvesting, het Monumentenplan, het Ruimtelijk Ontwikkelingsplan en experimenten in de architectuur getuigen van de wil en de daadkracht om tot een steviger gefundeerde aanpak van het ruimtelijk beleid te komen.

Tegelijk wordt de kritiek op de actuele situatie de laatste jaren vaker en feller geuit. Historische stadsdelen zijn erg kwetsbaar in een economie die zich sterk richt op het toerisme, en kunnen bij onzorgvuldig beleid verworpen tot een levenloos stenen museum van historisch aandoende geveltjes, zonder waarde voor de plaatselijke gebruikers; (buitenlandse) projectontwikkelaars zijn daarbij machtsfactoren van belang. Ook op het specifieke ruimtelijke beleid bestaat kritiek: een totaalvisie staat onder heftige discussie. Voor de woningnood en het gebrek aan geschikte bouwgronden is nog lang geen definitieve oplossing in zicht.

De felheid van de kritiek is evenzeer een uiting in het proces van bewustwording van de lokale belangen en hun waarde, als de nota's, de plannen en de beleidspraktijk. Het verzekert ons van discussie en noodzaak alle betrokkenen tot voortdurende reflectie en gefundeerde plannen en ontwerpen.

Een aantal op Curaçao welbekende deelnemers aan de discussie werd als spreker op het Groningse symposium in de gelegenheid gesteld hun visie naar voren te brengen. Dit leverde met name in de wandelingen geanimeerde gesprekken op tussen sprekers onderling en met publiek.

De sprekers

Prof.dr. R.A. Römer (hoogleraar sociologie RUG en voorzitter van de Monumentenraad op Curaçao) benadrukte in zijn betoog twee dominante kenmerken van de Curaçaose cultuur: spontaniteit en flexibiliteit. Op Curaçao heeft sinds haar kolonisatie een voortdurend proces van cultuurmenging plaatsgevonden, door de verschillende bevolkingsgroepen die zich er vestigden, en doordat het eiland als handelscentrum veelvuldige contacten onderhield met andere Caribische eilanden en het Zuid-Amerikaanse continent. Een geven en nemen van culturele aspecten.

Daarnaast haalde hij de term 'geniale anarchie' van de schrijver Boeli van Leeuwen aan als karakterisering van de vrijheidsdrang en het improvisatietalent van de Curaçaöenaar, hetgeen binnen de architectuur en stedenbouw als een veelheid aan spontane bouwprocessen zichtbaar is. Nader onderzoek naar precieze kenmerken en beïnvloedingsroutes wordt (ook) door Römer zeer gewenst geacht.

Ir. Ronald Gill heeft op Curaçao in het begin van de jaren tachtig aan de Universiteit van de Nederlandse Antillen de afdeling Bouwkunde opgezet. Hij is nu werkzaam vanuit de gemeente Rotterdam, als docent Urban

Heritage aan de Technische Universiteit in Delft, waar hij een proefschrift voorbereidt. Zijn interesse gaat uit naar Curaçao zoals het gelegen is in de West-Indische archipel, waarbij hij de morfologische kenmerken van architectuur en stedenbouw binnen deze regio als uitgangspunt neemt. Vanwege de culturele en architectonische verscheidenheid waarvan hier sprake is, is het doen van algemene bindende en verbindende uitspraken een hachelijke zaak. Juist daarom zijn nog slechts weinig geslaagde pogingen ondernomen tot een een overkoepelend onderzoek naar wederzijdse beïnvloeding en overeenkomsten.

De kwaliteit van de West-Indische architectuur en stedenbouw ligt juist in de verscheidenheid. Globetrotter Gill spiegelt ons deze rijkdom inzichtelijk voor. Als geslaagd voorbeeld van integratie van een Europees model van stedenbouw met architectuur van lokale oorsprong noemt Gill Haïti.

Prof. Ir. Carel Weeber is vooral in Nederland bekend vanwege zijn spraakmakende gebouwen en opvattingen. Toch liggen zijn oorsprong en jeugdjaren op Curaçao. Weeber benadrukt de vervreemding die onherroepelijk optreedt tijdens de bouwkundige opleiding in Nederland gevolgd door Antillianen. Simpele gegevens waarmee klimaatbewust gebouwd kan worden, worden zo naar de achtergrond geschoven, terwijl deze de enige sleutel bieden tot het vinden van een architectuur die in de eigen cultuur en omgeving wortelt. Weeber pleit voor bouwkunde-onderwijs op Caribische grondslag en vestigt zijn hoop op bijvoorbeeld de University of the West Indies. Voor het bouwen op Curaçao in historische stadsdelen hanteert hij eenzelfde functionele benadering: het zijn de doelstellingen voor het gebruik, de maatschappelijke behoeften op nieuw geformuleerd naar deze tijd, die de architectonische vorm moeten bepalen. Stijlistische kopieën van historische stijlen zijn niet-functioneel, en daarmee uit den boze. Monumentenzorg is een evidente noodzaak maar een zeker zo grote prioriteit is het bouwen van de monumenten van de toekomst.

Ir. Michael Newton, medewerker van het Monumentenbureau Curaçao, geeft een overzicht van de ontwikkeling tot en de huidige stand van zaken binnen het in 1991 van kracht geworden Monumentenplan en de in gang gezette stadsvernieuwing van historisch Willemstad. Uit zijn relaas komt vooral naar voren hoe vaak reeds voorzeten zijn gegeven te komen tot een adequate monumentenzorg, die echter steeds weer op bureaucratische wijze werden afgehouden. Hij spreekt zijn hoop uit voor een daadkrachtiger toekomst, nu eindelijk de juridische, financiële en organisatorische kaders hiertoe zijn geschapen.

Ir. Dito Abbad werkt vanuit zijn bureau Plan'D2 als architect/stedenbouwkundige op Curaçao en de overige Nederlandse Antil-

len. Hij levert een poging om een indeling te maken in de huidige architectuurstromingen op Curaçao en koppelt daaraan zijn visie op de rol die de architectuurhistorie zou kunnen en moeten spelen bij de nieuwbouw. Ook formuleert hij zijn kritiek op het overheidsbeleid, waarbinnen zijns inziens met name de totaalvisie ontbreekt. Abbad bepleit een integrale aanpak van de ruimtelijke en functionele ontwikkeling van het gehele eiland, waarbij bovendien uitdrukkelijk ruimte bestaat voor participatie van bewoners en gebruikers.

Onderzoek

Er bestaan nog grote hiaten in de geschiedschrijving van Willemstad. Heeft voorheen duidelijk de nadruk op stijlontwikkelingen van de historische architectuur gelegen, op dit moment is er een grote behoefte aan onderzoek dat zich richt op langlopende processen, hun bepalende factoren en de actoren hierin. Onderzoek dat de blik verlegt naar de plaats van Curaçao binnen de Caribische regio, verbindende en onderscheidende elementen zoekt, en in een totaalbeeld plaatst van wederzijdse beïnvloeding. Onderzoek naar de twintigste-eeuwse stadsontwikkeling dat de details blootlegt van het proces van modernisering en planningsontwikkeling dat leidde tot de huidige situatie binnen de architectuur en stedenbouw.

Het vergaren van kennis en begrip van deze geschiedenis van Willemstad kan gezien worden als onderdeel van en bijdrage aan de ontwikkeling en versteviging van een Curaçaose bouwwijze en beleidsvoering op ruimtelijk gebied.

De vier genoemde doctoraalscripties, verschenen aan de RUG en gepresenteerd op 23 september 1992, kunnen een aanzet vormen tot verdere kennisvergaring. Korte samenvattingen van de scripties zijn te vinden aan het eind van de thema-artikelen. De kennis, opgebouwd aan de RUG en daarbuiten, zou gebundeld in een brede onderzoeksstructuur, uitgebreid en geoperationaliseerd kunnen worden, zodanig dat zij direct bruikbaar is voor de concrete architectuur, stedenbouw en beleidsontwikkeling op Curaçao. Dáár waar het symposium 'tussen airco en een mangoboorn' uiteraard eigenlijk plaats had moeten vinden.

Flexibiliteit en spontaniteit

De samenhang tussen samenleving, cultuur en architectuur van Curaçao

R.A. Römer

Inleiding

Als wij het willen hebben over de relatie tussen de architectuur en de sociale en culturele realiteit, dan verdient het aanbeveling eerst even terug te blikken naar het verleden, naar de tijd waarin de huidige sociale structuur en de huidige cultuur zijn ontstaan.

Curaçao heeft, evenals andere Caribische landen, een ontstaansgeschiedenis die een ontmoeting te zien geeft van twee of meer groepen, verschillend naar ras en cultuur. In het geval van Curaçao betrof het Noord-Europeanen, die overwegend protestant waren, Sefardische Joden, afkomstig, zoals de naam het al aanduidt, van het Iberisch schiereiland en negers uit West-Afrika. Voor het gemak spreekt men dikwijls in globale termen van een samenleving bestaande uit blanken, die vrij waren (zij waren allemaal vrije lieden maar niet allemaal slavenmeesters) en negers, die ten opzichte van deze blanken oorspronkelijk als slaaf, later - als erfenis van de slavernij - vanwege hun huidskleur en cultuur een ondergeschikte positie in de samenleving innamen. Kortom, de samenleving werd gekenmerkt door een blank-neger polariteit die niet alleen betrekking had op het raciale, maar ook op het culturele verschil. Voor onze analyse van de oude Curaçaose samenleving heeft het echter zin ook onderscheid te maken tussen de Noord-Europeanen en de Iberiërs.

De hierboven genoemde ontmoeting was immers niet alleen een ontmoeting van rassen, maar ook en vooral een ontmoeting van drie culturen. In deze samenleving vond naast een biologische menging, die duidelijk blijkt uit de grote diversiteit van mengtypen die er zijn waar te nemen, ook een voor buitenstaanders soms moeilijk te traceren menging plaats van de oorspronkelijke culturen van constituerende elementen, i.c. Noord-Europeanen, Iberiërs en West-Afrikanen.

Het is in dit proces van cultuurmenging en vooral de omstandigheden waaronder dat proces plaatsvond en de resultante daarvan, dat wij de achtergronden van het wonen en bouwen op dit eiland moeten zoeken.

De vraag die wij primair moeten beantwoorden is: wat heeft zich hier afgespeeld en in hoeverre doet dat zijn invloed nog gelden?

Het proces van cultuurmenging

De elementen die op het proces van cultuurmenging een bepalende invloed hebben gehad waren niet alleen de sociale structuur, die wij uit de literatuur kennen van (hogere en lagere) protestanten, de joden en de Afrikaanse slaven, en de omstandigheden waaronder op het eiland zelf het contact tussen deze groepen en dus tussen de culturen plaatsvond, maar ook de plaats die het eiland in het groter Caribisch geheel innam. Ook de geopolitieke positie is met andere woorden van grote betekenis geweest.

Dat Curaçao geen plantagekolonie was en dat de aard van de slavernij op het eiland daardoor ook afweek van die in de gebieden waar de plantage-economie dominerend was, kan als algemeen bekend worden verondersteld. Curaçao was in de eerste plaats een handelskolonie en handel bracht met zich mee contact met de omgeving, een gerichtheid op 'de andere' achter de horizon. Op het belang van dit aspect voor de cultuurvorming op het eiland kom ik nog terug. Zowel de aanwezigheid van een relatief belangrijke groep Sefardische joden als het frequente contact via de handel met de landen in de omgeving, in het bijzonder Spaans-sprekende kolonies, hebben aan de Curaçaose samenleving, in feite een Hollandse kolonie, een extra dimensie toegevoegd, nl. een nu nog duidelijk te constateren Latijnse inslag. Wat naast de handel ook heeft bijgedragen tot de Latijnse inslag zijn de frequente huwelijken van eilandbewoners, zowel blanken als mulatten, met vrouwen uit de aangrenzende Spaanse kolonies, later de onafhankelijke republieken Colombia en Venezuela. Voor het acculturatieproces had ook dit verschijnsel uiteraard vérgaande gevolgen.

De onderlinge afhankelijkheid van de sociale en raciale groepen op een klein eiland met beperkte mogelijkheden, en de afhankelijkheid van het eiland zelf ten opzichte van de omringende landen brachten met zich mee dat het acculturatieproces zich ontspon tot een geven en nemen over en weer van culturelementen¹ uit drie verschillende cultuursferen: een Hollandse, een Afrikaanse en, via de Sefardische joden en de Spaanse nabuurlanden, een Iberische.

Dit patroon wijkt af van dat in de andere kolonies in het Caribisch gebied, waar in de regel in eerste instantie van een cultuurmenging sprake is geweest tussen de cultuur van de koloniserende mogendheid en de Afrikaans gemerkte cultuur van de slaven. Voor zover in die kolonies groepen uit andere cultuursferen aanwezig waren, waren zij van beperkte omvang en vormden zij enclaves waar maar weinig invloed van uit is gegaan.

Het moet wel duidelijk zijn dat in een ingewikkelde situatie als hierboven is beschreven voor het eiland Curaçao van een 'samen-leven' slechts sprake kon zijn als tussen de groepen onderling een 'mutual understanding' kon groeien². Als een soort overlevingsmechanisme ontwikkelde zich in deze onderlinge relaties een grote mate van flexibiliteit.

Men kan de vraag opwerpen in hoeverre het juist is te stellen dat de positie van het eiland als handelskolonie *vis á vis* de omringende landen ook tot het ontstaan van deze flexibiliteit heeft bijgedragen. Het gaat bij de handel immers om vrij zakelijke transacties. Dat is ongetwijfeld zo. De handel echter tussen deze Hollandse kolonie en de Spaanse omgeving bracht onafwendbaar met zich mee dat naast het geven en nemen in materieel opzicht, ook een proces van geven en nemen in cultureel opzicht plaatsvond. De '*trait d'union*' hierbij vormden de Sefardische joden, Maar was die handel dan zo omvangrijk, zal men zich afvragen, dat daar zo'n belangrijke invloed vanuit kon gaan op de vorming van de cultuur.

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat gedurende een groot gedeelte van de achttiende eeuw (en ook later in de negentiende eeuw) Curaçao de belangrijkste uitvoerhaven is geweest van produkten uit dat gedeelte van de 'Vaste Kust' dat thans wordt aangeduid met de 'Occidente' (het westen) van Venezuela. Grote hoeveelheden cacao, tabak, suiker, verfhout en dergelijke werden via de haven van Curaçao uitgevoerd naar Amsterdam om van daaruit hun weg te vinden naar andere steden. Omgekeerd was Curaçao het centrum voor de distributie van goederen uit Europa naar de Spaanse kolonies in het Caribisch gebied en op de Vaste Kust. Reeds in 1677 was er sprake van een zaak toebehorende aan een 'Hollander' – zoals alle bewoners van Curaçao werden genoemd – in Coro³.

Een weerspiegeling van de welstand die

deze handel genereerde vinden wij in de prachtige achttiende-eeuwse herenhuizen in de stad en in de plantagehuizen, de zogenaamde 'landhuizen'.

De instelling van geven en nemen, van openstaan voor het andere of zoals ik het hierboven noemde de flexibiliteit in het overnemen (of soms verwerpen) van nieuwe ideeën die zich presenteren, vormt een belangrijk element in de creoolse cultuur die zich op het eiland heeft ontwikkeld. Wij merken dat in de omgangsvormen; in de taal, onder andere in de vele eufemismen die gebruikt worden om onaangename situaties te verzachten en het gemak waarmee nieuwe woorden langs de weg van de traditionele woordvorming in het papiamentu worden opgenomen; in de muziek met als grandioos voorbeeld de Curaçaose wals, en enigszins ook in de tumba, waarin Europese en Afrikaanse elementen harmonisch zijn samengevoegd. Een tweede belangrijk element, dat onmisbaar is voor de instandhouding van de geconstateerde flexibiliteit, is de spontaniteit. Organiseren en van tevoren plannen is daarom ook niet de sterkste zijde van de Curaçaöenaar, des te meer echter het improviseren. De schrijver Boeli van Leeuwen heeft dit heel treffend weten te karakteriseren met de term 'geniale anarchie'.

Stedebouw en architectuur

De elementen flexibiliteit en spontaniteit die ik hierboven noemde, vinden wij ook terug in de stedebouwkundige structuur en in de architectuur van het eiland. Een typisch voorbeeld hiervan vormt Otrobanda, waar bij het ontbreken van een stedebouwkundig plan een chaotische wirwar van gangetjes en steegjes ontstond die aan dit stadsdeel juist zijn gezellig karakter geeft⁵. Otrobanda is hierdoor ingewikkeld van structuur op het rommelige af, maar ademt juist tengevolge hiervan een gemoedelijke sfeer. De steegjes en gangetjes lopen harmonisch in elkaar over. Een wandeling door deze stadswijk wordt nooit een routinematige aangelegenheid en blijft een boeiend gebeuren⁶.

Daar waar men geprobeerd heeft planmatig te werk te gaan via een ruimtelijk beleidsplan, moet nu geconstateerd worden dat deze aanpak grotendeels wordt uitgehold door de traditionele spontane zelfbouw⁷. Deze zelfbouw heeft zich gemanifesteerd als een niet te stuiten traditie en is ook op de andere Caribische eilanden een veel voorkomend verschijnsel. De vraag werpt zich op of de oorsprong hiervan niet ligt in het ontbreken van voorzieningen op het meest cruciale moment van de geschiedenis van de volksklasse, namelijk bij de afschaffing van de slavernij.

In de buitendistricten valt een directe lijn terug te trekken naar deze periode. Het vestigingspatroon toont met name het verlangen naar ruimtelijke vrijheid⁸. Door de buitenbewoners zelf wordt dit aangeduid met: '*biba ku distansha*', een eigen huis met een ei-

gen erf, liefst gemarkeerd door een erfafscheiding⁹. Het gebruik van zuilcactus voor erfafscheiding is de laatste decennia in onbruik geraakt.

Het is overigens niet mijn bedoeling deze culturele trekken slechts te bejubelen; zij hebben immers ook hun schaduwzijden, onder andere voor infrastructurele voorzieningen als water, telefoon en electriciteit. De Nederlandse Antillen zullen zeker wel gediend zijn met een meer planmatige aanpak van hun ontwikkeling. Aan één Sint Maarten hebben wij meer dan genoeg.

Wat betreft de flexibiliteit, die zien wij weer spiegeld in allerlei aspecten van de cultuur. Ik noemde al de taal en de muziek. Geldt dit nu ook voor de literatuur, de beeldende kunst en de architectuur?

In de literatuur zien wij schrijvers zich met gemak van het Spaans en het Papiaments bedienen (Jozef Sickman Corsen), van het Nederlands en het Papiaments (Frank Martinus Arion, Carl de Haseth, Jules de Palm), van het Nederlands, Spaans en Papiaments (Luis Daal, René de Rooy, Nicolas Pina).

In de beeldende kunst vinden wij deze multiculturele flexibiliteit in het toepassen van elementen uit verschillende cultuursferen in een object. Een goed voorbeeld hiervan vinden wij in het werk van José Maria Capricorne, die in zijn schilderijen enerzijds associaties oproept met Marc Chagall, maar met een geheel eigen techniek te werk gaat, en die qua symboliek een sfeer oproept die typisch Curaçaos-creools is. Wij kunnen dit ook waarnemen in het werk van het echtpaar Nel en Norva Simon, die hun afro-caribische wortels visueel gestalte geven in keramieke sculpturen die in hun vorm en uitbeelding ook een band met de Europese cultuur laten zien.

Kunnen wij ook in de architectuur van soortgelijke tendenzen spreken? Stond men in de zeventiende eeuw nog sterk onder de invloed van de vaderlandse bouwtraditie, in de achttiende eeuw (en ook de negentiende eeuw) zien wij een eigen vormgeving opkomen waarin geleidelijk aan verschillende stijlelementen worden opgenomen. Er vond een spontane autonome ontwikkeling plaats, waarbij men zich echter voortdurend liet inspireren door de ontwikkeling in Europa en later in de Verenigde Staten. Gevelvorm en geveldetails variëren hierdoor per bouwperiode, waarbij de decoratieve elementen steeds meer op eigen wijze worden uitgevoerd¹⁰. Zowel onder de landhuizen als de monumentale stadshuizen uit de achttiende en negentiende eeuw zijn voorbeelden te vinden van de hierboven geschetste ontwikkeling.

Bestaande landhuizen werden herhaalde malen aan de inzichten van de bewoners en aan de heersende voorkeur voor een bepaalde bouwstijl, in feite dus aan de mode, aangepast. De verschillende stijlelementen werden meestal zo samengevoegd dat de veranderingen nu dikwijls moeilijk te

traceren zijn¹¹. Een goed voorbeeld van het samenvoegen van verschillende stijlelementen is het landhuis Ronde Klip. Dit landhuis, dat in het midden van de negentiende eeuw is gebouwd, toont op de benedenetage duidelijke achttiende eeuwse elementen, zoals die bij de landhuizen uit die periode werden aangetroffen, maar de bovenetage is in negentiende-eeuwse Curaçaos-klassistische stijl opgetrokken.

Dit flexibele hanteren van stijlelementen heeft zich tot heden ten dage voortgezet. Wij vinden het in verschillende nieuwe gebouwen, helaas zelden met het gevoel voor evenwicht en esthetiek, die wij in de oude gebouwen aantreffen.

Wat betreft de stadshuizen is het interessant hier de opkomst van de zogenaamde 'porchhuizen' te vermelden, die al aan het einde van de jaren twintig, begin jaren dertig hun intrede doen¹². Het principe van het porchhuis, in feite een uitsparing van een hoek in de voorgevel van het huis, waardoor een overdekt terrasje ontstaat, is sindsdien in allerlei geslaagde en minder geslaagde varianten in de spontane zelfbouw toegepast, niet alleen in de stad, maar ook in de buitenwijken. Dit terras wordt soms over de hele lengte van de voorgevel doorgetrokken en gaat soms, door het veelvuldig gebruik van bogen, enige gelijkenis vertonen met de galerij bij de landhuizen en 18de en 19de eeuwse stadshuizen. De harmonie die de traditionele bouwstijl karakteriseerde wordt echter zelden bereikt.

Spontaniteit en flexibele omgang met verschillende stijlelementen houden geen garantie in voor een esthetische vormgeving.

Geven en nemen

Van groot belang moet in de hier beschreven ontwikkeling ook de dialoog met de omgeving, met name met de Spaanse omgeving i.c. vooral de Vaste Kust, geweest zijn, en dan in het bijzonder met wat later de Estado Falcon zou gaan heten. Ook op dit punt zal er sprake zijn geweest van een geven en nemen.

Wat betreft de invloeden van de architectuur van onze eilanden op de architectuur van Coro, daar is een fraaie en goed gedocumenteerde publikatie over verschenen, waar al eerder naar is verwezen¹³. Naar de invloeden in omgekeerde richting heeft echter nog geen behoorlijke studie plaatsgevonden. Te snel wordt aangenomen dat het om een eenrichtingsverkeer ging. Tussen Curaçao en Coro was het vanaf de zeventiende eeuw een *va et vien* en daarbij zal Curaçao niet alleen gegeven hebben, maar ook genomen. Invloeden van de Vaste Kust zijn met name terug te vinden in dikwijls barokke ornamentiek, met duidelijk Iberische trekken, die in de achttiende en negentiende eeuw in de Curaçaose bouwstijl werd toegepast¹⁴.

Het was voor mij een grote verrassing in de Portugese enclave Macao, aanleunend tegen Zuid-China, gebouwen tegen te komen die onmiskenbaar gelijkenissen vertoonden met de huizen van Scharloo en met het prachtige Penha-gebouw. Gelijkenissen ook in kleur, namelijk groen, okergeel en rose. Deze huizen zouden zonder op te vallen op Curaçao kunnen staan. Het betreft hier uiteraard een te vluchtige ontmoeting om tot duidelijke Iberische invloeden in onze architectuur te kunnen besluiten. Een grondig onderzoek hiernaar is wel geboden. Het lijkt mij onlogisch dat in de taal, de muziek, de eetgewoonten enzovoorts wel duidelijk sprake is geweest van een 'geven en nemen', en in de architectuur niet.

Slotopmerking

Het bovenstaande is een verre van volledig exposé. Ik heb slechts enige gedachten willen formuleren, die opkomen als men zich gaat bezinnen op het verband tussen bouwen en wonen in een samenleving die, zoals dat eerder ook van Suriname is gezegd, geografisch en cultureel in een grensgebied ligt (Van Lier). Het gaat om een verkenning die om verdere uitdieping vraagt.

Hoe meer men zich verdiept in de ontwikkeling van de Curaçaose samenleving en cultuur, hoe meer men zich bewust wordt van de diversiteit van invloeden.

De opmerking van Van der Walle¹⁵ over Venetië, dat in die oude stad een sfeer hangt, opgebouwd uit elementen afkomstig uit vele delen van de wereld, is zonder meer ook op Curaçao en zeker op Willemstad van toepassing.

Noten

- 1 S.W. Mintz en R. Price, *An anthropological Approach to the Afro-American Past: a Caribbean Perspective*, Philadelphia, 1976.
- 2 A.F. Paula, *From objective to subjective social Barriers*, Curaçao, 1967.
- 3 C. Gonzalez Batista, *Antillas y Tierra Firme*, Coro, 1991.
- 4 Boeli van Leeuwen, *Geniale anarchie*, Amsterdam, 1990.
- 5 Simone Rots en Geertje de Groot, *Het Steengebied in beweging; Een onderzoek naar de historische ontwikkeling van Willemstad*, Groningen doctoraalscriptie, 1991.
- 6 R.A. Römer, *Otrabanda, het verhaal van een stadswijk*, 1992.
- 7 Saskia van Dijk, *Europeesche woningtoestanden; Volkswoningbouw op Curaçao in beleid en praktijk*, Groningen doctoraalscriptie, 1991.
- 8 Ronald Gill, *Is een eigen architectuur op de Nederlandse Antillen mogelijk? Een analyse.*, Diëtrede UNA, 1983.
- 9 Mariëtte Kamphuis, *Orde versus chaos; Het Shell-tijdperk binnen de stadsgeschiedenis van Willemstad, Curaçao (1920-1960)*, Groningen doctoraalscriptie, 1991.
- 10 M.A. Newton, *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis*, Delft, 1986.
- 11 ibidem.
- 12 Van Dijk, Kamphuis, op.cit.
- 13 C. Gonzalez Batista, op.cit.
- 14 M.A. Newton, op.cit.
- 15 J. van de Walle en Chr. Engels, *Klein Venetië. Curaçao in vroeger dagen*, 's Hertogenbosch, 1990.

De architectuur en stedenbouw in de West-Indische archipel

Een verkenning vanuit Curaçao¹

Ronald Gill

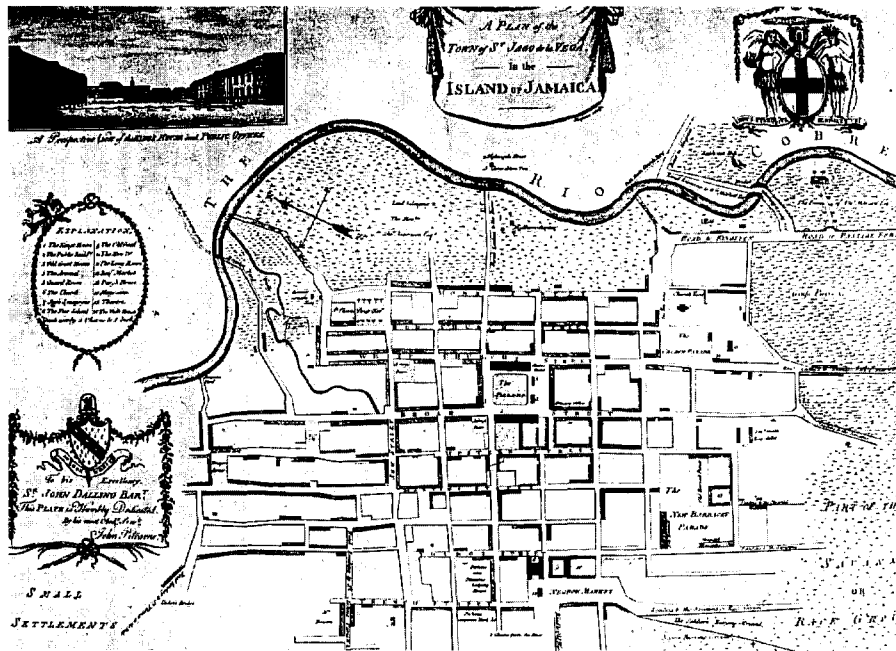
De West-Indische archipel wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan culturen voortgekomen uit een gemeenschappelijke koloniale erfenis vanuit een groot aantal Europese landen. In de architectuur en de stedenbouw heeft dit duidelijke sporen nagelaten die stimulerend en tegelijkertijd belemmerend werken voor de ontwikkeling van een eigen architectuur.

Binnen de West-Indische archipel kan worden geput uit een groot arsenaal aan architectuurvormen en uitdrukkingen uit een zeer gemengde Europese, Afrikaanse en soms ook Caraïbisch-Indiaanse nalatenschap. De bewogen geschiedenis van vele eilanden uit de archipel is niet zelden gekleurd door meer dan één cultuur, van Spaanse en Engelse, Spaanse en Nederlandse of Engelse en Franse of zelfs Deense oorsprong² vermengd met culturen uit Afrika en Azië. De eilandstaatjes van vandaag zijn niet het resultaat van een duidelijk afgebakend koloniaal politiek en cultureel verleden. Gecombineerd met een wankel toekomst wordt het streven naar een eigen identiteit in de architectuur en stedenbouw er hierdoor niet makkelijker op. Een verkenning van de mogelijkheden naar het scheppen van een eigen gezicht voor elk van de eilandgemeenschappen laat zien dat dit streven niet helemaal zonder kansen is.

Een archipel van kolonisten en immigranten

De eilanden van de West-Indische archipel hebben een drietal in het oog springende eigenschappen gemeen.

De eerste is, dat zij als eilanden bergachtig en overwegend klein van oppervlak zijn. Met uitzondering van de Grote Antillen en Trinidad hebben de overige eilanden een grootte die vergelijkbaar is met die van de aan Nederland verbonden Benedenwindse eilanden. Geringe afmeting en relatieve geïsoleerdheid van de Kleine Antillen vormen twee belangrijke eigenschappen van eilandelijke ecosystemen.³ Intensieve bewoning, door immigranten van verschillende komaf die in snel tempo binnenstroomden, en hun gebruik als basis voor de produktie van uiteenlopende, veelal geïmporteerde gewassen op plantages, hebben deze eilanden gemaakt tot exploitatieplaatsen die aan voortdurende en snelle veranderingen onderhevig waren.

Afb. 1. Spanish Town op Jamaica, met Santo Domingo behorend tot de eerste en dus oudste steden van Europese oorsprong op het westelijk halfrond, vertoont in vorm en structuur een treffende gelijkenis met de in 1492 gestichte stad Santa Fé in Spanje. (Stadsplattegrond getekend door John Pitcarne, 1786.)

Een tweede eigenschap die de eilanden van de archipel delen en verdelen is hun koloniale geschiedenis. Kenmerkend voor de bewoners van de archipel is, dat bij de kolonisatie geen sprake was van gekoloniseerde bevolkingsgroepen maar van kolonisten met een origine buiten de archipel. Vele eilanden gingen als speelbal van de koloniale naties veelvuldig van hand tot hand. Haïti verwierf als eerste in 1803, na een opstand tegen de Fransen, haar onafhankelijkheid. Na de Tweede Wereldoorlog liep het aantal onafhankelijke eilandstaatjes op tot elf. Grenada en Dominica verwierven als laatsten hun zelfstandigheid in 1974 en 1978. Desondanks staan de voormalige koloniale naties voor de onafhankelijk geworden eilandstaatjes nog steeds model voor de ontwikkeling van de eigen eilandelijke samenleving.

Een derde eigenschap van de eilandgemeenschappen is de maatschappelijke gelaagdheid in een heersende plantersklasse en een ondergeschikt proletariaat van plantagearbeiders. Buiten de Spaans sprekende koloniën gaf deze gelaagdheid tevens de grens aan in de kleur van de bevolkings-

groepen. In de architectuur komt deze maatschappelijke gelaagdheid tot uitdrukking in de ontwikkeling van karakteristieke huizentypen zoals het landhuis en het eenvoudige huis van de plantagearbeider.

Naast deze globale gemeenschappelijke kenmerken, zijn er niettemin ook eigenschappen waardoor de eilanden zich van elkaar onderscheiden. Zo vormen bijvoorbeeld Guadeloupe, Dominica, Martinique en St. Lucia een taalgroep die de koloniale politieke grenzen overschrijdt. Evenzo onderscheiden de voormalige Brits West-Indische eilanden zich van elkaar door hun verschillen in economische basis.

Problemen voor verkenning van architectuur en stedenbouw in de archipel

Een verkenning van de architectuur en de stedenbouw in de West-Indische archipel is niet alleen door haar complexe cultuurge-

schiedenis een hachelijke zaak. Naast culturele verscheidenheid zijn er ook andere hindernissen zoals de bewogen politieke geschiedenis, de verscheidenheid in taal en het feit dat de eilanden bestudeerd worden in samenwerking met de al of niet voormalige relatie(s) in Europa.

Een serieuze analyse vereist een diepgaande studie naar de oorsprong van de elementen van architectuur en stedenbouw en de mate waarin zij hebben bijgedragen aan de architectuurontwikkeling van een eilandgemeenschap. Voor de West-Indische archipel met eilanden die in elkaars directe nabijheid liggen, spelen naast primaire invloeden van Europese, Afrikaanse en vroeg-Amerikaanse origine, ook secundaire invloeden, namelijk die van de wederzijdse beïnvloeding tussen de eilanden, een beïnvloeding rol.

Een stapeling van culturen per eiland(en)-gemeenschap tot stand gebracht door immigratie en transmigratie (respectievelijk van contractarbeiders uit India en de trek van etnische en lokaal gevormde bevolkingsgroepen naar eilanden met een grotere werkgelegenheid) en het daarna plaatsvindende cultuursyncretisme leiden gemakkelijk tot dwalingen en vragen om een scherp op het doel toegesneden benadering. Het tropische klimaat en de natuurlijke gesteldheid van de eilanden vormen de enige constanten bij de bestudering van architectuur en de stedenbouw in de archipel.

Architectuurstudies van het Caribische gebied zijn om die reden tot nu toe thematisch of inventariserend van aard en geografisch en cultuurhistorisch duidelijk afgebakend. Buisseret⁴ sluit in zijn historisch overzicht van de architectuur in het Caribisch gebied de drie grote eilanden met een Spaanse koloniale geschiedenis uit. De rijkdom en veelzijdigheid van het gebouwde Spaanse erfgoed maken het hem, naar zijn zeggen, onmogelijk deze bij zijn overzicht te betrekken.

Gosner⁵ doet hetzelfde en kiest voor de invloed van de Engelse *Georgian* architectuur op de ontwikkeling van de architectuur in de

West-Indische archipel. Berthelot en Gaumé⁶ gaan thematisch te werk en kiezen de traditionele volkswoning in de West-Indische archipel als onderwerp van studie, eveneens met uitsluiting van het voormalige Spaanse West-Indië.

De eerdergenoemde gemeenschappelijke kenmerken geven op zijn minst aanwijzingen voor een benadering voor architectuuronderzoek. Een onderscheid naar plantagehuizen en stadshuizen sluit aan op zowel de sociale als de cultuurgeschiedenis in de archipel. Voor architectuuronderzoek kan grofweg worden uitgegaan van plantagegemeenschappen die tot aan het einde van de 18e eeuw een uitgesproken bestaan leiden en van een meer stedelijke cultuur die in de tweede helft van de 19e eeuw tot ontwikkeling kwam. De slavenopstanden van omstreken de eeuwwisseling en de daaropvolgende emancipatie in de eerste helft van de 19e eeuw vormen hierin de overgang.

Voor de plantagehuizen kan een nader onderscheid worden gemaakt naar cultuuroorsprong en maatschappelijke positie van de plantagebewoners, te weten in het landhuis, bewoond door de Europese plantage-eigenaar, en in het eenvoudige plantagehuis van de plantagearbeider afkomstig uit West Afrika en India (Voor Suriname ook uit Indonesië).

Voor de stadshuizen kan eveneens een nader onderscheid worden gemaakt naar de invloed van de stadsvorm en de gesloten dan wel open stedenbouwkundige uitleg van de stad op de plaatsing van het stadshuis in het stedelijk weefsel.

Voor een bespreking van de twee vormen van stadshuizen die als gevolg hiervan kunnen worden onderscheiden is Willemstad op Curaçao met de stadsdelen Punda in een compacte gesloten uitleg, en Otrobanda in een meer open uitleg, een geschikte plaats voor vergelijkend onderzoek. Vergelijking met stadshuizen in naar vorm verwante steden op andere eilanden van de archipel kan leiden tot sluitende conclusies over hun gemeenschappelijke kenmerken.

Ook voor bespreking van het plantagehuis

is Curaçao een geschikte basis vanwege haar plantagegeschiedenis en de vele landhuizen die hiervan getuigen. Ook hier kan vergelijking met plantagehuizen elders in de West-Indische archipel, maar ook met verwante huizen in de omliggende landen op het vasteland van Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, tot uitspraken van waarde leiden. Overgangsvormen tussen plantagehuizen en stadshuizen en de invloed van het tropische klimaat op westerse schema's en principes geven een goed inzicht in de dynamiek, in de processen die de motor zijn achter de dynamiek, en in de creativiteit die tot uitdrukking komt in de architectuur van deze overgangsvormen.

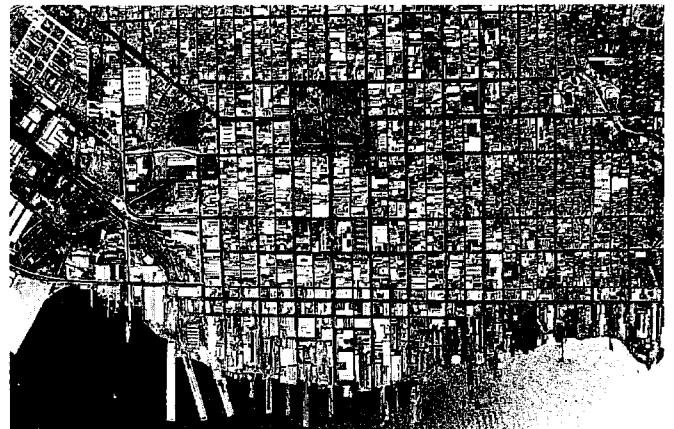
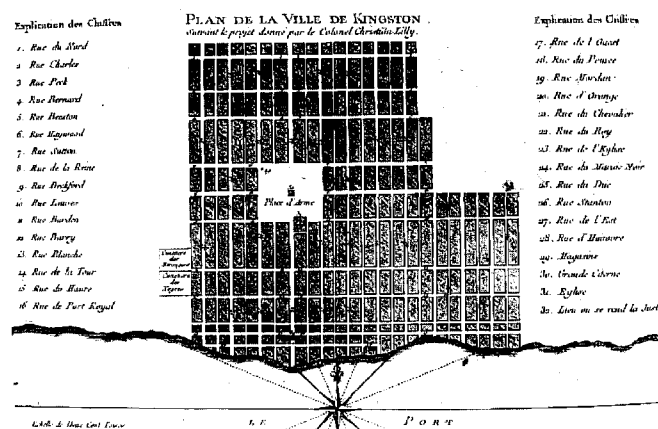
De hieronder volgende verkenning is een vogelvluchtperspectief van de stedenbouw en de architectuur in de West-Indische archipel. Morfologische aspecten zijn hierbij het directe uitgangspunt, het cultuurhistorische kader wordt hier zuiver als toelichting gehanteerd. Vertrekpunt voor bespreking en vergelijking zijn Curaçao en de eigen ervaring van de auteur in de West-Indische archipel.⁷

De eerste steden in de West-Indische archipel

Santo Domingo, Spanish Town en Havana

Santo Domingo, bij haar stichting in 1496 Nueva Isabella genoemd, is de oudste Europese stad op het westelijk halfrond. Daarvoor in 1493, stichtte Columbus aan de noordkust van Hispaniola de nederzetting La Isabella⁸ die niet stand hield.

Op Jamaica gebeurde enkele decennia later hetzelfde. De aanlegplaats en versterking Sevilla, zo genoemd naar de toenmalige zetel van het Spaans bestuur in Spanje, werd in 1510 gesticht aan de noordkust van Jamaica. De vestiging werd verlaten en maakte in 1514 plaats voor de als Spaanse hoofdzetel gestichte Sint Jago de La Vega,

Afb. 2 en 3. John Goffe's noodplan uit 1692 voor Kingston, Jamaica, na de verwoesting van Port Royal door een aardbeving in hetzelfde jaar, is als stedenbouwkundig schema in de historische kern van Kingston nog goed herkenbaar. (Stadsplattegrond getekend door J.B. Bellin, 1764; luchtfoto door J. Tyndale-Biscoe, circa 1965.)

huidige naam Spanish Town, aan de Rio Cobre in het zuidelijk deel van het eiland.

De Spaanse steden overzee zijn vermoedelijk gebouwd naar het model van de vestingstad Santa Fé die in 1492, hetzelfde jaar van Columbus' eerste zoektocht naar Indië, bij Granada werd aangelegd om deze laatste versterking van de Moren in Spanje te bedwingen. Van Santo Domingo zijn geen originele plannen bekend om de overeenkomst in opzet en morfologie te toetsen. De vorm en structuur van Spanish Town op Jamaica vertonen in ieder geval wel een treffende gelijkenis met die van de Spaanse vestingstad Santa Fé.⁹

De Spanjaarden pakten de aanleg van hun koloniale steden planmatig aan. In 1573 kwam, wat Reys¹⁰ noemt, *'The Laws of the Indies'* tot stand, een stedenbouwwetgeving voor overzeese nederzettingen. Deze bevatte stedenbouwkundige richtlijnen voor de aanleg van steden en omliggende gebieden en stedenbouwkundige details van in de koloniën te bouwen nederzettingen.

De regels moeten zijn ontleend aan de 'Tien boeken over Architectuur' van Vitruvius (oorspronkelijk daterend uit circa 30 v.Chr. maar herontdekt in de vijftiende eeuw) en aan het werk van Alberti.

Veel ontwerpprincipes voor de uitleg van koloniale steden kwamen overeen met die van Vitruvius. Zo moest de vorm rechthoekig zijn, de afmetingen een verhouding 3:2 hebben, openbare gebouwen rond het centrale plein worden gesitueerd en de kerk bij voorkeur op een verhoogd stadsgedeelte worden geplaatst. Alberti's invloed is terug te vinden in de stadsaanleg volgens een rooster van elkaar loodrecht kruisende wegen.

In haar bloeitijd had Spanish Town in Jamaica tussen de vierhonderd en vijfhonderd huizen, vijf à zes kerken en een Franciscan klooster. Na de verovering van Jamaica door de Engelsen in 1655 werd de bebouwing stelselmatig vervangen en bleven alleen het stratenpatroon en de open ruimten over als getuigen van een Spaans stedenbouwkundig verleden.

Vrijwel geen enkel eiland van de West-Indische archipel bleef door de Spaanse schatzoekers onbetreden. Niettemin werden alleen op de Grote Antillen en Trinidad Spaanse nederzettingen en steden gesticht. Van alle steden is Havana, dat omstreeks 1519 werd gesticht, uitgegroeid tot de parel van het Spaanse architectonisch en stedenbouwkundig erfgoed in de archipel. Havana was Spanje's poort tot Europa's nieuwe wereld en stapelplaats van diens kostbaarheden. Veronachtzaamd door het oude kapitalistisch en later ook weer door het communistisch regime onderging de oude stad binnen de voormalige stadswallen eeuwenlang vrijwel geen verandering. Oud-Havana bezit zo'n 900 monumenten¹¹ verspreid over een eens door vestingmuren verdedigde compacte stad van 140 hectare. De kwaliteit van Havana's koloniaal erfgoed waaronder paleizen, kerken, stadsvilla's en bescheiden huizen, was voor UNESCO

aanleiding Oud-Havana als wereldmonument op de *World Heritage List* te plaatsen. Momenteel is Oud-Havana inzet van een gigantische restauratie-inspanning.

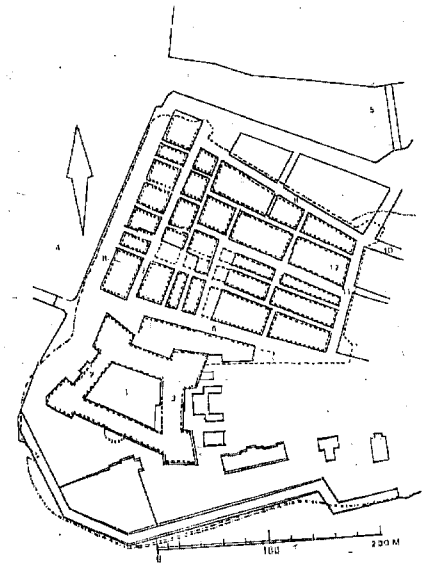
Kingston en Port of Spain

Na de Spanjaarden stichtten ook de Engelsen, Fransen en Hollanders nederzettingen op de eilanden. Vanaf 1623 werd de West-Indische archipel een arena voor de Westeuropese zeemogendheden die elkaar het bezit van de eilanden betwistten. Engeland nam in nog geen tien jaar achtereenvolgens bezit van St.Kitts, Barbados, Nevis, Antigua en Montserrat. In 1655 werd Jamaica op de Spanjaarden veroverd. Trinidad bleef Spaans tot 1797.

Van de onder Engels koloniaal bewind gestichte steden is Kingston op Jamaica de grootste en de stad met de markantste stadsuitleg. Na de verwoesting van Port Royal door een aardbeving die Jamaica in 1692 trof, moest een nieuwe stad worden uitgelegd voor de huisvesting van haar voormalige bewoners. Port Royal lag op een landtong voor de kust en was van piraten uitgetrokken tot het centrum van de Engelse handel in de archipel. Schattingen over de omvang van de verwoeste stad komen uit op meer dan duizend woningen en een stedelijke bevolking van zo'n zesduizend zielen.¹² Nog hetzelfde jaar werd door de landmeter John Goffe aan beschermd binnenwater achter de landtong een stad uitgelegd van 80 hectare in een rechthoek van 800 yards breed en 1200 yards diep. De stadsrechthoek had een rechthoekig plein in het midden, the Parade, en werd begrensd door vier straten, Harbour Street aan de zuidzijde, North Street, West Street en East Street. Hij werd bovendien opgedeeld in vier kwarten door een noord-zuid lopende King Street en een west-oost lopende Queen Street. De kavels waren als regel uitgelegd tussen de noord-zuid lopende langstraten en een smalle *back lane*.

Dezelfde structuur van langgerekte stadsblokken in een rechthoekig stratenpatroon en een centraal plein is ook de basis van het stadsplan van Port of Spain, Trinidad's hoofdstad. Een verschil met Kingston is de minder abrupte begrenzing van het stadslichaam. Ook de naamgeving van de straten volgt hier een ander schema. Hier lopen King Street en Queen Street van de haven af landinwaarts in een aflopende functionele hiërarchie, vervolgd met Prince Street en Duke Street.¹³

Goffe's roosterstructuur van rechte straten en bouwblokken is bij de groei van Kingston in de 19e en 20e eeuw verlaten. Kingston, nu een metropool, zoekt de ruimte voor haar groei tegen de hellingen van de achterliggende Blue Mountains. Hier is *uptown* een nieuw stadscentrum, New Kingston, ontstaan met kantoren en hotels in hoogbouw. Goffe's *downtown* is het oude zaken-centrum gebleven in de oorspronkelijke laagbouw, nu bestaand uit 19e en vroeg 20e eeuwse huizen. Harbour Street is aan het eind van de jaren zeventig getransfor-

Afb. 4. Willemstad, Curaçao (Willemstad: C.L. Temminck Groll, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1984).

meerd tot een commerciële strip met hoogbouw die de band van de historische stad met het water verbreekt.

Port au Prince

Port au Prince groeide als hoofdstad van Frans Saint Domingue uit tot de grootste stad in Frans West-Indië.

Saint Domingue werd in 1697 op de Spanjaarden veroverd en werd met zo'n 700.000 slaven één van de produktiefste plantagekolonies van de West-Indische archipel. Evenals Kingston is Port au Prince een stad met het gezicht naar het water en bezit een langs de kust uitgelegde, hier brede, roosterstructuur van rechte wegen en blokken. De verpauperde benedenstad vormt met de hoger meer landinwaarts gelegen villastad Pétionville die een identieke roostervormige uitleg bezit, de structuur van een dubbelstad. De stadsvorm is hier een afspiegeling van het Franse, sterk feodale regime van de plantagekolonie.

Willemstad: Punda en Otrobanda

De Hollanders zijn mogelijk de enige kolonisten die van meet af aan besloten tot de aanleg van een stad als vesting in de West-Indische archipel. Willemstad werd in 1634 gesticht door de West-Indische Compagnie na verovering van Curaçao op de Spanjaarden die in de archipel stelselmatig bezit moesten prijsgeven. De traditie van de aanleg van vestingsteden werd door de Hollanders hoog gehouden.¹⁴ Vijftien jaar eerder in 1619 werd in de Oost-Indische archipel de stad Batavia uitgelegd, met een oppervlak van maar liefst 105 hectare het grootste stedenbouwkundige verdedigingswerk ooit door de Hollanders gebouwd.¹⁵ (Willemstad, Punda, kreeg slechts een oppervlak van 9 hectare inclusief Fort Amsterdam.) Een uitleg volgens nagenoeg hetzelfde model, maar dichter bij de West-Indische archipel,

is de negen jaar eerder in 1625 aangelegde halfvesting Nieuw Amsterdam, het huidige New York, op het schiereiland Manhattan. Een vestingmuur aan landzijde, later Wall Street, en een fort aan de zuidelijke punt van het schiereiland moesten de nederzetting tegen aanvallen vanaf het land en de zee beschermen.¹⁶

De Engelsen en Fransen volstondden met de aanleg van enkel forten en versterkingen op strategische punten om hun steden in de archipel te verdedigen tegen overvallers en kapers. De *bourg* Port Louis, later Fort George Point op Grenada, Fort Royale bij Fort de France op Martinique, Port Royal op Jamaica, Fort Charlotte op Nassau en Fort Berkeley op Antigua zijn hier voorbeelden van. Ook de Spaanse kolonisten volstondden bij de eerste aanleg van hun steden met dit principe van verdediging. Dit was vanzelfsprekend omdat zij als eerste -en lange tijd enige- Europese macht in de archipel geen serieuze belagers hadden tegen wie zij niet waren opgewassen. Pas toen de Engelsen, Hollanders en de Fransen hun entree in de archipel maakten werden San Juan op Puerto Rico en Havana op Cuba in 1633 en 1674 met een stadsmuur versterkt.

Overigens legden ook de Hollanders steden aan volgens het -door de auteur te noemen- 'open versterkingsmodel' dat door de Engelsen en de Fransen werd gehanteerd. Dit gebeurde slechts indien er geen dringende redenen waren voor een volledige verdedigingsgordel. Bijvoorbeeld indien het achterland geen corridor voor een te vrezen vijand vormde of op zich een natuurlijke verdediging vertegenwoordigde. Philipsburg op Sint Maarten met nieuw Fort Amsterdam (1737), Paramaribo (1667) met Fort Zeelandia en een serie forten in de monding van de Surinamerivier, bestaande uit Fort Nieuw Amsterdam en kleinere versterkingen, en Kaapstad (1666) met Fort de Goede Hoop zijn voorbeelden van Nederlandse steden overzee gebouwd volgens het open versterkingsmodel.

Plantagehuizen en stadshuizen

Curaçao, landhuis en *kas krioyo*

Het plantagehuis en het stadshuis op Curaçao moeten zich elk volgens een eigen lijn hebben ontwikkeld.

Met de aanleg van Willemstad in 1634 werd de trend gezet voor het grondplan van het stadshuis. Een zo efficiënt mogelijk gebruik van de grond binnen de stadsmuren resulterende in smalle kavels bebouwd met huizen in meerdere lagen die tegen elkaar aan werden gebouwd en zo met elkaar straatblokken vormden. In Punda onderscheidt het voormalige ommuurde stadsdeel zich in bouwhoogte en dichtheid nu nog op een opvallende wijze van het later oostwaarts aansluitend aangelegde Pietermaai ondanks latere vervanging van dit deel.¹⁷ In Otrobanda, aan de andere zijde van de Sint Annabaai, waar uit concurrentie-overwegingen aanvankelijk slechts 'klijne woningen voor geringe mensen' mochten worden gebouwd en 'dat alle de woningen ofte packhuysen niet hooger zullen moogen getrocken werden als één verdiepinghe hooch'¹⁸, zijn later verdiepinghuizen verzezen gemiddeld lager en in een losere verkaveling dan in Punda. Nabij Willemstad in het buitengebied verzezen omstreeks 1700 grote huizen op kleinere stukken grond. De huizen hadden een uitgesproken woonfunctie, van echte plantages was hier geen sprake, sommige huizen werden als buitenverblijf opgericht. Deze buitenplaatsen met hun in aanleg aan het stadshuis ontleende vorm, kunnen door hun stedelijke oorsprong, niet geheel tot de met de term landhuizen aangeduide plantagehuizen worden gerekend.

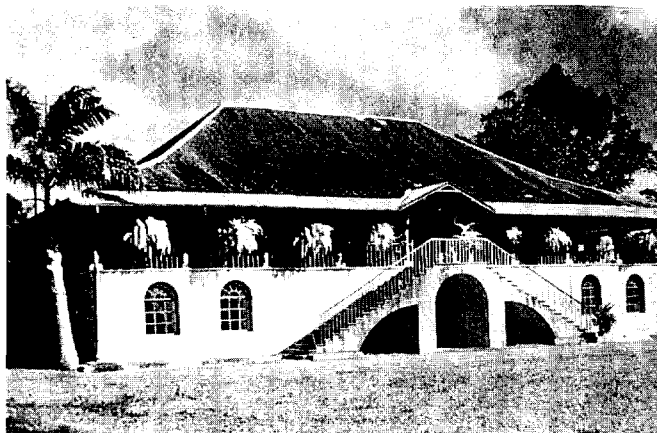
De landhuizen hebben betrekking op het woonverblijf met bijgebouwen van de plantage-eigenaren. Grote landhuizen op uitgestrekte plantages komen meest in het westen van Curaçao voor. Deze *kas grandi* (groot huis) zijn vergelijkbaar met de *great houses* en *habitations* van respectievelijk

de Engelse en Franse kolonisten in de West-Indische archipel.

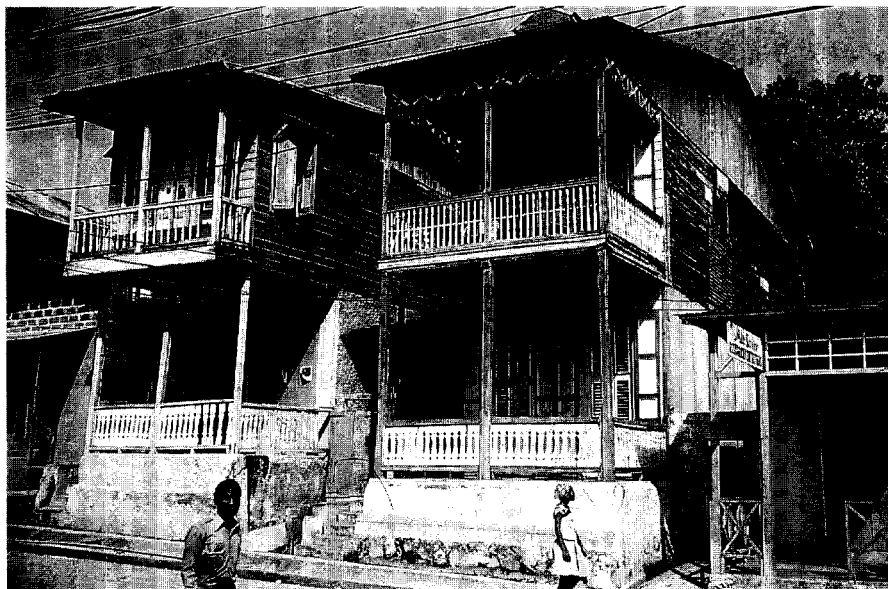
De karakteristieke galerijen van het Curaçaose plantagehuis zijn volgens Newton¹⁹ door Joodse planters uit Brazilië op Curaçao geïntroduceerd. Zij zochten hun toevlucht op Curaçao en stichtten hier particuliere plantages nadat de West-Indische Compagnie in 1654 haar bezittingen in Brazilië moest prijsgeven. Doordat zij tot de eerste plantagehouders behoorden en bovendien bekend waren met de galerijbouw in Brazilië moet de galerij reeds vanaf het begin van de bouw van de plantagehuizen, in de laatste decennia van de 17e eeuw, tot de uitrusting van het plantagehuis hebben behoord. In de eerste helft van de 18e eeuw is de galerij ook een standaardelement geworden van het stadshuis in Willemstad, in veel gevallen als toevoeging vóór de oorspronkelijke rooilijn waardoor als het ware een nieuwe rooilijn is ontstaan. Landhuis en stadshuis moeten elk van meet af aan eigen architectonische elementen hebben gehad, respectievelijk galerij en kern, die later voor beide typen gemeengoed zijn geworden.

Hiermee demonstreren het landhuis en het stadshuis op Curaçao tevens hun Europese oorsprong.

Het huis van de plantagearbeider en het eenvoudige stadshuis daarentegen tonen een duidelijk op elkaar aansluitende ontwikkeling die van West-Afrikaanse oorsprong is. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 is het grondtype van de *kas di yerba*²⁰, bewoond door de plantagearbeider, middels een aantal overgangsvormen getransformeerd tot het bescheiden stadshuis dat voornamelijk aan de periferie van de laat-19e eeuwse stad voorkwam. Overgangsvormen laten een mengeling zien in het materiaalgebruik voor wanden -koraalsteen, hout, geplette olieblikken, steen- en daken -riet, gegolfd plaatijzer, dakpannen.²¹ Ondanks de grote verscheidenheid in materialen en de vele combinaties hiervan in de verschijningsvorm, heeft de morfologie van het oorspronkelijke type in de overgangs-

Afb. 5 en 6. St. James's Barracks in Port of Spain, Trinidad, is een Engelse variant van het plantagehuis. (Foto: A. Acworth.) Dit groot-woonhuistype met een open galerij op een gesloten begane-grond-blok wordt ook aangetroffen op Curaçao (Plantersrust, zie foto bij artikel Carel Weeber) en zelfs in het voormalige Nederlands Indië (Residentswoning te Bogor, Indonesië). (Foto: Ronald Gill.)

Afb. 7. De Haïtiaanse *caille* heeft zich ontwikkeld tot een stadswinkelhuis dat op een bijna volmaakte manier is geïntegreerd in de stedenbouwkundige structuur van Port au Prince. (Foto: Ronald Gill.)

vormen stand gehouden. Het schema van de symmetrische gevel met een toegangsdeur in het midden en flankerende ramen, het schilddak, en de wijze van uitbreiding door achterwaartse vermenigvuldiging van de doosvorm, zijn in de ontwikkelingscyclus van plantagearbeidershuis tot stadswoonhuis onveranderd gebleven. Naar oorsprong en ontwikkelingscyclus zou ik deze huizen willen typeren als *kas kroyo*, een door de lokale bevolking gevormd type.

Haïti, van *caille* tot stadswinkelhuis

Op Haïti vindt het huis van de plantagearbeider, de *caille*, haar oorsprong in twee typen: het geïmporteerde West-Afrikaanse doosvormige stenen type met het front aan de lange zijde, ook op Curaçao voorkomend als *kas di yerba*; en het inheemse houten type van Indiaanse oorsprong, eveneens doosvormig, echter met het front aan de korte zijde, vaak voorzien van een kopveranda. Waarschijnlijk is het deze eigenschap geweest van de toegang aan de korte zijde, die de *caille* van inheems Indiaanse oorsprong heeft laten doorgroeien tot het latere stadswinkelhuis dat in de steden op Haïti gemeengoed is geworden. Het stadshuis in Port au Prince is smal en diep en heeft soms één maar meestal twee verdiepingen; op de begane grond een winkel met veranda, daarboven een woonverdieping met een balkon boven de veranda. De verdiepinghuizen zijn uit hout opgetrokken en zijn van elkaar gescheiden door smalle stegen, gebruikt voor de afvoer van water en de toegang tot het achtererf. Hierdoor manifesteren zij zich in het stadsbeeld als smalle vrijstaande verdiepinghuizen die een treffende gelijkenis met het type van hun oorsprong, de inheemse bescheiden houten *caille*, vertonen. Tegelijkertijd voegen zij zich op een vanzelfsprekende wijze in

het stedelijke weefsel van Port au Prince.²²

In de architectuur van het Haïtiaanse huis is ook de neiging tot het gebruik van kleur en de toepassing van ornamenten duidelijk merkbaar. Boeiborden en balkonhekken worden veelvuldig in fraai 'figuurzaagwerk' uitgevoerd. De patronen hiervoor zijn afkomstig van de ornamenten van geprefabriceerde gietijzeren gebouwen die aan het einde van de 19e eeuw uit Frankrijk werden ingevoerd, zoals de *Marché de Fer* in Port au Prince. Eerst toegepast aan de stadsvilla's van de elite, schoof dit gebruik later door naar het eenvoudige plantagearbeidershuis. Naast patronen van Victoriaanse oorsprong werden ook *vèvé* patronen uit de voodoo-cultuur gebruikt.²³

Jamaica en Trinidad, Georgian architectuur en het *small settlers'* huis

De Engelse architectuurstijl uit de periode van de koningen George, die van de 18e eeuw doorliep tot in de vroege 19e eeuw, heeft model gestaan voor de architectuur van het overgrote deel van de eilanden van de West-Indische archipel. Het tropische klimaat en de voorhanden zijnde bouwmaterialen hebben deze architectuur vervolgens een eigen gezicht gegeven, door Gosner getypeerd als *Caribbean Georgian*.²⁴ De introductie van de Georgian architectuurstijl werd vereenvoudigd door de verschijning vanaf 1715 van geïllustreerde architectuurhandboeken, waaronder als eerste een Engelse vertaling van Palladio's *Quattro Libri*. Voor de architectuur in de Engelse koloniën in de West-Indische archipel en in Noord-Amerika hebben James Gibbs' *Book of Architecture* uit 1728, en William Adam's *Vitruvius Scotius* uit 1750, door hun beschrijving en illustratie van vooral de kleinere gebouwen, een grote invloed gehad. Kerken en openbare gebouwen in het Britse deel

van de West-Indische archipel vertonen als vanzelfsprekend een grotere gelijkenis met hun *counterparts* in Engeland dan andere gebouwsoorten. Tussen de eilanden van Brits West-Indië is de stadsarchitectuur onderling weinig verschillend, doordat er veel uitwisseling bestond tussen de steden als bestuurs- en handelscentra. In de plantagehuizen worden de verschillen groter.

Over de oorsprong van het plantagehuis is weinig met zekerheid vast te stellen. Het plantagehuis, een begane grond structuur met rondgaande galerij, heeft in de Franse koloniën haar grootste bloei gekend. Niet zeker is het of dit type van het plantagehuis met de Fransen meekwam, die na de nederlaag tegen de Engelsen in 1763 uitweken naar het zuiden van de Verenigde Staten, en vervolgens naar de West-Indische archipel oversloeg, of dat het juist als West-Indisch prototype naar het noorden toe werd verspreid.²⁵

De Engelse variant van het Franse plantagehuis is een open structuur met een rondgaande galerij om een woonkern in houtbouw, geplaatst op een stenen min of meer gesloten onderbouw voorzien van boogvormige openingen, zoals te zien is aan het laat-19e eeuwse New Forest Great House op Jamaica. Dit type komen we ook tegen in Trinidad, nu niet als plantagehuis maar als woonverblijf van de garnizoenscommandant, St. James's Barracks in Port of Spain. En ook in een meer bewerkte vorm met stenen trappen tegen de massieve onderbouw aan, in The Savannah in Barbados. Opvallend is dat dit groot-woonhuistype ook werd gebruikt als model voor openbare gebouwen die een ruime plattegrond vereisten. Het militair hospitaal Plantersrust op Curaçao werd omstreeks 1890 naar dit model gebouwd.²⁶ Zelfs in de Oost-Indische archipel, het voormalige Nederlands Indië, is deze bouwvorm gehanteerd voor het verblijf van de assistent resident van Buitenzorg in het huidige Bogor.

Evenals op Haïti heeft het stadshuis naast de woonfunctie op de verdieping ook een winkelfunctie op de begane grond. Hierin zijn twee typen te onderscheiden, stadswinkelhuizen met een vlakke straatgevel, of met een uitstekende verdieping rustend op kolommen waardoor er op de begane grond een galerij wordt gevormd die van huis tot huis tot een straatgalerij wordt aaneengeregen.

Een apart huistype ontstaat op het plateland van Jamaica en ook op Trinidad en Tobago in de tweede helft van de 19e eeuw na de afschaffing van de slavernij en met de immigratie van contractarbeiders uit India, die het werk op de plantages van de slaven overnamen. In Jamaica zijn dit de bescheiden huizen van de *small settlers*, de ex-slaven die kozen voor de exploitatie van een eigen stukje grond waarop marktgewassen werden verbouwd. Ofschoon de huizen in aanleg Victoriaans waren, haalden deze van oorsprong Afrikaanse kleine landbouwers hun inspiratie uit de eerdere *Georgian* architectuur. Het resultaat is een

Jamaican vernacular stijl, een kleinschalige lokale architectuur samengesteld met inheemse bouwmaterialen.

In Trinidad en Tobago deed zich na de afschaffing van het systeem van contractarbeid in 1920 een soortgelijke ontwikkeling voor. De voormalige plantagearbeiders uit de streek Uttar Pradesh in India, vestigden zich als kleine landbouwers en bouwden hun kleine huizen meestal in hout, naar de karakteristieke ornamentiek *gingerbread houses* genoemd, een verwijzing naar de verfijnde ornamentiek van de Hindu tempels uit het land van herkomst.

Verscheidenheid als kwaliteit

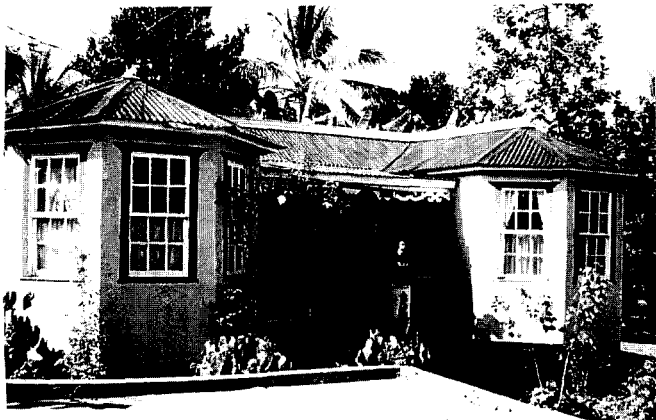
Bij de ontwikkeling van de architectuur en stedenbouw in de West-Indische archipel heeft verscheidenheid in met name de architectuur, zich onmiskenbaar als een blijvend fenomeen gemanifesteerd. Cultuuroorsprong en lokale bouwmethoden en materialen hebben de architectuur haar verscheidenheid en lokaaltypisch²⁷ karakter gegeven. Vormbepalende condities uit Europa afkomstig zoals van stedenbouwkundige normen en richtlijnen van de Spaanse kolonisator en de architectuurhandboeken geïntroduceerd door Engelse bezetters, hebben voor groepen eilanden behorend tot één bezetter uniformerend gewerkt. Tegelijkertijd heeft dit bijgedragen tot verscheidenheid in de architectuur van de eilanden die bezit waren van koloniserende naties met een verschillende cultuuroorsprong. Een bijdrage aan de verscheidenheid is ook geleverd door een eigen kleurgebruik en toepassing van ornamenten en door, wat ik zou willen noemen, 'inheemse raapararchitectuur', tot stand gekomen door het rapen en winnen van bouwmaterialen uit de directe omgeving waaronder *kas di yerba* op Curaçao, *kas di torta* op Aruba en de *caille* op Haïti. Het meest treffende voorbeeld van integratie van uit Europa ingevoerde stedenbouw en architectuur van lokale oorsprong is de inpassing van de stadshuizen met de inheemse *caille* als oorsprong in het stedelijk rooster van Port au Prince op Haïti. Het lijkt onwaarschijnlijk dat een zo geslaagde integratie van deze schaal door andere voorbeelden wordt geëvenaard. De verscheidenheid in de architectuur en stedenbouw in de West-Indische archipel verkrijgt eerst dan kwaliteit wanneer er sprake is van een vanzelfsprekende integratie van de cultuurruitersten die de archipel domineren.

Noten

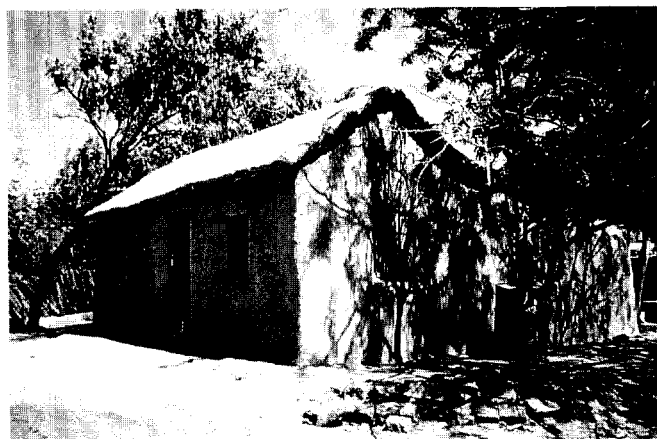
- 1 Met dank aan prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll voor zijn waardevolle opmerkingen bij het concept.
- 2 Op Curaçao zijn het ook Portugezen uit de Kaap Verdische eilanden die in een latere periode als immigranten binnenkwamen.
- 3 F.R. Fosberg (ed.), *Man's Place in the Island Ecosystem*, Honolulu, 1963.
- 4 David Buisseret, *Historic Architecture of the Caribbean*, Kingston, 1980.
- 5 Pamela Gosner, *Caribbean Georgian. The Great and Small Houses of the West Indies*, Washington DC, 1982.
- 6 Jack Berthelot en Martine Gaumé, *Kaz Antiyé. Caribbean Popular Dwelling/L'Habitat populaire aux Antilles*, Paris, 1982.
- 7 De auteur werkte twee jaar op Jamaica en vier jaar op Curaçao.
- 8 John W. Reys, *The Making of Urban America. A History of City Planning in the United States*, Princeton, 1965, p.28.
- 9 Ibidem. Reys maakt alleen melding van Santo Domingo als mogelijke replica van Santa Fé. Voor zover bekend bij de auteur is nog niet eerder een morfologisch verband gelegd tussen de Spaanse koloniale vestiging Spanish Town op Jamaica en Santa Fé als Spaanse modelstad.
- 10 Ibidem.
- 11 Van dit aantal stammen zo'n 350 monumenten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Met elkaar een zeldzame verzameling historisch waardevolle gebouwen van dezelfde cultuuroorsprong op één plaats geconcentreerd buiten het oorspronkelijke cultuurgebied.
- 12 H.P. Jacobs, *A Short History of Kingston, part 1 (1692-1871)*, Kingston, 1976.
- 13 Carlton Robert Ottley, *The Story of Port of Spain, Capital of Trinidad West Indies from the Earliest Times to the Present Day*, Trinidad, 1962.
- 14 Willemstad, Curaçao, vertoont in vorm, grootte en stadsmodel een treffende gelijkenis met Buren in Gelderland (zie de zestiende-eeuwse plattegrond van Jacob van Deventer).
- 15 Ronald Gill, 'Jakarta's Urban Heritage; Herstel van het stedelijk geheugen van Kota', *Bulletin KNOB*, jrg.90, 1991, nr.6, p.193-204.
- 16 C.L. Temminck Groll, 'Nieuw Amsterdam in Noord-Amerika vergeleken met andere Nederlandse 17e-eeuwse stedestichtingen', In: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, 1984, p.457-465.
- 17 Joh. Hartog, *Het verhaal der Maduro's en Fotoalbum van Curaçao 1837-1962*, Aruba, 1962.
- 18 Brief van Matthias Beck d.d. 20 augustus 1707 aan bewindhebbers, aangetroffen in: M.D. Ozinga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*, 1959, p.24-32.
- 19 Michael A. Newton, *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis*, Delft, 1990, p.87 e.v.
- 20 Een doosvormig huis met wanden van gepleisterde koraalsteen en een dak van riet. Dit oud-Curaçaose huis is in vorm en bouwtechniek verwant aan de traditionele West-Afrikaanse dorpswoning.
- 21 Op Aruba treft men ook het leemdak aan bij de *kas di torta*. Wand en dak van dit lokale huistype worden opgetrokken uit een vlechtwerk van cactusvezelstroken afgepleisterd met gestabiliseerde klei die ter plaatse wordt gewonnen en geprepareerd. Dit huistype ontleent haar naam -*torta* is schildpad- aan het gladde en harde uiterlijk van het dak en komt nog sporadisch voor op het tegenoverliggen-

de vasteland van Zuid-Amerika. De auteur en Richard Eman troffen in 1983 nog een gaaf exemplaar aan op Yamanota, Aruba. Zie ook G. Gasparini, e.a., *Paraguana, Tradiciones y cambios en el habitat de una región venezolana*, Caracas, 1985.

- 22 Het grondtype van de Haïtiaanse *caille* is door Haïtiaanse immigranten meegenomen naar het zuiden van de Verenigde Staten en staat daar bekend als het *shotgun house* met een identieke vorm en veranda aan de voorzijde.
- 23 Vèvè-patronen zijn in zand getrokken symbolen van goden die bij een voodoo-seance worden opgeroepen.
- 24 Pamela Gosner, op.cit., p.13.
- 25 Ibidem, p.22.
- 26 Zie foto bij het artikel van Carel Weeber, elders in dit nummer.
- 27 R.G. Gill, *Is een eigen architectuur op de Antillen mogelijk? Een analyse*, Diërsrede Universiteit van de Nederlandse Antillen, (UNA publicatie no.XVIII) 1983.

Afb. 8 en 9. Met het small settler's huistype dat na de afschaffing van de slavernij ontstaat, wordt een kleinschalige lokale vernacular architectuur geboren, op Jamaica bewoond door ex-slaven, op Trinidad door de voormalige contractarbeiders uit India. (Foto's: Ronald Gill.)

Afb. 10, 11, 12, 13. Raaparchitectuur. Kas di yerba op Curaçao en kas di torta op Aruba, samengesteld met uit de directe omgeving geraapte en gewonnen materialen naast raaparchitectuur uit Sierra Leone, West Afrika. Het Curaçaose rietdakhuis heeft haar counterpart in Afrika, het Arubaanse leemhuis heeft dit op het vasteland van Zuid Amerika, op het tegenoverliggende schiereiland Paraguaná. (Foto's: Ronald Gill.)

Monumentenbeleid en stadsvernieuwing op Curaçao

Michael A. Newton

Inleiding

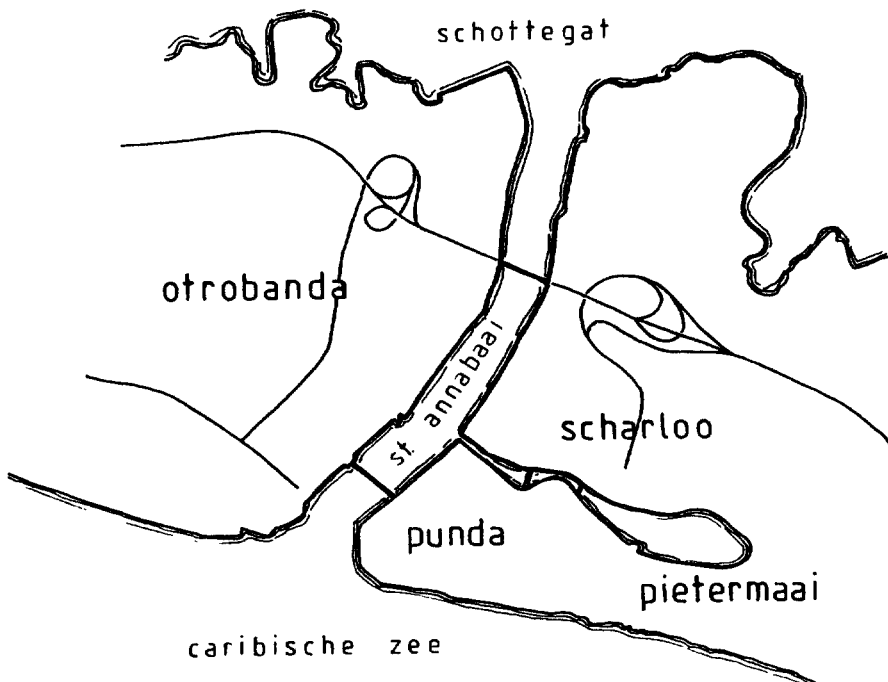
De historische architectuur van Curaçao staat de afgelopen jaren meer dan ooit in de belangstelling. Uitingen hiervan zijn ondermeer de groeiende interesse om deze architectuur te bestuderen en de symposia en tentoonstellingen over Willemstad die georganiseerd werden in het Amsterdams Koninklijk Paleis (1990) en aan de Rijksuniversiteit Groningen (1992) waarvan alhier verslag wordt gedaan. Gelukkig is deze belangstelling niet alleen merkbaar in Nederland maar juist ook op het eiland zelf, waar het werk ten behoeve van het instand houden van deze architectuur toch grotendeels zal moeten worden verricht.

Zoals ook elders in de wereld valt waar te nemen, spelen bij de groeiende waardering voor de oude architectuur op Curaçao economische achtergronden vaak een grotere rol dan een toenemend cultuurbesef. Zo wordt ook door het eilandsbestuur het architectuurbehoud vooral gezien in relatie tot de ontwikkeling van het toerisme. Dat het op de eerste plaats dient te gaan om het in stand houden van een belangrijk cultureel erfgoed wordt hierdoor helaas naar de achtergrond gedrongen.

Van de andere kant; het economisch belang is natuurlijk evident. Eilanden die hun toerisme willen ontwikkelen zijn er alom in het Caribisch gebied, en allen hebben ze zon en zee te bieden. Het historisch interessante Willemstad moet dan ook één van de extra's worden dat de buitenlandse toerist naar Curaçao trekt.

Een andere factor die heeft bijgedragen aan de groeiende belangstelling op Curaçao voor de oude stad, is de algemeen gedragen overtuiging, in het begin van de jaren tachtig ontstaan, dat de neerwaartse spiraal van verval en sociale verloederding van grote delen van Willemstad een halt moest worden toegevoerd. Hoewel de spiraal duidelijk tot staan is gebracht, is de snelheid van de opwaartse richting minder dan door velen was verwacht dan wel gehoopt.

In de ruim drie en een halve eeuw van haar bestaan is Willemstad uitgegroeid tot een stad met een historische kern, gevormd door de vier wijken Punda, Pietermaai, Scharloo en Otrobanda, en een twintigste eeuwse uitgestrekte stedelijke agglomeratie met woon-, werk-, winkel-, recreatie- en industriegebieden rondom het ruime Schottegat, de tot haven ontwikkelde natuurlijke

Afb. 1. De vier oude stadswijken van Willemstad.

binnenbaai. In het kader van het monumentenbeleid en de stadsvernieuwing wordt met Willemstad echter uitsluitend de historische kern met zijn vier oude wijken bedoeld.

Het verval

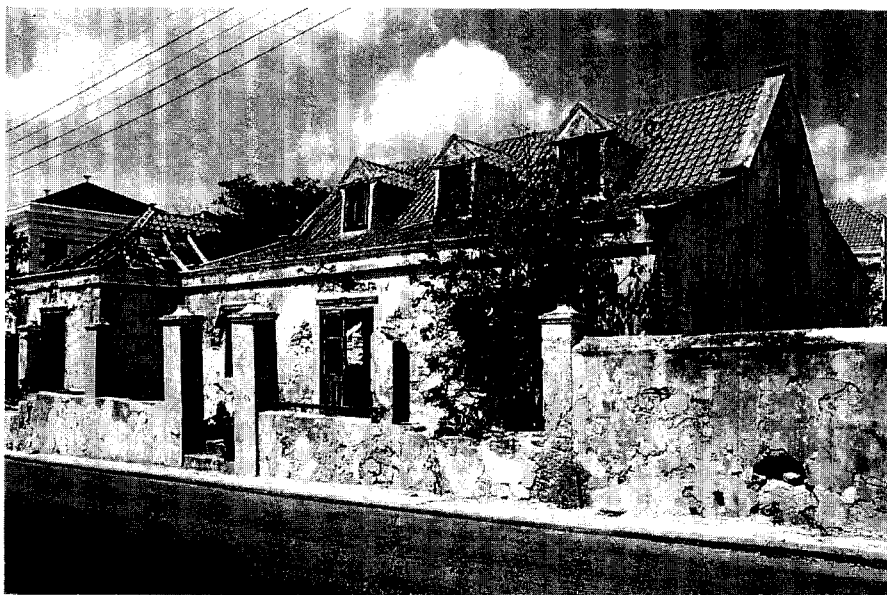
Heeft Willemstad er sinds de 17e eeuw ruim drie eeuwen over gedaan om te ontstaan; slechts drie decennia waren er nodig om tot een aanzienlijk verval te geraken. Een belangrijke oorzaak van het verval in met name de wijken Pietermaai, Scharloo en Otrobanda werd gevormd door een proces dat zich wereldwijd in steden voordeed: het wegtrekken uit de stad van de midden- en hogere inkomensklassen. De in de loop van deze eeuw ontstane, ruim opgezette woonwijken buiten de stad waren met de auto eenvoudig te bereiken; voorzieningen als scholen en winkels volgden snel. Daarnaast voldeden de woningen in de stad vaak niet meer aan de eisen van de tijd. Velen waren te klein, anderen zoals op Scharloo juist te groot om te worden bewoond. Ook de woonomgeving liet vaak te

wensen over. Zo ontbreekt het in de binnenstad nog steeds aan voldoende spelen en sportgelegenheden en is er een tekort aan sociaal-culturele voorzieningen.

Andere niet onbelangrijke factoren waren de onvoldoende juridische, financiële en organisatorische mogelijkheden om het verval in de binnenstad te voorkomen. Met name de historisch waardevolle bebouwing, waarvan zeer regelmatig kostbaar onderhoud noodzakelijk is, heeft hier in hoge mate onder geleden. Tenslotte moet hier ook zeker de aanleg van de Julianabrug in de jaren zestig en zeventig worden genoemd. De opritten naar deze vaste oeververbinding tussen oost- en westelijk Willemstad hebben de wijken Otrobanda en Scharloo op wel zeer bruuske wijze doorkliefd en daarmee de bestaande stedenbouwkundige en sociale structuren aangetast.

Monumentenzorg: een lange moeizame aanloop

Reeds in 1913 werden de eerste stappen gezet om op Curaçao van overheidswege

Afb. 2. Verval in de wijk Otrobanda. Dit pand aan de Belvédèrestraat zal in 1993 worden gerestaureerd ten behoeve van de gezamenlijke huisvesting van de Stichting Monumentenzorg Curaçao en de NV Stadsherstel. (Foto: M. Newton.)

te komen tot een monumentenbeleid. De toenmalige gouverneur riep een commissie in het leven die een beschrijving diende op te stellen van alle op Curaçao bestaande monumenten. Tevens werd de commissie gevraagd om tot een voorstel te komen hoe deze monumenten behouden konden blijven. Een vergelijkbare opdracht werd ook aan de andere eilanden van de Nederlandse Antillen gericht. Alleen St. Eustatius reageerde positief op de oproep; de andere eilanden berichtten geen monumenten te bezitten.²

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Monumentenzorg Curaçao in 1979 werd door dr. ir. P.C. Henriquez de ontwikkeling van de monumentenzorg op Curaçao beschreven.³ Zijn uitvoerig betoog zal hier niet worden herhaald, maar dat het opzetten van een eilandelijk monumentenbeleid een lange en moeizame weg is gebleken mag geconcludeerd worden uit de volgende opsomming van 'hoogtepunten' uit het verhaal van Henriquez, dat met enkele punten is aangevuld en geactualiseerd.

- Kort voor de Tweede Wereldoorlog werd door de Dienst Openbare Werken een eerste monumentenlijst opgesteld.
- Informeel werd in 1944 een Monumentencommissie ingesteld die in 1945 in een uitgebreid rapport aanbevelingen deed om te komen tot het behoud van de monumenten.
- In 1954 verbleef de Utrechtse hoogleraar architectuurgeschiedenis, professor M.D. Ozinga enige maanden op Curaçao voor een onderzoek dat in 1959 resulteerde in de publikatie *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*; de eerste grondige studie van de eilandelijke architectuur.
- In hetzelfde jaar werd de Stichting Monu-

mentenzorg Curaçao opgericht. Haar eerste restauratieproject was het 18e-eeuwse landhuis Brievengat dat bijna door de eigenaar, de SHELL raffinaderij, was gesloopt omdat het in een te slechte staat verkeerde.

– Eveneens in 1954 werd door de Technisch Economische Raad der Nederlandse Antillen een concept Heemschutverordening samengesteld. Verder dan een concept is het echter nooit gekomen.

– In het in 1962 opgestelde Tienjarenplan voor ontwikkelingshulp was een post monumentenzorg opgenomen in het kader van het economisch belang van stadsrenovatie en sanering. Deze post van Nafl. 800.000,- werd echter door de donor, i.c. Nederland,

geschrapt daar men van mening was dat monumentenzorg een cultureel doel diende en derhalve niets met economie te maken had.

– In 1966 kwam dr. ir. C.L. Temminck Groll voor de eerste maal voor een aantal weken (eerste bezoek 1962) naar Curaçao, wat in 1967 resulteerde in het rapport *Monumentenzorg in Suriname en de Nederlandse Antillen*, waarin opgenomen een inventarisatie van de monumenten.

– In 1976 werd professor Temminck Groll door de Landsregering wederom uitgenodigd voor het uitbrengen van een advies. De inventarisatie uit 1966 werd in zijn *Facetplan Monumentenzorg Nederlandse Antillen* aanzienlijk uitgebreid.

– In 1977 werd door het parlement van de Nederlandse Antillen, de Staten, uiteindelijk de Monumentenlandsverordening aangenomen, die zelfs twee jaar later werd afgekondigd. Onder andere gevoed door het 'status-aparte' streven van Aruba in deze periode werd de monumentenlandsverordening door de andere eilanden echter ervaren als veel te centralistisch. Deze landsverordening is dan ook een dode letter gebleken.

– De in 1979 opgerichte Monumentenraad heeft nauwelijks kunnen functioneren.

– In 1986 verschenen de *Monumenteninventarisatie Curaçao* en de nota *Aanzet tot een Monumentenbeleid*, opgesteld door de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (DROV) en de lokale architect F. Julian Labraña.

Hoe het komt dat er van overheidswege, ondanks het feit dat er al driekwart eeuw over werd gesproken en geschreven, geen daadwerkelijk monumentenbeleid van de grond kwam is een aparte studie waard. Klaarblijkelijk leefde het onderwerp onvoldoende bij de bevolking en dus ook bij de politiek. Verder is gebleken dat er in de rap-

Afb. 3. Door de Stichting Monumentenzorg Curaçao in 1990 gerestaureerd pand aan het Julianaplein. Sindsdien het onderkomen van een advocatenkantoor. (Foto: M. Newton.)

porten en nota's nauwelijks aandacht besteed werd aan een adequate opzet van het apparaat dat het uitgestippelde beleid daadwerkelijk moest uitvoeren.

Het particulier initiatief

Bovenstaande wil overigens niet zeggen dat er in al die jaren niets gebeurde. Diverse particulieren onderhielden hun panden goed en doen dat nog steeds. Anderen gingen er toe over hun panden te restaureren. Sommige overheidsdiensten en bedrijven, met name in de dienstverlenende sector, beslisten zelfs om terug te gaan naar de stad, en lieten daartoe een monument opknappen. Een trend die de afgelopen jaren heeft doorgezet.

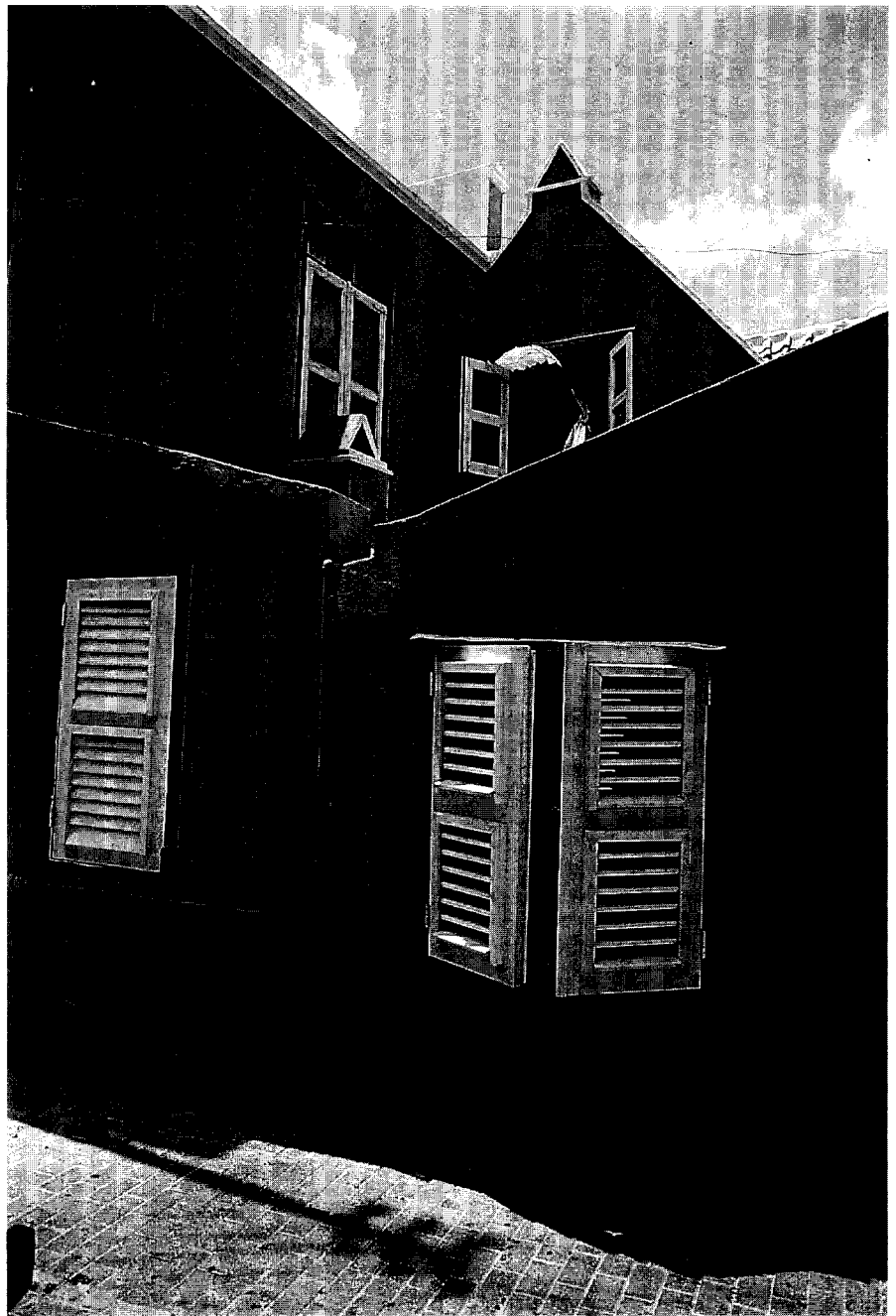
Zo zien we bijvoorbeeld dat de historische bebouwing rond het Julianaplein, in het oostelijk deel van de wijk Pietermaai, momenteel in trek is bij advocaten en accountants. In de afgelopen jaren zijn hier zo'n zeven gebouwen aangepakt. De laatste twee in slechte staat verkerende monumentale panden staan op de lijst van de NV Stadsherstel om in 1993 te worden geres-taureerd.

Een grote stimulator van dit particuliere initiatief is de bijna veertigjarige Stichting Monumentenzorg Curaçao. Sinds haar oprichting tracht de stichting monumenten te behouden door ze in eigendom te verwerven, indien nodig te restaureren en vervolgens te verhuren. Doordat de stichting in 1980 een full-time directeur aantrok en momenteel drie personen in dienst heeft rust het intensieve werk niet meer als voorheen slechts op de schouders van de vrijwillige bestuursleden. Hierdoor zijn de uitvoeringsmogelijkheden, waarbij men zich sinds het begin van de jaren tachtig vooral richt op de binnenstad, sterk verruimd.

Het was de Stichting Monumentenzorg die in 1982 het architectenbureau PLAN'D2 opdracht gaf om een studie te maken van de binnenstadproblematiek en daarmee een belangrijke stap zette in de stadsvernieuwing. Een concreet project dat volgde op deze studie was het zogenoemde 'Vierstegenplan', waarbij de stichting een blok woningen opkocht in een sterk vervallen deel van de wijk Otrobanda en dit liet restaureren. Nadat dit *pilot*-project in 1985 was afgerond, volgde de Fundashon Kas Popular (FKP), de eilandelijke woningbouwstichting, stapsgewijs met restauratieprojecten in hetzelfde stadsdeel. Een proces dat nog in volle gang is.

Ook in andere delen van de binnenstad is de Stichting Monumentenzorg actief. Zo werd in 1991 een van de oudste pandjes in Punda (1693) ternauwernood gered van de ondergang. Medio 1993 zal de restauratie gereed komen van de prestigieuze Villa Belvédère.

De stichting bezit op dit moment (eind 1992) 41 panden en heeft sinds haar oprichting (in 1954) in totaal 23 monumenten

Afb. 4. Bescheiden monument in de Gasthuisstraat in Otrobanda, karakteristiek door zijn eenvoud. (Foto: M. Newton.)

gerestaureerd. Op haar programma voor de komende jaren staan zes restauratieprojecten.

Het Monumentenplan

Naar de mening van de auteur is met de instelling in 1989 van de gemengde Nederlands - Curaçaose Interregionale Commissie Aktie Willemstad, de ICAW, een initiatief van de heren J. Veeris (oud-minister van Onderwijs en Cultuur van de Nederlandse Antillen) en drs. A. van der Staay (Nederlandse Nationale UNESCO commissie),

een belangrijke stap gezet om een eilandelijk monumentenbeleid op papier te krijgen dat naar het zich laat aanzien ook daadwerkelijk zal worden uitgevoerd. Dit initiatief vond plaats in het kader van het door de Verenigde Naties uitgeroepen Wereld Decennium voor Culturele Ontwikkeling (1988-1997).

Vooruitlopend op de instelling van de commissie was in november 1988 een intentieverklaring ondertekend, het zogeheten 'Protocol Aktie Willemstad', waarin met name het eilandsbestuur van Curaçao zich verplichtte binnen een jaar een Monumentenplan voor Willemstad op tafel te leggen.

Door de inspanning van velen op Curaçao, waaronder de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (DROV) en het toen juist opgerichte Secretariaat Stadsvernieuwing, en in samenwerking in Nederland met de Gemeente Rotterdam en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, lag er in januari 1990, weliswaar niet binnen 12 maar 14 maanden dus, een door het Bestuurscollege van het Eilandgebied Curaçao geaccordeerd monumentenplan gereed.

Als basis voor het monumentenplan is begin 1989 in slechts twee maanden tijd een grondige inventarisatie gemaakt, waarbij letterlijk alle gebouwen in de binnenstad onder de loop zijn genomen. Hierbij werden de reeds bestaande monumenten-inventarisaties van professor Temminck Groll uit 1967 en 1976, en van het architectenbureau Julian Labraña uit het midden van de jaren tachtig aanzienlijk aangevuld en *up-to-date* gemaakt. In de binnenstad werden in totaal 765 panden op de concept-monumentenlijst geplaatst, hetgeen neerkomt op ongeveer de helft van het gebouwenbestand.

Een belangrijk uitgangspunt bij deze inventarisatie was de grote monumentale waarde van de stedenbouwkundige ensembles van historisch Willemstad. Architectonische uitschieters als het Fort Amsterdam, het Penha-gebouw of de synagoge zijn beperkt. Doch juist het historisch karakter van de complexen van straten en stegen zijn uitermate behoudenswaardig. Derhalve is gekozen voor een ruim aanwijzingsbeleid waarbij ook vele eenvoudige panden, met op zichzelf weinig pretentie, meegenomen zullen worden in de bescherming. Een visie die vorig jaar door de nieuwe Monumentenraad van Curaçao is onderschreven.

Buiten de binnenstad, waar de inventarisaties overigens nog verder verfijnd dienen te worden, werden in het Monumentenplan ongeveer 300 gebouwen of bouwwerken monumentwaardig geacht. Daarnaast werden door het Archeologisch Antropologisch Instituut Nederlandse Antillen 30 te beschermen archeologische objecten of locaties opgevoerd.

Aan de hand van bovengenoemde monumenteninventarisatie zijn er in het Monumentenplan vier actiegerieden in de binnenstad aangewezen, te weten een oostelijk deel van Pietermaai en drie gebieden in Otrobanda, namelijk het zogenaamde Stegen-, het IJzerstraat- en het Koralegebied. In deze vier gebieden liggen in totaal zo'n 250 monumenten, waarvan velen in een sterk vervallen staat verkeren. De actiegerieden, die later ook door het Secretariaat Stadsvernieuwing als zodanig zijn overgenomen, verdienen in het herstelprogramma van de overheid prioriteit.

Belangrijke onderdelen uit het monumentenplan waren verder voorstellen voor een juridisch- en financieel instrumentarium en de opzet van een organisatiestructuur. Over deze drie onderdelen later meer.

Bij het gereed komen van weer een plan of rapport bestaat er altijd de gegronde vrees dat het snel naar de bekende onderste lade zal verdwijnen. Tot nu toe kan gelukkig gesteld worden dat dat met het Monumentenplan niet is gebeurd. Het Eilandsbestuur nam het plan serieus en beschouwd het als de monumentenbeleidsnota, die als zodanig ook wordt uitgevoerd. Minder snel dan gepland en gehoopt dient hier echter eerlijkheidshalve aan te worden toegevoegd.

De stand van zaken

Het juridisch instrumentarium

Zoals reeds vermeld is in 1977 een monumentenlandsverordening aangenomen -afgekondigd in 1979-, die echter bijna direct naar de prullenbak werd verwezen. In augustus 1989, halverwege het voorbereidingsproces van het Monumentenplan, werd door de Staten van de Nederlandse Antillen, een herziene Monumentenlandsverordening aangenomen, waarbij de meeste bevoegdheden werden gedecentraliseerd. De afzonderlijke eilanden kregen de mogelijkheid om zelfstandige monumenteneilandsverordeningen op te stellen. De monumenteneilandsverordening ter uitvoering van de nieuwe monumentenlandsverordening werd een klein jaar later, in mei 1990 door de Eilandsraad van Curaçao goedgekeurd. Zowel de landsverordening als de eilandsverordening zijn in 1991 afgekondigd en zijn dus heden van kracht. De overige eilanden hebben tot op dit moment nog geen eigen eilandsverordening opgesteld. Wederom is het St. Eustatius, waar de voorbereiding het verst is gevorderd.

Tevens van belang in dit kader is het Eilandelijk Ontwikkelingsplan (EOP) voor Cu-

raçao, dat momenteel in voorbereiding is. In dit EOP worden voor geheel Curaçao de bestemmingen voor alle delen van het eiland vastgelegd, zoals stedelijke woongebieden, industriegebieden, gebieden te ontwikkelen ten behoeve van het toerisme, natuurgebieden, agrarische gebieden enzovoorts. Door middel van dit EOP zal ook de historische binnenstad als beschermd stadsgezicht worden geprofileerd. In juli 1992 is door het Bestuurscollege een voorbereidingsbesluit genomen, waardoor de beschermende werking van het EOP reeds nu gehanteerd kan worden, vooruitlopend op een definitieve vaststelling. Met name voor nieuwbouw in de oude binnenstad is deze maatregel van belang, daar de nieuwbouw zorgvuldiger dan voorheen zal moeten worden ingepast in de historische omgeving.

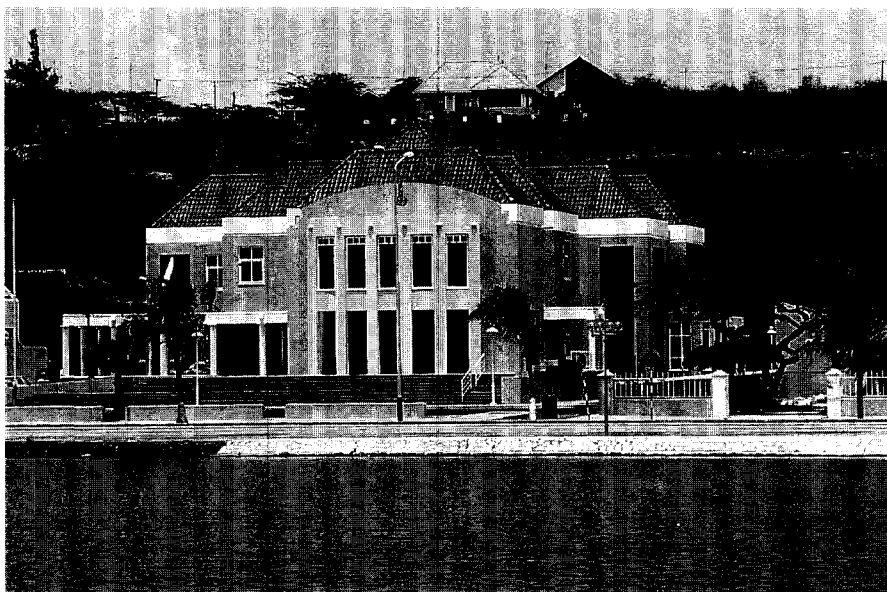
Uit bovenstaande blijkt dat het juridisch instrumentarium voor een effectieve bescherming van de Curaçaose monumenten gereed is!

Het financieel instrumentarium

Dat er voor de uitvoering van het uitgestippelde monumentenherstel aanzienlijke financiële injecties noodzakelijk zijn is eenieder duidelijk. Omdat het overgrote deel van de monumenten in particuliere handen is, zijn stimuleringsmaatregelen van de overheid, in de vorm van subsidies en leningen noodzakelijk.

Om aan te geven hoe deze verstrekt zullen gaan worden heeft de overheid een Meerjarenprogramma Bijdragen Monumentenzorg vastgesteld, dat jaarlijks zal worden geëvalueerd en bijgesteld.

Het verstrekken van de subsidies en leningen wordt de taak van een semi-overheidsstichting. De fondsen waarmee deze stichting zal gaan opereren komen voornamelijk

Afb. 5. Het CUROIL-kantoor. Nieuwbouw ingepast in de oude wijk Scharloo. Ontwerp van de architecten van der Woude en Koch, opgeleverd in 1992. (Foto: M. Newton.)

uit drie bronnen. Uit de kas van het Eilandgebied Curaçao zelf, uit Nederlandse Ontwikkelingsfondsen en daarnaast heeft ook de financiële wereld op Curaçao toegezegd de stichting leningen te zullen verstrekken tegen gunstige rentepercentages.

De organisatiestructuur

Een sterk punt van het Monumentenplan is dat er vrij uitvoerig aandacht is besteed aan de op te zetten organisatievorm, naast de reeds bestaande organisaties als de Stichting Monumentenzorg Curaçao en de woningbouwstichting FKP, om tot een effectieve uitvoering van het uitgestippelde beleid te komen.

De afgelopen jaren is er veel energie gestoken in het opzetten en bemannen van de in het Monumentenplan voorgestelde organisaties:

Het Monumentenbureau

Opgezet in 1990 als nieuwe afdeling binnen de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting. De algemene taak van het uit drie personen bestaande Monumentenbureau is er voor te zorgen dat het uitgestippelde monumentenbeleid wordt uitgevoerd. De afgelopen jaren heeft een aanzienlijk deel van de werkzaamheden van het bureau bestaan uit het beschrijven van monumenten, vooruitlopend op de start van het aanwijzen van panden tot beschermd monument. Eind 1992 zullen alle monumenten in de binnenstad beschreven zijn, wat betekent dat het bureau de afgelopen twee en een half jaar het aanzienlijke aantal van 765 beschrijvingen heeft vervaardigd.

Het Bestuurscollege van Curaçao is inmiddels akkoord met het aanwijzen van de eerste 250 monumenten, gelegen in de vier actiegerieden. Het aanwijzen van gebouwen tot beschermd monument en het vervolgens inschrijven in het openbaar monumentenregister zal naar verwachting begin 1993 van start gaan.

Een andere taak van het Monumentenbureau zal worden het afgeven van restauratievergunningen. Naast de 'gewone' bouwvergunning, die afgegeven wordt door Bouw- en Woningtoezicht, een andere afdeling binnen de Dienst ROV, een vereiste wanneer een beschermd monument wordt gerestaureerd.

Behalve het reeds vermelde periodieke evalueren en bijstellen van het subsidiestelsel is tenslotte het voeren van het secretariaat van de Monumentenraad Curaçao eveneens een taak van het Monumentenbureau.

De Monumentenraad Curaçao

In 1991 heeft het Bestuurscollege de Monumentenraad Curaçao benoemd. Deze functioneert momenteel onder voorzitterschap van oud-gouverneur prof.dr. R.A. Römer. De raad is een adviesorgaan van deskundigen op uiteenlopende gebieden, die gevraagd en ongevraagd het Bestuurscollege en de Eilandsraad van advies dienen. Volgens de monumenteneilandsverordening is het Eilandsbestuur verplicht om alvorens bepaalde beslissingen te nemen met betrekking tot de monumentenzorg, het advies van de Monumentenraad in te winnen. Deze verplichting zal de kans op willekeur bij beslissingen verminderen.

Afb. 6. Schets voor invulbebouwing aan de Breedestraat in Otrobanda. Detail van het winnend ontwerp van de architectuurprijsvraag, door de architecten Lobo en Silvestro.

gens de monumenteneilandsverordening is het Eilandsbestuur verplicht om alvorens bepaalde beslissingen te nemen met betrekking tot de monumentenzorg, het advies van de Monumentenraad in te winnen. Deze verplichting zal de kans op willekeur bij beslissingen verminderen.

Het Monumentenfonds

De Stichting Monumentenfonds Curaçao zal een grote rol gaan spelen bij de uitvoering van het monumentenherstel. Opgericht in augustus 1992 bevindt de stichting zich nog in de operationaliseringsfase. De belangrijkste taak van het Fonds zal worden het namens het Eilandsbestuur verstrekken van subsidies en zachte leningen ten behoeve van restauraties en onderhoud van monumenten. Tot op heden is het voor de gewone particuliere monumenteneigenaar namelijk nog niet mogelijk om op een of andere wijze een bijdrage te krijgen in de hoge kosten van herstel of onderhoud.

Het Fonds wordt verder belast met het beoordelen en begeleiden van restauratieprojecten. Het is de bedoeling dat wanneer bij de Dienst ROV een verzoek binnenkomt voor zowel een bouw- als een restauratievergunning, het plan door het Fonds al zo ver is beoordeeld in vooroverleg, dat het verlenen van de vergunningen slechts een formaliteit zal zijn.

De personele invulling van het Fonds is nagenoeg rond en naar verwachting zullen begin 1993 de eerste subsidiebeschikkingen de deur uit gaan. Dat het animo bij de particulier groot is om te gaan restaureren met deze subsidies blijkt alleen al uit het feit dat er bij het Monumentenbureau tot eind 1992 al zo'n 95 schriftelijke verzoeken zijn binnengekomen voor subsidie. Van ongeveer 20 procent van deze aanvragen is de

planvoorbereiding nagenoeg aanbestedingsgereed.

NV Stadsherstel

Medio 1991 is de NV Stadsherstel Willemstad opgericht. Een gezamenlijk initiatief van de overheid en Curaçaose financiële instellingen die deelnemen door middel van het aankopen van aandelen. De NV gaat enigszins op dezelfde wijze werken als de Stichting Monumentenzorg Curaçao, te weten door middel van het aankopen, restaureren en beheeren van monumenten. De financieringsstroom van de NV is echter duidelijk anders van opzet. Dat de NV Stadsherstel en de Stichting Monumentenzorg echter nauw zullen gaan samenwerken blijkt alleen al uit het feit dat beiden in 1993 gezamenlijk een pand in Otrobanda zullen betrekken waarvan de restauratie binnenkort zal beginnen. De NV heeft inmiddels twee panden op Scharloo aangekocht. Daarnaast zal de NV in principe de in slechte staat verkerende monumenten overnemen van de overheid, die deze de laatste jaren in het kader van de stadsrehabilitatie heeft opgekocht.

Uit het voorgaande blijkt dat de afgelopen jaren, na de aanvaarding van het Monumentenplan, met name gewerkt is aan de infrastructuur voor de monumentenzorg. De wettelijke basis, de organisatie-structuur, de bemanning en de procedures zijn tegen eind van 1992 voltooid. Men staat nu in feite in de startblokken om van overheidswege daadwerkelijk aan monumentenbescherming en restauraties te beginnen. De komende jaren zal blijken of de infrastructuur voldoende solide is en voldoende gedragen wordt door de Curaçaose bevolking - en dan met name de politici - om naar behoren te functioneren.

Stadsvernieuwing

Tenslotte een kanttekening ten aanzien van de stadsvernieuwing. In een historische stad is een monumentenbeleid niet los te zien van een stadsvernieuwingsbeleid. Met de stadsvernieuwing in Willemstad is in het midden van de jaren tachtig een begin gemaakt met het Vierstegenplan van de Stichting Monumentenzorg Curaçao, gevolgd door het Actieplan Binnenstad van de overheid. De nadruk in dit actieplan lag op het terugbrengen van de woonfunctie in de binnenstad. In dat kader zijn er door de overheid en de woningstichting FKP panden aangekocht om te worden gerenoveerd, hetgeen tot op heden slechts gedeeltelijk is gerealiseerd, en zijn er enkele nieuwbouwprojecten uitgevoerd.

Doordat allerlei overheidsdiensten zich met de stadsvernieuwing bezig gingen houden, en geen duidelijk sturend orgaan het gehele proces begeleidde, verliep de stadsvernieuwing nogal stroef.

In 1989 werd daarom het Secretariaat Stadsvernieuwing opgericht, dat direct onder de gezaghebber van Curaçao (te vergelijken met een burgemeester) staat.

Voor elk van de reeds in het Monumentenplan genoemde vier actiegebieden werden projectteams ingesteld waarbinnen de diverse diensten en instanties samenwerken. Daarboven staat dan weer een werkgroep en een stuurgroep. Een structuur die ook in Nederland niet onbekend is.

Een belangrijke vraag bij stadsvernieuwing in een oude stad is hoe je de, meestal door kaalslag ontstane open gaten weer invult. Dient de nieuwe architectuur een afspiegeling te zijn van de historische bebouwing of wordt de voorkeur gegeven aan moderne architectuur met een duidelijk hedendaags karakter. Met het nu door het voorbereidingsbesluit van kracht zijnde voorontwerp van het Eilandelijk Ontwikkelingsplan (EOP) waarin ter bescherming van het stadsgesicht vergaande eisen zijn geformuleerd ten aanzien van nieuwbouw, is deze vraag zeer actueel in Willemstad.

Voorbeelden van minder geslaagde ontwerpen in de binnenstad zijn er alom. Van goed ingepaste nieuwbouw gelukkig echter ook, waarbij het hoofdkantoor van CUROIL in de wijk Scharloo, van de architecten ir. Anko van der Woude en Mike Koch, dat in november 1992 officieel werd geopend, het meest recente voorbeeld is.

Om de discussie over nieuwbouw in de oude stad een impuls te geven werd in 1991 in samenwerking met de FKP, het Secretariaat Stadsvernieuwing en de Dienst ROV, een openbare architectuur-prijsvraag uitgeschreven. Lokale ontwerpers werden uitgenodigd om voor twee lokaties in het Stegengebied in Otrobanda, invulbebouwing te ontwerpen, die door de FKP zal worden gerealiseerd. Vijftien deelnemers hebben hun ontwerp onder motto ingezonden. Ook hier lagen de ontwerp-uitgangspunten uiteen. Van het historisch kopiëren tot brutaal mo-

dern. De jury, waar ook de auteur deel van uitmaakte, was overigens in meerderheid van mening dat nieuwbouw voor wat betreft schaal, afmeting en ritmiek moet aansluiten bij de omliggende oude bebouwing, maar dat de nieuwbouw een duidelijk hedendaags karakter moet uitstralen.

Het winnend ontwerp was afkomstig van een gelegenheidsduo, de lokale architect ir. Ronny Lobo en de Venezolaanse architect Dominico Silvestro. De uitwerking van het plan is momenteel in het stadium van het definitief ontwerp, waarna in 1993 met de bouw gestart zal worden.

Noten

- 1 Stichting Kon. Paleis te Amsterdam, *Curaçao-Willemstad Monumentenstad*, 's-Gravenhage 1990.
- 2 A.M. ten Cate, 'Monumentenzorg op Curaçao'. *Heemschut*, no.10, 1980, p.176-180
- 3 Dr.ir. P.C.Henriquez, 'Ontstaan en functie van monumentenzorg in de Nederlandse Antillen'. *Sticusa Journaal*, 9e jrg, no. 65, 1 nov. 1979, p. 5-14.

Ruïnes ontstaan vanzelf; monumenten nooit

Carel Weeber

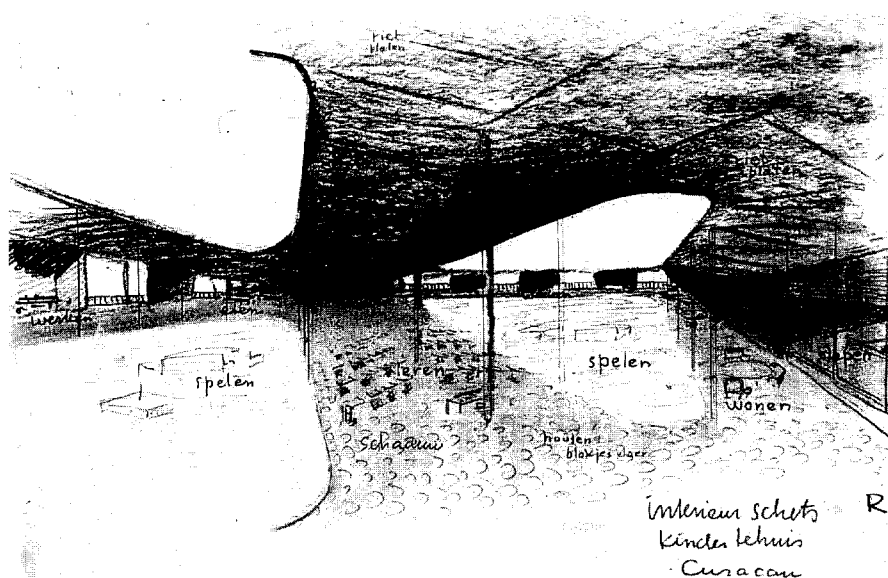
In augustus 1955 werd ik vanuit Curaçao na voltooiing van de HBS op de ms. Oranjestad gezet om te gaan studeren. Wie ging studeren, ging naar Nederland. Dit heeft er toe heeft geleid dat een zekere band met de Antillen verbroken werd. Dit zou ongetwijfeld anders zijn verlopen als mijn studie zich voltrokken had in bijvoorbeeld Venezuela, Mexico of Florida. Dan was de kans op terugkeer, of dat ik in deze regio aan de slag was gegaan, groot geweest. Ik heb de ontwikkelingen hier vanuit enige afstand moeten volgen.

Bouwkunde-onderwijs in de regio

In 1970 werd ik benoemd tot hoogleraar aan de Technische Universiteit van Delft, nadat ik daar in 1964 was afgestudeerd. In deze functie heb ik kunnen bijdragen aan de opleiding van na mij gekomen Antillianen. Dankzij deze contacten heb ik banden met de Antillen in stand kunnen houden.

Banden van zowel persoonlijke als van beroepsmatige aard. Door deze studenten zijn wij aan de Technische Universiteit in de gelegenheid kennis te ontwikkelen over bouwen in tropische gebieden, in het bijzonder de Antillen en Suriname. Deze kennis bestrijkt enerzijds de architectuurhistorie en restauratie, anderzijds de bouwtechniek en architectuur. De historie en restauratie werden vooral behartigd door mijn ex-collega Professor Temminck Groll die hier bekend staat als groot promotor voor behoud van monumenten. Op onze universiteit boden en bieden wij buitenlandse, dus ook Antilliaanse studenten de gelegenheid zich al tijdens de studie, voor zover mogelijk, voor te bereiden op de problematiek van hun eigen landen. Tijdens het afstuderen kunnen studenten zich namelijk gedurende een jaar onder deskundige leiding intensief verdiepen in een zelf te bepalen onderwerp. Tientallen interessante afstudeerprojecten werden de afgelopen jaren dan ook op de Antillen gelokaliseerd.

Naast de bouwkundig ingenieurs zijn ook bijna alle civiel- en werktuigbouwkundig ingenieurs, die op de Antillen in het bouwproces betrokken zijn, aan de Technische Universiteit van Delft opgeleid. Dat betekent dat naast architecten ook constructie- en installatieadviseurs een Delftse opleiding genoten. Dat ook onder de Antilliaanse aan-

Afb. 1. Het mgr. Verriet Instituut, een tehuis voor gehandicapte kinderen, ontworpen in 1950 door architect Rietveld. (Foto: R. Gill)

nemers ingenieurs uit Delft rondlopen acht ik zeer waarschijnlijk. Echter, hoe goed ook de Technische Universiteit internationaal staat aangeschreven, het is en blijft voor hen die zich daarna elders gaan vestigen een noodoplossing. Hoe gewend of gekend, een langdurig studieverblijf in Nederland leidt onvermijdelijk tot culturele vreemding met het land van herkomst. Bouwen is zo sterk verweven met cultuur dat een buiten de eigen cultuur genoten architectuuropleiding nadelen heeft. Na een sterke identificatie met een vreemde cultuur is het niet verbazingwekkend dat eenmaal terug in eigen land oneigenlijke methoden, technieken en vormen worden toegepast.

Ofschoon met de University of the West Indies een begin is gemaakt, wordt het tijd dat in de regio Caribische universiteiten worden gesticht, zodat het afhankelijk zijn van Nederlandse instellingen minder wordt. Ik vrees echter dat ook nu de vermeende uniciteit van eilanden samenwerking op dit gebied belemmert.

Volgens een bekende vuistregel is per tien miljoen inwoners ruimte voor een technische universiteit en per vijf miljoen inwoners voor een algemene universiteit. Met een bevolking van ruim dertig miljoen inwoners zou in het Caribisch gebied ruimte zijn voor minstens zes universiteiten. Ook zo-

lang deze universiteiten niet bestaan ben ik er een voorstander van om voortaan studiebeurzen niet te richten op Nederlandse studies, maar op vervolgoopleidingen in de eigen regio. In het belang van de Antillen raad ik het studeren in Nederland, of meer algemeen gesteld buiten de regio, af. Uiteraard heeft dit ook gevolgen voor de inhoud en structuur van het middelbare onderwijs.

Tussen airco en een mangoboom

Ik meen dat men ook op de Antillen niet meer goed in staat blijkt te zijn gebouwen te produceren die in voldoende mate gebruik maken van de aangename eigenschappen van het heersende klimaat en een overmatig beroep moet worden gedaan op kunstmatige middelen zoals airco. Met nadruk óók op de Antillen, omdat dit euvel zich bijna overal in tropische gebieden voordoet. Eerder heb ik in de bundel 'Cultureel mozaïek van de Nederlandse Antillen' hierover in hopelijk begrijpelijke taal geschreven hoe in deze streken, dankzij de wind, met een paar eenvoudige bouwregels een prettig binnenklimaat in gebouwen en woningen op natuurlijke wijze tot stand kan komen.

Ik kan u verzekeren dat bouwfysische kennis nog altijd behoort tot de intellectuele bagage van elke Antilliaanse ingenieur die aan de Universiteit van Delft is afgestudeerd. Ik weet zeker dat zij terugkeren met het heilige voornemen deze kennis ook toe te passen. Dat eenmaal daar aan de slag dit desondanks niet altijd lukt, is niet alleen hen te verwijten, maar ik vrees ook hun opdrachtgevers. Airco vertegenwoordigt onder invloed van internationale culturele krachten een maatschappelijke status die niet opgewassen lijkt tegen de kwaliteit van het klimaat onder een mangoboom. Gelukkig meen ik tijdens recente gesprekken te bespeuren dat er sprake is van een kentering op dit gebied en dat men ontdekt dat tussen airco en een mangoboom heel wat speelruimte zit. Immers als iets positief kan bijdragen aan de ontwikkeling van voor regio's karakteristieke architectuur, dan is het wel bouwen waarbij rekening wordt gehouden met de eigenschappen van het klimaat.

De monumenten van morgen

Ook op de Nederlandse Antillen zien wij dat vooral aan die gebouwen een culturele betekenis wordt gehecht, waar een relatie met het heersende klimaat geleid heeft tot voor deze omgeving karakteristieke architectuur. Monumenten waarover men zich terecht zorgen maakt en waar Monumentenzorg over waakt. Hun betekenis is onomstreden, vooral omdat deze architectuur ertoe bijdraagt dat de Nederlandse Antillen zich daarmee onderscheiden van andere gebieden, zelfs binnen de eigen regio. Professor Ozinga schrijft in zijn standaardwerk 'De monumenten van Curaçao in woord en beeld'²: 'De koloniale huizen onder Neder-

landse invloed gebouwd, onderscheiden zich waar ook ter wereld' Vooral na deze belangrijke bijdrage van Ozinga is de aandacht voor het Antilliaanse monumentenbestand sterk toegenomen. Naast een cultureel belang wordt bovendien van deze monumenten in het kader van de toeristenindustrie zelfs wonderen verwacht. Zonder het belang van deze aandacht en zorg te willen ontkrachten, is enige relativisering op zijn plaats en wil ik erop wijzen dat overbelichting en eenzijdige fixatie op historische architectuur ook een gevaar inhoudt. Aandacht voor het bouwen van vandaag en morgen kan daardoor wel eens op de achtergrond raken.

Ik stuit nu op de onvermijdelijke vraag: Waar blijven de monumenten van morgen? In het vorig jaar verschenen boek met studies over architectuur en monumenten van de Nederlandse Antillen onder de uitdagende titel: *Building up the Future from the Past*³ wordt dit actuele vraagstuk door een van de auteurs met een geweldig voorbeeld aan de orde gesteld. In zijn bijdrage geeft ir. R. Gill aan hoe de Nederlandse architect Rietveld in 1950 de klimatologische omstandigheden op Curaçao op radicale wijze aanwendde bij het slechts gedeeltelijk uitgevoerde, toen zeer vooruitstrevende, ontwerp voor het Mgr. Verriet Instituut, een tehuis voor gehandicapte kinderen. Ook de huidige directeur is nog zeer gesteld op dit gebouw. Gill geeft in het artikel aan hoe architect Rietveld, als protagonist van het functionalisme, door in het ontwerp op geheel eigen wijze typische kenmerken van tropisch bouwen toe te passen, een nieuwe weg aangeeft. Als er op Curaçao sprake zou zijn van een jong monument, dan is het wel dit gebouw. Voor het overige ziet het boek, ondanks de titel, geen kans om middels het behandelde architectonisch erf-

goed wege aan te geven die een toekomst ontsluiten. Het blijft derhalve een sterk maar traditioneel pleidooi voor behoud van monumenten en een aardige bijdrage van kennis op het gebied van de architectuurgeschiedenis van de Nederlandse Antillen.

Graag maak ik van de gelegenheid gebruik om historici en architecten te wijzen op een enigszins blinde vlek. Meer dan tot nu toe hier wordt onderkend is de invloed met de tropische architectuur van Indonesië, maar ik denk ook India, van belang geweest voor bepaalde ontwikkelingen hier. Een van de mooiste voorbeelden van laat negentiende eeuwse tropische architectuur op Curaçao is het voormalig militair hospitaal op Plantersrust uit 1891. Dit gebouw is vrijwel een kopie van een gebouw in Bogor bij Jakarta. Een onderzoek naar deze relatie lijkt mij meer dan de moeite waard. Reeds anderen hebben gewezen op de eveneens Oostindische oorsprong van de tropische woningbouw in Emmastad. Er zijn dus meer monumenten dan nu wordt erkend.

Het in stand houden van monumenten moet meer inhouden dan koesteren van het verleden. Instandhouding moet in elk geval voldoen aan de voorwaarde dat het maatschappelijk inpasbaar is. De stad kan niet leven van musea en restaurants alleen en de stad is ook geen pretpark, zoals in Japan, waar hele historische Nederlandse steden in Holland Village bij Nagasaki op ware grootte en zeer natuurgetrouw worden nagebouwd. En Venetië kan maar één keer. Als men er niet in slaagt een geres taureerd monument maatschappelijk in te passen wordt het een mummie of een soort levend lijk, dat eerder in de weg staat dan dat het de weg wijst. Een monument is iets om in te leven, maar ook om van te leren.

Het dwingt tot de vraag naar het ontstaan en vervolgens naar de vraag of wij zelf niet in staat zijn monumenten voor morgen te maken. Het aanschouwen van een monument moet leiden tot zelfvertrouwen en niet tot valse schaamte. Het mag niet slechts een bron van inspiratie zijn voor hen die oppervlakkig stilistische kenmerken willen kopiëren. Een praktijk die welig tiert onder de noemer van harmonisch aansluiten op het verleden. Historische gebouwen moeten gezien worden als documenten. Documentaties van doeltreffende antwoorden op toenmalige maatschappelijke behoeften, waarbij men ondanks gebrekkige technische kennis en primitief bouw materiaal toch kans zag om in te spelen op het klimaat. Als wij geïnspireerd door monumenten onszelf met het bouwen deze doelen opnieuw zouden stellen, in plaats van deze oppervlakkig te kopiëren, zou al heel wat bereikt zijn. Ik kan mij namelijk niet aan de indruk onttrekken dat zich in Willemstad, met inzet van het cultureel erfgoed, een klein drama afspeelt. Een drama dat zich, wie Willemstad bekijkt, onmiddellijk opdringt. Ik ben niet de eerste die dit signaleert.

Afb. 2. Het voormalig hospitaal Plantersrust uit 1891. Dit gebouw is vrijwel een kopie van een gebouw in Bogor bij Jakarta. (Foto: R. Gill)

Een drama in drie bedrijven

Eerste bedrijf 1959: De aanleg van de nieuwe brug over de Annabaai. Met de twee opritten, één dwars door Scharloo, de ander door Otrabanda, werd voor beide gebieden een doodvonnis geveld. Onderzoek snel of die twee opritten geheel of gedeeltelijk gemist kunnen worden. Het zou zowel voor Scharloo als voor Otrabanda weer uitzicht bieden.

Tweede bedrijf 1969: De brand. Na meer dan twintig jaar zijn bijna alle sporen nog zichtbaar, vooral rondom het Brionplein. Waarom werd dat plein daarna zo vreemd ingericht en staat er geen nieuw hotel op de plaats van het oude hotel Americano? Waarom wordt niet strenger de hand gehouden aan herstel van de oude pleinwanden met nieuwbouw, maar daarentegen wel gedreigd met hoogbouw midden op het plein?

Derde bedrijf 1986: Actieplan Binnenstad en verder? Punda redt zich wel als toeristisch centrum, ofschoon Scharloo en Pietermaai ten dode lijken opgeschreven als niet snel nieuwe stedelijke programma's worden ontwikkeld. Restaureer waar kan, maar verwacht er niet veel van, er is al teveel gesloopt. Scharloo en Pietermaai zijn historisch en potentieel geschikt om buitenlandse investeerders te interesseren.

Otrabanda dreigt met het 'Actieplan Binnenstad' slachtoffer te worden van restauratiedrang. Otrabanda heeft als toeristisch centrum naast Punda geen toekomst en als economisch centrum ligt het inmiddels in de periferie. Het is nu een typisch stadsvernieuwingsgebied, waarbij de sociale problematiek voorrang behoort te hebben op behoud van historische architectuur. Monumenten mogen hier de bouw van nieuwe kantoren, hotels en appartementen niet bemmeren. Oriënteert Punda zich internationaal, de kracht van Otrabanda is haar lokale potentie.

Dat wat nog niet is

Overigens is de problematiek van historische binnensteden iets dat zich overal in de wereld voordoet. Als gevolg van de toegenomen mobiliteit worden afmetingen van steden niet meer bepaald door voetganger of paard en wagen. Auto en telefoon hebben het mogelijk gemaakt om verouderde gebouwen in te ruilen voor nieuwbouw buiten oude stadskernen. Traditionele centrumfuncties verplaatsen zich naar stadskernen.

Op Curaçao ontwikkelen zich langs de Schottegatweg commerciële centra ten koste van de binnenstad. Het is onbegonnen werk, maar ook niet realistisch om te veronderstellen dat dit proces omkeerbaar is. Er moet dus anders worden nagedacht over de toekomst van historische stadskernen.

De culturele betekenis en de toeristische aantrekkingskracht van monumenten rechtvaardigen een sterk monumentenbeleid. Gezien de hoge kosten hiermee gemoeid en de vaak moeilijke exploitatie na restauratie is echter een selectief beleid noodzakelijk. Nauwkeurig zal moeten worden bepaald wat wél en wat niet voor behoud in aanmerking komt. Als niet zeer selectief wordt bepaald wat gehandhaafd kan worden, dreigt op den duur alles verloren te gaan. Een restauratie-strategie op basis van een aantal realistische criteria is noodzakelijk.

Ik hoop dat uit het voorgaande niet de conclusie wordt getrokken dat ik een pleidooi houd om de monumenten maar te vergeten. Waar ik voor pleit is voor een beleid waarbij een gezond evenwicht tussen restaureren en nieuwbouw gezocht wordt. Te veel accent op het verleden versluiert de problematiek van vandaag. Er moet altijd meer energie gestoken worden in dat wat nog niet is, dan in de toekomst van dat wat er was. Wat nog niet is vraagt om meer voorstellingsvermogen en creativiteit dan dat wat we al kennen.

Voor de Antillen, staande aan de vooravond van een eigen toekomst, zou dit moeten aanspreken. Het koesteren van het verleden is een Europees concept, maar misschien voor deze jonge samenleving minder relevant.

Noten

- 1 C.J.M. Weeber, 'De oude en nieuwe architectuur', in: Cultureel mozaïek van de Nederlandse Antillen, Zutphen, 1977.
- 2 M.D. Ozinga, De monumenten van Curaçao in woord en beeld, 's Gravenhage, 1959.
- 3 Building up the Future from the Past; Studies on the Architecture and Historic Monuments in the Dutch Caribbean, red. H.E. Coomans, M.A. Newton en M. Coomans-Eustatia, (UNA Publications 34), Zutphen, 1977.

Stadsbehoudend vernieuwen of stadsvernieuwend behouden

Dito Abbad

Indien wij Willemstad willen vernieuwen, met behoud van het oude, wat is dan het behouden waard, wat en hoe mag er vernieuwd worden? De te behouden objecten zijn bekend. In formele zin ontstaat hieruit een lijst met monumenten. De te behouden stadsgezichten zijn ook bekend. Dat is in principe de gehele binnenstad.

Wat, hoe en hoever er vernieuwd mag worden zonder het behoudende element te verliezen is niet zo eenvoudig te bepalen. Daarvoor zou men te rade kunnen gaan bij de oude Curaçaose stedsbouw en architectuur, en haar evolutie tot het heden nagaan. Weldra ontstaat dan de vraag wat de verbanden zijn tussen de vroegere en de huidige uitingen hiervan. Anders gesteld kan deze vraag luiden: Welke invloeden gelden voor zowel de oude als de nieuwe Curaçaose architectuur en stedsbouw?

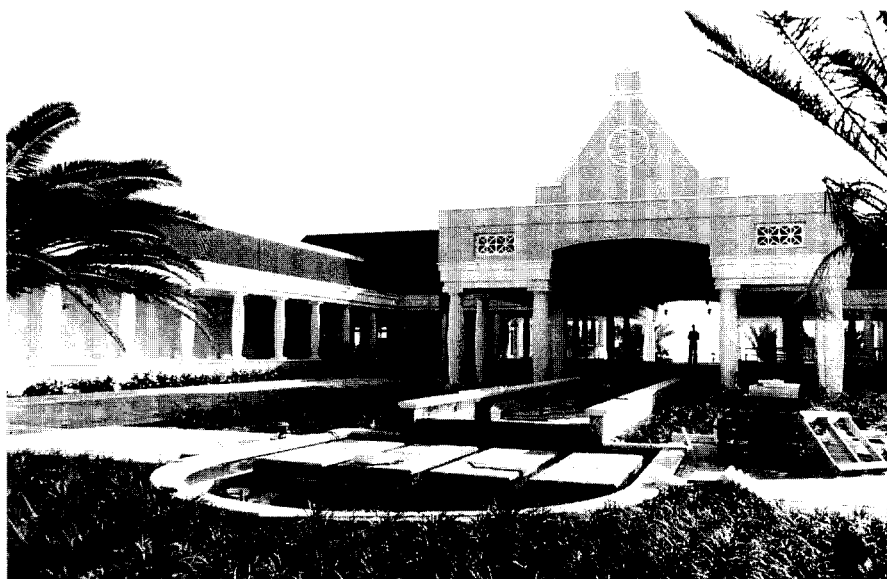
De oude en nieuwe architectuur

Laten we eerst de architectuur onder de loep nemen. Als de drie belangrijkste vormbepalende factoren kan men noemen de bouwinvloeden van buitenaf, het klimaat en de lokale materialsituatie.

We klagen erover dat de architectuur op Curaçao heden ten dage bloot staat aan zoveel verschillende invloeden en dat al deze invloeden zijn geïmporteerd. Dat is een terechte kritiek. Maar is dat eigenlijk wel het probleem? Immers, in de achttiende en negentiende eeuw stond het eiland ook al aan invloeden uit verschillende windstreken bloot. Elke etnische groep die het eiland betrad, bracht haar eigen bouwtradities mee. En ook toen uitte sociale welstand zich in het meegaan met het nieuwste van het nieuwste uit de toonaangevende metropolen.

Er zijn drie verschillen met de huidige situatie. Ten eerste is er het feit dat men vroeger niet de vrijheid had om het binnenklimaat met mechanische hulpmiddelen te conditioneren. Ten tweede was men veel meer dan nu gebonden aan lokaal verkrijgbare bouwstoffen en ten derde moest men het doen met de lokale bouw kennis.

Tegenwoordig kunnen wij het klimaat naar onze hand zetten, materialen uit alle uithoeken importeren, en de nieuwste bouwmethoden binnenbrengen met buitenlandse aannemers.¹

Afb. 1. Potsierlijke schaalproblemen. (Foto: F. Biervliet.)

De conclusie zou derhalve kunnen zijn dat er geen gemeenschappelijke invloeden zijn, die gelden voor zowel de oude als de nieuwe Curaçaose architectuur. Immers, de hedendaagse architectuur kan zich op de punten van klimaat en materiaalvoering vrijheden veroorloven die de oude bouwers niet kenden.

De conclusie zou bovendien kunnen zijn dat de Curaçaose bouwvormen altijd, en in sterke mate, van buitenaf beïnvloed zijn. De bepalende vectoren waren niet alleen het betreffende architectuurhistorische tijdvak, maar ook de geografische herkomst van de invloed. Het verschil binnen die overeenkomst is weer dat de vroegere bouwers hun meegeëmigreerde vormtaal beter wisten te integreren met klimaat en materiaal dan wij die ons zoveel vrijheden denken te kunnen veroorloven.

Voorts dient men te bedenken dat met name aan de klimatologische vrijheden een financieel en ecologisch prijskaartje hangt. In de huidige tijd van hoge energiekosten groeit dan ook de belangstelling en de bewondering voor de wijze waarop men vroeger het binnenklimaat wist te regelen. De invloed van het klimaat op het architectonisch ontwerp neemt de laatste tijd derhalve weer toe.

Het is in dit verband dat een kentering waarneembaar is. Mede onder invloed van de beginjaren tachtig ingezette 'herontdek-

king' van de oude, klimaatgerichte bouwvormen en -materialen, ontstaat een bredere belangstelling voor de oude Curaçaose vormtaal, en het toepassen hiervan in nieuwe bouwwerken. Met andere woorden, men grijpt terug naar de eigen architectuurhistorie.²

Nieuwbouw en architectuurhistorie

Aan de wijze waarop binnen de nieuwbouw wordt ingespeeld op de oude architectuur zijn drie stromingen te onderscheiden.

De eerste groep brengt bouwwerken voort die de kenmerkende elementen en ornamenten van de historische gevels imiteren. Daarbij worden echter, door de moderne constructietechnieken verblind, de schaalverhoudingen uit het oog verloren, met vaak potsierlijke effecten. In plaats van een goedbedoelde imitatie, ontstaat dan een onecht plaatje. In de woonwijken ontstaan mini-landhuizen met uit hun verband gerukte verhoudingen. Nieuwe winkelcentra worden ware openluchttoonkamers van de gevelarchitectuur van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw.

Laten we deze stroming, die we een oprechte nostalgische drang niet kunnen ontzeggen, de 'imiterende stroming' noemen.

De tweede stroming staat de assimilatie van nieuwe gebouwen in het oude stadsgezicht voor ogen. Het uitgangspunt vormt steeds een van de oude bouwvormen. Deze wordt vrij nauwkeurig gevolgd. In de gevelindeling en de ornamentiek gaat men over tot stilistische oefeningen. Indien consequent doorgezet, kan het resultaat best aardig zijn. Maar ook hier ontstaat een schaalprobleem. De proporties van het gevelvlak volgen de oude ontwerpen, terwijl de totaalafmetingen ervan vaak aanzienlijk groter zijn. Daarnaast schuwt deze stroming het aanbreien van hedendaagse vormelementen niet, waarin bouwmaterialen worden verwerkt die naar het uiterlijk duidelijk van deze tijd zijn, zoals glazen bouwstenen. De functionele noodzaak om dergelijke aanbouwsels 'modern' aan te kleden is onduidelijk. Kennelijk wil de ontwerper hiermee voorkomen dat zijn gebouw al te veel opgaat in het traditionele stadsbeeld. Het gevolg is een hybride mengsel dat verschillende gezichten heeft, en soms verwarrend kan werken. Denk de toevoegingen en de materiaaladaptaties weg en het gebouw had net zo goed een honderdtal jaren eerder ontworpen kunnen zijn. Als beweging die probeert de assimilatie te bereiken door de oude vormtaal aan te houden, en poogt deze te verrijken met hedendaagse elementen, kan men stellen dat hier sprake is van de 'vormhoudende stroming'.

De derde stroming streeft eveneens een assimilatie van oude en nieuwe vormen na. Het verschil zit in de manier waarop dit bereikt wordt. Men toont respect voor de schaal en vormtaal van de omgeving, maar handhaaft toch een eigentijdse identiteit. In wezen ontstaat een modern vormgegeven gebouw, maar het verband met de omgeving is onmiskenbaar. Een goed voorbeeld is de Openbare Bibliotheek van architect Janga. Het bewijst dat het mogelijk is om grote bouwvolumes terug te geleiden naar de maten van de omliggende oude bebouwing. De materiaaltoepassing is eerlijk: ieder tijdperk bouwt met de materialen die het zelf voortbrengt, of heeft geërfd vanwege gebleken functionaliteit. Het resultaat is een modern gebouw dat als goede nieuwe

Afb. 2. In moderne schaal bouwen met oude elementen: het Curoil-gebouw. (Foto: F. Biervliet.)

Afb. 3. Links de Openbare Bibliotheek van architect Janga, rechts het Curoil-gebouw. (Foto: D. Abbad.)

buur rekening houdt met de oude buurtbewoners, maar nu eenmaal zijn eigen karakter heeft.

Deze stroming versterkt de vitaliteit van de stad. Men wordt hier immers niet geconfronteerd met stukjes *Ersatz*-conformiteit, nee, zij toont zich in haar ware dynamiek: een stad in ontwikkeling, waar oud soms verdwijnt en in harmonie wordt vervangen door nieuw.

Met recht mag deze stroming zich de 'vernieuwende stroming' noemen.

Dan zijn er natuurlijk nog de ontwikkelingen in de binnenstad die zich aan vorm noch schaal wensen te storen, en ernstige visuele verschuivingen veroorzaken in het stadsbeeld. Daarover kan het commentaar kort zijn: die horen niet thuis in de binnenstad, en het is zelfs de vraag of ze op het eiland horen.

De authenticiteit van de binnenstad

De imiterende stroming is uit den boze. Als wij hiermee doorgaan, verlagen wij de authenticiteit van de oude binnenstad tot het niveau van een amateuristisch opgezet Disneyland. Men behoeft ons voor de toeristische truc, zoals die op Aruba en Sint Maarten is toegepast.

De vormhoudende stroming heeft zijn nut op de gevoelige plekken in de binnenstad waar er bewust voor wordt gekozen de oorspronkelijke sfeer te reconstrueren. Deze stroming moet echter met terughoudendheid worden toegelaten. Het is niet de bedoeling om van Willemstad een openluchtmuseum te maken. Bij de bespreking van het binnenstadsbeleid wordt hier nader op teruggekomen.

De derde stroming, de vernieuwende, moet

meer kansen krijgen in het binnenstadsbeleid. Dit laatste zal dan in bepaalde opzichten geliberaliseerd moeten worden. Ook hier wordt op teruggekomen.

Tot zover, en binnen de gegunde ruimte, de stromingen in de hedendaagse architectuur.

Stedebouw

Voordat we onze aandacht verleggen naar het binnenstadsbeleid dienen eerst nog de karakteristieken van de Curaçaose stedebouw te worden bekeken.

Evenals bij de architectuur, speelt ook hier het klimaat een belangrijke rol. Met name voor de zon moet men buiten steeds beschutting zoeken. En wederom zijn het de oude oplossingen die beter inspelen op het klimaat. Lege open buitenruimten worden vermeden. De stegen bieden met hun smal en hoog profiel een verademende koelte, bewerkstelligd door de lange schaduwlijnen, en door de stuweffecten van de wind. De buitenmaterialen krijgen nauwelijks de kans om de zonnearmte te accumuleren, en het beetje dat wel geabsorbeerd wordt, wordt afgevoerd door de wind.

Heel anders is het met de moderne stedebouw gesteld. Nieuwbouwwijken kenmerken zich door een open, kale structuur. De zon valt van twee kanten aan: zowel direct, als weerkatst door de harde bodem. Deze laatste warmt dan toch nog genoeg op om gedurende de dag en de vroege avonden als een afgeleide warmtebron te fungeren. Ook wanneer de luchttemperatuur zelf draaglijk is, mede door het afkoelend effect van de wind, wordt men van alle kanten aangestraald. Pas als een wijk langere tijd bestaat, en rijklijk van hoger opgaand groen voorzien is, wordt de bodem weer beschermd, en het microklimaat draaglijker.

Afb. 4. New Amsterdam Plaza, Sint Maarten: waar imitatie een toeristische truc wordt. (Foto: E. Kraai.)

Maar niet alleen de buitenwijken vallen ten prooi aan de 'open' stedenbouw. Ook in de binnenstad wordt de voetganger vaak geconfronteerd met grote onbeschutte vlaktes. Niet dat dit ingegeven is door de oorspronkelijke structuur. In het oude Willemstad bestonden geen grote pleinen, met uitzondering van het Wilhelminaplein dat meer als een plantsoen was opgezet, het Fort Amsterdam, het Brionplein, en het huidige Hendrikplein, waarvan de twee laatste een militaire achtergrond hadden. Zelfs kleinere pleinen als het Pietermaai-plein en het Gomezplein zijn pas ontstaan in de eerste helft van deze eeuw, als gevolg van kaalslag. In tegenstelling hiermee staat bijvoorbeeld de ontwikkeling van de busterminaal van Otrabanda, die zich als een open vlakte uitstrekt naast het brugviaduct, dat ook al een onbeschutte open voor door de stad trekt.

Stedenbouwkundig gezien, bestaat de binnenstad verder uit een ongeregeld allegaartje. Op een paar hoofdtracés na is er geen sprake geweest van de ontwikkeling van een visie. En zo deze er al is geweest, heeft men zich er niet veel aan gestoord. Gelukkig voor ons. Want daardoor kunnen we genieten van en leven in een binnenstad die nog alle kenmerken heeft van de stedelijke dynamiek die er het bestaansrecht aan heeft gegeven.³

Het binnenstadsbeleid

En nu dan, eindelijk, het binnenstadsbeleid. Dit beleid is het indringendst vastgelegd in de globale bestemmingsbepalingen van het Eilandelijk Ontwikkelingsplan Curaçao 1991, het EOP. Uit het conceptvoort ontwerp kan men in kort bestek het volgende halen: Herstel, of vervangende nieuwbouw, moet

in principe het oorspronkelijke bouw- en stedenbouwkundig beeld handhaven. Bebouwingshoogtes moeten zich aanpassen, de gevelbreedtes eveneens. Verticale en horizontale geledingen worden voorgeschreven.

Tot zover bieden de regels ruimte voor interpretatie. Vervolgens wordt het verhaal evenwel erg detaillistisch. In eenduidige bewoordingen wordt gesteld dat ramen voorzien moeten worden van houten shutters of een roede-verdeling.⁴ Daken moeten uit schuine vlakken bestaan, en in een van de voorgeschreven dakkleuren rood, oranje of zwart worden afgewerkt. Vertaling: bouw de

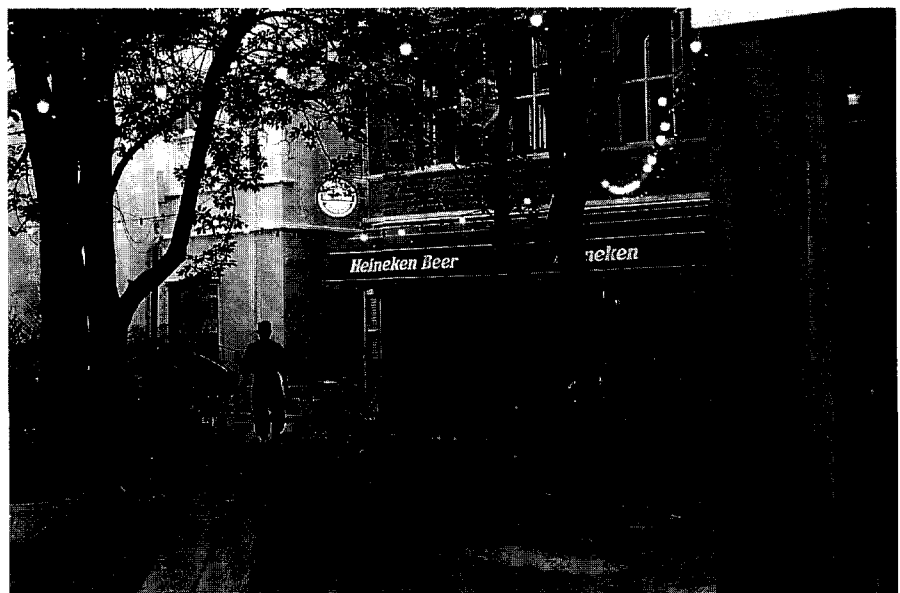
binnenstad vol met oude gebouwen, die liefst zoveel mogelijk op elkaar lijken qua gevelindeling en materiaalgebruik.

Zijn wij hiermee op de juiste weg? Denkelijk niet. De aantrekkelijkheid van het stadsbeeld van de twintigste eeuw wordt mede bepaald door de verscheidenheid aan vormen, afmetingen en verhoudingen die in de voorgaande eeuwen is ontstaan en toegegaan, of op zijn minst gedoogd. Wie kent niet de 'bruidstaart', die in de oorspronkelijke kleur groen nog steeds afsteekt tegen de geijkte gelen en roden van de burens. De charmante chaos die dit mooie woonhuis aan het einde van de Scharloeweg veroorzaakt door haar afwijkende dakvorm, geleiding en ornamentiek, zou nooit ontstaan zijn indien op basis van de voorliggende ontwerpvoorschriften een bouwaanvraag was ingediend. Wie weet wat het commentaar van de burens wel niet is geweest, toen dit vreemde doosvormige bouwsel werd opgetrokken. Toch staat het er, en beleven wij er nu veel kijkplezier aan.

Het stadsbeeld van de eenentwintigste eeuw

Ten aanzien van het binnenstadsbeleid wil ik de volgende overwegingen voorleggen.

In het blad *Industrieel ontwerpen* van juni-juli 1992 is een interessant artikel opgenomen over het functioneel inrichten van een gedoogzone voor prostituées in Eindhoven. Het artikel heet 'Licht op rood'⁵ en begint met de stelling: 'Een stad bouwt zichzelf, de taak van een ontwerper is het onderkennen van alle aanwezige elementen en het versterken of ondersteunen daarvan.'

Afb. 5. Vooral pleinen, de ontmoetingsknopen in het voetgangerstracé, dienen afdoende beschutting te bieden tegen de zon en de hitte. Kleinschaligheid is de manier dit te bereiken, getuige het tussenpleintje in de Keukenstraat. De schaduwvorming wordt hier bovendien versterkt door het bladerdek van de bomen die trouwens, evenals het pleintje, nauwelijks twintig jaar oud zijn. Het valt op dat dit het enige terras is in de binnenstad waar men niet onder een parasol hoeft te zitten. (Foto: D. Abbad.)

Afb. 6. De 'bruidstaart'. De charmante chaos die dit mooie woonhuis aan het einde van de Scharloeweg veroorzaakt door haar afwijkende dakvorm, geleding en ornamentiek, zou nooit ontstaan zijn indien op basis van de voorliggende ontwerpvoorschriften een bouwvraag was ingediend. (Foto: F. Biervliet.)

Parafraserend kan worden gesteld: Een stad vernieuwt zichzelf. De taak van de overheid is het toezien op een evenwichtige en sfeerhoudende ontwikkeling van de stedelijke functies, door de actieve bescherming van te behouden objecten en gezichten, en een stimulatieve begeleiding van vernieuwende ontwikkelingen.

De binnenstedelijke vormgeving is een afgeleide van de stedelijke functies. De ontwikkeling van de functies bepaalt de inrichting van de binnenstad. Het functiepakket verandert voortdurend als gevolg van interne en externe invloeden. Verandering is in feite het enige constante gegeven in de stedelijke ontwikkeling. De snelheid waarmee de verandering zich voltrekt, is op zich weer variabel. Deze functionele dynamiek wordt weerspiegeld door het wisselende uiterlijk van de bebouwing, zowel individueel als in hun onderlinge samenhang. In ons streven om de oude sociaal-culturele, esthetische en visuele waarden van Willemstad te behouden, dienen wij te passen voor een ongewilde vitrine-sfeer als gevolg van het amechtig vasthouden aan een allesbevreuzend stadsbehoud, waar de hedendaagse functies en de bijbehorende infrastructuur zich in moeten wringen als in een historisch keurslijf.⁶ Het wegtrekken of wegblijven van deze functies als gevolg van zo'n vitrinebeleid zou de genadeslag kunnen betekenen, in plaats van de redding.

Teneinde hetgeen er al staat te kunnen behouden, zonder vernieuwingen uit te sluiten, zouden drie uitgangspunten moeten worden aangehouden:

- de bestaande monumentale gebouwen en de behoudenswaardige stadsgezichten zoveel mogelijk herstellen;
- de overige gebouwen handhaven als ruimtelijk bepaald in stedelijk opzicht;
- de bebouwingsvoorschriften dienen voor invulgebieden genuanceerder te worden samengesteld: op de visueel gevoelige plekken kan het vormhoudende principe worden toegepast, elders mag de vernieuwende stroming aan de gang.

Een ruimtelijke totaalvisie

Een integrale benadering van de ruimtelijke en functionele ontwikkeling van de binnenstad komt nog niet goed van de grond. In Otrabanda worden goedgekeurde stedenbouwkundige plannen reeds ter hand genomen, zonder dat er een structureel verband bestaat met de lopende planvorming voor de overige gebieden. Nodig is een globaal stedenbouwkundig plan, waarin een ruimtelijke totaalvisie is neergelegd.

Bij het bepalen van de functie-diversiteit en -dichtheid in de binnenstad wordt door de overheid het beleidspunt gehuldigd dat de woonfunctie als eerste prioriteit moet worden hersteld. Commerciële activiteiten dienen te worden gestimuleerd in overeenstemming met de polaire functie van de stad. Het uitgaansleven wordt geconcentreerd in een aantal duidelijk toegankelijke en herkenbare gebieden. Dit voorgestane beleid is zeer prijzenswaardig. Wat echter ontbreekt naast deze kwalitatieve beleidspunten, is een kwantitatieve limietbepaling. Met name op het gebied van commercie en horeca is vrijwel niets bekend over de marktomvang op het eiland, noch lokaal noch vanuit het aanzwellend toerisme. Boven de plannenmakerij hiervoor hangt dan ook het zwaard van de mogelijke 'overbeveiding' van het eiland als geheel. Een detailhandelonderzoek dat thans door een economisch adviesbureau in opdracht van de overheid wordt uitgevoerd zal volgens de opstellers maar zeer ten dele inzicht verschaffen.

Verkeersproblematiek

Aan de oplossing van de verkeersproblemen van de binnenstad, met name de toegankelijkheid voor het gemotoriseerd verkeer en de parkeerfunctie, dient veel meer energie te worden besteed.⁷ Het uittijven van een globaal plan hiervoor bemoeilijkt de oplossing van problemen in de verschillende plandelen. Oplossingen moeten uiteraard creatief zijn, teneinde te voorkomen dat het parkeren de schaal van de binnenstad verkracht. Maar oplossingen moeten er komen.

Het principe van parkeerhoven in de binnengebieden achter de woningen en verkeersvrije stegen, zoals ontwikkeld in het stedenbouwkundig plan voor het Stegegebied, is hier een aanzet toe, maar blijkt helaas niet universeel toepasbaar.

Overheid en ontwikkelaars

Samenwerking met particuliere ontwikkelaars is onontbeerlijk. In de in 1982 in opdracht van de Stichting Monumentenzorg Curaçao afgeronde beleidsstudie voor de binnenstad⁸ is er reeds op gehamerd dat de

overheid het gigantisch proces van de stadsvernieuwing niet alleen aankan, noch financieel, noch organisatorisch. Afstemming op de privésector is noodzakelijk, om voldoende ontwikkelingskrachten te ontketen. Wat echter is nagelaten, achteraf gezien, is het uiten van een waarschuwing voor de overredingskracht van ontwikkelaars. Tegenover het ontwikkelingsgeweld blijken de overheidsplannen niet altijd stand te kunnen houden. De ad hoc-rukken die de voornemens van de ontwikkelaars geven aan het planproces van de overheid blijken de laatste tijd vormen aan te nemen die frustrerend kunnen werken voor het vaak delicate evenwicht van elementen die de sfeer in de binnenstad bepalen. Een voorbeeld: in de binnenruimte van een aantal stegen wordt een stadshotelletje gepland. De eertijds naar de steeg gerichte bebouwing wordt vervangen door nieuwbouw die georiënteerd wordt op de traditionele binnenruimte. De gevelwand is nu niet meer functioneel. De gesloten achterkant van het hotelletje wordt naar de steeg, en daarmee de stad, toegekeerd. De kleine badkameramen benadrukken juist die geslotenheid. En daarmee wordt een stuk authentieke binnenstad tot loos decor.

Dit stuk van de IJzerstraat dreigt nu een dode en in de avonduren donkere onderbreking te worden in wat volgens de overheidsplannen een continuüm van bruisend straat- en nachtleven had moeten worden. De planeconomen twijfelen nu aan de onverdeelde haalbaarheid van het stedenbouwkundig plan. Dit duidt erop dat de overheid zich geen sterke positie kan aanmeten in het ontwikkelingsspel van de binnenstad. Toch is het de overheid die moet waken over de sfeerbevoordevende ontwikkeling van de binnenstad.

Overheid en overleg

Het geïnstitutionaliseerd overleg over de binnenstad heeft onder de bezieling van het

Afb. 7. Hoek IJzerstraat/De Rouvilleweg: de stad de rug toekeren mag in de IJzerstraat. (Foto: F. Biervliet.)

Afb. 8. Inspiraak in het binnenstadsbeleid...
(Foto: F. Biervliet)

Secretariaat Stadsvernieuwing geleid tot een verbetering van de onderlinge afstemming tussen de verschillende actoren in de besluitvorming. Overheidsdiensten, andere openbare lichamen zoals de volkshuisvestingsstichting FKP, en particuliere organisaties als de Stichting Monumentenzorg en de buurtorganisatie Plataforma Otrabanda, alsmede de externe adviseurs treffen elkaar regelmatig, met een beslissingsgerichte agenda.

Evenwel wordt de integrale gedachtengang herhaaldelijk doorbroken door onvoorwaardelijke stellingnames binnen de deelnemende overheidsdiensten, die dan als mee te nemen feiten ter tafel verschijnen, en boven de discussie blijken te staan. Deze manifesteren zich in de stedenbouwkundige plannen als moeilijk verklaarbare afwijkingen van de overeengekomen ontwerpuitgangspunten. Trouwens, ook hier schijnt soms de invloed van particuliere ontwikkelaars door, die bezig zijn om hun specifieke projectbelangen veilig te stellen.

Tot slot: bewonersparticipatie dient op een openen en directer wijze te geschieden. Voor het Stegen- en IJzerstraatgebied wordt een informatie-avond gehouden voor de bewoners 'after the fact'. Weliswaar neemt Plataforma Otrabanda als wijkorganisatie deel in het overleg in het projectteam, doch veel concrete informatie om te behandelen in de wijkvergaderingen is er niet. Toch schijnen de bewoners hier min of meer vrede mee te hebben. Of niet? De graffiti op een bouwval in de Langestraat spreekt in dit verband boekdelen. Wie de schoen past trekke hem aan.

Tevens moet men beseffen dat de bewoners niet alleen bij hun eigen woonkwartier moeten worden betrokken, maar ook bij de ontwikkeling van de overige, bovenbuurtse

wijkvoorzieningen. Trouwens, aangezien het hier de binnenstad betreft, blijkt het veld van belanghebbenden zich al gauw uit te breiden tot buiten de grenzen van het plangebied.⁹

Onderzoek

Bij wijze van afsluiting nog een boodschap voor de RUG. Universiteiten zijn centra van onderzoek en accumulatoren van kennis. De recente afstudeerders op Curaçaose onderwerpen hebben aan hun onderzoeksperiodes op de Antillen, naast aangename herinneringen, veel kennis overgehouden. Deze kennis ligt in Nederland opgeslagen middels scripties en andere overdrachtsvormen. De gegevens, inzichten en ervaringen kunnen wij in de relatief gegevensarme Antillen goed benutten. In een ideale situatie zou de kennis derhalve ook dáár beschikbaar en aanwendbaar moeten zijn. Het beschikbaar stellen is gemakkelijk genoeg: men deponeert een of meer exemplaren bij de bibliotheek van de Universiteit van de Nederlandse Antillen. Het aanwendbaar maken vraagt om iets meer inspanning. Naast het fysiek voorhanden zijn van de kennis, is een tweede vereiste derhalve, dat aan het bestaan en de inhoud van de studies bekendheid wordt gegeven. Wellicht is het het overwegen waard om hier een start mee te maken door de afgestudeerden die op het symposium 'Tussen airco en een mangoboom' hun werk gepresenteerd hebben, een beurs aan te bieden voor een tweeledige studie-opdracht: ten eerste het afronden van die punten die nog open zijn in hun scripties, en ten tweede het in actieve vorm overdragen van de kennis, op Curaçao, middels presentaties en begeleiding van derden. En dit moet gebeuren vlak na het afstuderen. Daarna raakt men verstrikt in werkverplichtingen en zakt de paraatheid van het onderwerp weg.

Noten

- 1 Schoolvoorbeeld waarin deze drie vrijheden zijn samengebracht is het Sonesta-hotel: een casinozaal waar men zich in een volledig afgesloten ijskoude grot van Alibaba waant; betontechnieken die leiden tot overspanningen die niet te rijmen zijn met de aangeplakte traditionele ornamentiek; geheel nieuwe materialen die een gevoel van vervreemding geven. Wat te denken van een als behaaglijk bedoelde diepe aluminium vensterbank, in de koude airco? Daar krijgt men letterlijk de rillingen van. Over het herscheppen van de behaaglijke atmosfeer van de oude architectuur gesproken.
- 2 Of hiermee de architectuur ook volwassen is geworden, is een andere vraag. Men vergeet niet dat de Antilliaanse generatie van architecten pas in de jaren zestig van deze eeuw is opgekomen. Feit is dat in de lokale cultuur nog nauwelijks een architectuurtraditie bestaat. Dit wordt weerspiegeld door het Papiamentu, dat nog steeds de uitdrukking kent '*pinta un edifisid*' (het 'tékenen' van een gebouw). Het woord voor 'ontwerpen' is pas in de jaren zeventig ontleend aan de Spaanse taal, maar nog niet ingeburgerd. Nog steeds onthult de uitdrukking '*diseñá un kas*' dat men gedurende langere tijd in het buitenland is geweest.
- 3 Overigens weten wij nog steeds onvoldoende af van de processen die Willemstad hebben vormgegeven. Veel van wat nu aan stedenbouwkundig ontwerpwerk wordt gedaan, is gebaseerd op de morfologie van de binnenstad. Functionele processen die hieraan ten grondslag hebben gelegen zijn echter slechts ten dele af te leiden van de vorm die de binnenstad heeft aangenomen. Meer stedenbouwhistorisch onderzoek is gewenst.
- 4 Over deuren overigens geen woord.
- 5 Anke de Jong, 'Licht op rood', *Industrieel ontwerpen*, vol. VIII, juni-juli 1992.
- 6 In dat verband een geveugeld uitdrukking die leeft binnen de Caribbean Conservation Association sinds haar workshop op Curaçao in 1989: '...lest historical renovation ...[become]... hysterical renovation...'.⁷
- 7 De dwingende eisen die de auto stelt aan de stad dienen niet te worden onderschat. Drie boven het Postmuseum in hartje Punda gelegen appartementen zijn nu, na ruim een jaar, nog steeds niet verhuurd. Alle kandidaten laten het afweten wanneer ze merken dat ze hun voertuig niet binnen het zichtveld van de woning kunnen parkeren. En hiermee is de eerste aanzet tot het wederom bewonen van Punda in feite mislukt.
- 8 PLAN'D2, *Monumentenzorg: beleid en praktijk, deel B*, Willemstad, 1981.
- 9 De ongelukkige wijze waarop men voornemens was de ontwikkeling van het Brionplein in handen te geven aan een Franse groep, zonder enige voorkennis van de gemeenschap, is een leerzaam voorbeeld. De algemene en heftige reacties tegen de Franse plannen om een groot deel van het plein te bebouwen met mediterrane hotelarchitectuur leidden destijds tot de eerste algemene, gerichte en georganiseerde burgeractie tegen een zo goed als beklonken overheidsbeslissing. Iets waar vroeger gelaten op gereageerd werd.

Vier doctoraalscripties

1. Het Stegengebied in beweging

Simone Rots

Otrobanda, een deel van het historische centrum van Willemstad staat de laatste jaren volop in de belangstelling van het monumenten- en stadsvernieuwingsbeleid. Het Monumentenplan uit 1990, ontwikkeld door de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting te Curaçao, schetst een integrale aanpak van de cultuurhistorisch zeer waardevolle binnenstad van Willemstad. Op veel plaatsen in de stad bestaat leegstand, en de openbare ruimte verkeert in een slechte staat. De aanpak van deze problemen is van groot belang om de historische binnenstad te behouden. Vier deelgebieden van Willemstad zijn vanuit de stadsvernieuwing en de monumentenzorg aangewezen als actiegebieden voor het herstel van de binnenstad. Drie van deze gebieden bevinden zich in Otrobanda, namelijk het IJzerstraatgebied, het Korallengebied en het Stegengebied. Het vierde actiegebied Pietermaai-oost is gelegen aan de andere zijde van de baai, ten oosten van Punda.

Het Stegengebied vormt het onderwerp van een historisch onderzoek verricht in 1991 door Simone Rots en Geertje de Groot in opdracht van de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting te Curaçao. Doel van het onderzoek was inzicht te geven in de historische ontwikkeling van de stedenbouwkundige structuur van het Stegengebied.

Otrobanda

Otrobanda is het stadsgedeelte van Willemstad gelegen aan de westzijde van de Sint Annabaai, de grootste en belangrijkste baai, die de ingang tot de haven van het eiland vormt. Aan de andere zijde van de baai ligt Punda het oudste deel van het centrum van Willemstad. Hier is men in 1634 begonnen met de bouw van het Fort Amsterdam. Dit betekende het begin van de stedelijke ontwikkeling van Willemstad. Ten noorden van het fort volgde de aanleg van Punda, bestaande uit een ommuurde handelswijk op een rechthoekig stramien.

Rond 1700 was Punda volgebouwd en werd gezocht naar nieuwe uitbreidingsmogelijkheden. Er vond stadsuitbreiding plaats op enige afstand van het fort om het schootsveld vrij te houden. Aan de oostzijde van de baai zijn zo in de achttiende en negentiende eeuw de wijken Pietermaai en Scharloo ontstaan. In 1707 is begonnen met stadsuitbreiding aan de overzijde ('Otrobanda') door de van uitgifte van veertien bouwkvavels. Op dat moment stonden aan de westzijde van de Sint Annabaai alleen enkele kleine slavenhuisjes. Men wilde in eerste instantie ook hier het schootsveld rond het fort vrijhouden door een aantal beperkende eisen op te leggen met betrekking tot de hoogte en soort van bebouwing. Deze beperkingen hielden in dat er alleen pakhuizen en kleine woningen, beiden van één verdieping hoog ge-

Afb. 1. Het Stegengebied, gelegen ten westen van de Arubaweg, de oprit naar de Julianabrug, en ten zuiden van de Breedestraat. (Kaart van Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting te Rotterdam.)

bouwd mochten worden. In de praktijk kwam van deze beperkingen weinig terecht en zeer snel ontstond het stadsgedeelte Otrobanda.

Aangezien Otrobanda niet werd omringd door stadsmuren is dit stadsdeel veel ruimer van opzet dan Punda, waar de stadsmuren beknellend werkten op de bebouwing en stedenbouwkundige structuur. De ruimte in Otrobanda bood daarentegen in het begin van de achttiende eeuw de mogelijkheid tot de aanleg van 'stadslandhuizen'. De huizen werden geplaatst midden op grote kvavels met aan de randen van het perceel de bediendenwoningen. De bebouwing van een kvavel op deze wijze wordt een koraalstructuur genoemd en is kenmerkend voor Otrobanda.

Koraalstructuren

De algemeen heersende opvatting ten aanzien van de historische ontwikkeling van het Stegengebied heeft als uitgangspunt van het onderzoek gediend. Deze opvatting gaat er vanuit dat het gehele gebied bestond uit dergelijke koraalstructuren. Door bebouwing van de erven en versnippering van het eigendom zijn, volgens de hypothese, de koralen dichtgeslidd en is er een zeer verdichte structuur van straten en stegen ontstaan. Deze ontwikkeling zou het eerst ingezet zijn in het Stegengebied.

Het Stegengebied ligt in het zuidwestelijk deel van Otrobanda en wordt begrensd door de Breedestraat aan de noordzijde, het Sint Elisabethziekenhuis aan de westzijde, de Pater Eeuwensweg aan de zuidzijde en de Arubaweg, de oprit naar de Julianabrug, aan de oostzijde. Het onderzoek

moest de hypothese ten aanzien van het gebied al dan niet verifiëren.

De stad als levend organisme

De theoriën en methoden van architecten en stedenbouwers, zoals Chastel, Fortier, Muratori, Secchi en dergelijk fungeerden als onderlegger voor het onderzoek. Zij hebben ideeën, concepten en ontwerpmethodieken ontwikkeld, waarmee aan de ene kant de stad kan worden bestudeerd en geanalyseerd en aan de andere kant aan de stad kan worden gewerkt. Zij hebben allemaal gemeenschappelijk dat de stad kan worden gezien als een levend organisme met een te interpreteren structuur, die volgens een eigen wetmatigheid verandert. Ook het Stegengebied heeft een eigen structuur, die te vinden is door de logica te traceren in de infrastructuur, bebouwing en verkaveling.

Het heden heeft als uitgangspunt gediend voor het onderzoek, omdat het zichtbaar en controleerbaar is. Vanuit het heden is met kleine sprongen teruggegaan in de tijd, steeds refererend aan de voorafgaande periode. Het onderzoek moet gezien worden als een eerste historische verkenning van het gebied. De gebruikte methodiek kan voor verder onderzoek als uitgangspunt dienen.

De eerste stap die bij een dergelijk onderzoek verricht moet worden is de verkenning van het gebied door rond te lopen en te kijken naar de structurerende elementen. Om enigszins inzicht te verkrijgen in de wirwar van stegen en volle percelen is het nodig heel geregeld in het gebied te zijn en met behulp van de plattegrond de structuurbepalende elementen zoals percelen, bebouwing en

tussenliggende stedelijke ruimten te doorgronden. In tegenstelling tot de schijnbare wanorde die zich aan je voordoet als je door het gebied loopt, tekent zich op de plattegrond een infrastructureel patroon af, een tamelijk helder grid met noord-zuid en oost-west lopende stegen. De tegenstelling ontstaat doordat de logische structuur die het gebied bezit wordt onderbroken door inconsequenties op deze structuur, zoals stegen die doodlopen op een perceel met bebouwing, vreemd verspringende rooilijnen, kleine percelen naast grote enzovoorts.

De inconsequenties werden bij het onderzoek op een kaart gemarkeerd en vormden bijzondere aandachtspunten. Vervolgens is de structuur van het gebied geanalyseerd aan de hand van de aandachtspunten. Deze specifieke plekken in het gebied, waar dus 'iets aan de hand is' zijn onderzocht met behulp van een aantal informatiebronnen. Het archiefonderzoek, dat veel koopakten opleverde betreffende het gebied, en het kaartenonderzoek, waarbij de historische kaarten met elkaar zijn vergeleken, zijn de twee belangrijkste bronnen van informatie geweest. Verder zijn foto's, literatuur, gesprekken met bewoners en deskundigen en natuurlijk de architectuur zelf van groot belang geweest. De gegevens, die hieruit zijn voortgekomen, zijn samengevoegd en met elkaar vergeleken. Uit dit alles zijn een aantal conclusies gevormd aangaande de historische ontwikkeling van de stedenbouwkundige structuur van het Stegengebied.

Conclusies

Een belangrijke conclusie is dat het Stegengebied door de eeuwen heen vrijwel ongewijzigd lijkt te zijn gebleven met zowel koralen als dichte bebouwing. De koralen in het zuidelijk deel van het gebied lijken met hun precieze vorm voorgoed verankerd te liggen in het gebied. Hiervan zijn geen resten of sporen terug te vinden in het noordelijk deel van het gebied. Het is gebleken dat in de achttiende eeuw veel kavels in dit deel van het gebied zijn uitgegeven voor gewone kleinere woonhuizen. De structuur in het noordelijk deel is altijd zeer hecht en dicht geweest, zoals vaker het geval is langs een belangrijke weg. In dit geval is dat de Breedestraat, de hoofdstraat van Otrobanda. De structuur in het noordwesten van het gebied is altijd rommelig en los geweest. Dit gedeelte heeft gedurende zijn gehele ontwikkeling te kampen gehad met open plekken. Het verval ligt hier voortdurend op de loer. (Voor dit deel van het Stegengebied ligt overigens een nieuw plan klaar.)

De hypothese dat het gehele Stegengebied koraalstructuren heeft bezeten is niet waarschijnlijk. Zowel koralen als dichte bebouwing zijn tegelijkertijd in het gebied ontstaan.

Als actiegebied wordt het Stegengebied in zijn geheel aangepakt door stadsvernieuwing en monumentenzorg. Hierbij dient nauwkeurig gekeken te worden naar de karakteristieken van het gebied. Bijvoorbeeld de kenmerken van het noordwestelijke gedeelte, waarvoor een nieuw plan is ontwikkeld. In het verleden waren hier de slechte infrastructuur, de losse bebouwing en de grove stedelijke structuur mede debet aan het verval. Deze eigenschappen van het gebied verdienen de aandacht alvorens over te gaan tot ingrijpende maatregelen. Doet men dit niet dan loopt men de kans het verval slechts te camoufleren in plaats van in zijn essentie aan te pakken.

2. Het IJzerstraatgebied, een verkenning

Heleen de Ruyter

Het IJzerstraatgebied, dat noordelijk gelegen is in Otrobanda op een centrale plek aan de Annabaai tegenover de oorspronkelijke stadskern Punda, heeft een geschiedenis van bijna drie eeuwen. In de eerste anderhalve eeuw, de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw, lijkt het gebied gestaag op ongeplande, organische wijze, zijn structuur te hebben gevormd. De zuidoostelijke randen (de latere Breedestraat en bebouwing langs de waterkant) werden als eerste bebouwd. Deze dubbele lintbebouwing ontstond door de strategische ligging aan de Annabaai waar handel werd gedreven, terwijl de latere Breedestraat op dat moment de enige belangrijke weg op Otrobanda was. Het middengebied kwam pas vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling. Dit deel dat hoger lag, op een glooiing, werd woongebied. De erven werden hier kriskras aangelegd en afgescheiden. Als straat zijn de IJzerstraat en de Langestraat pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw aanwezig.

Bloeiperiode

Het IJzerstraatgebied beleefde een bloeiperiode rond 1875-1930. Dit hoogtepunt valt samen met de bevolkingstoename van de stad, die te danken was aan de toenmalige sterke intensivering van de havenactiviteiten van Willemstad.

Het weefsel van het IJzerstraatgebied verdichtte en werd intensief gebruikt en bewoond. De kade werd gebruikt als werf en handel, nijverheid, ambachten en middenstand waren aanwezig in het middengebied, waar het inwonertal sterk groeide. De bevolking was heterogeen van samenstelling. Protestantse hogere en lagere ambtenaren, hun bedienden en ambachtslieden woonden er bij elkaar. Het was een aantrekkelijke plek en er ontwikkelde zich zelfs een uitgebreid muziekleven. Bewoning geschiedde vooral binnen koraalstructuren, erven met een groot huis en meerdere kleine woningen erop die omsloten werden door mu-

ren. De erven waren begroeid en goed onderhouden. Tussen de erfmuuren ontstonden smalle straten (IJzerstraat, Langestraat, Klipstraat en Winkelsesteeg). Omdat de erven vrij willekeurig gevormd werden, ontstonden openbare ruimtes die werden benut om buiten te zitten.

Ontvolking en verloederding

Met de komst van Shell in deze eeuw vond een omslag plaats in de samenleving, die ook voelbaar was in het IJzerstraatgebied. In eerste instantie verhoogde alleen de druk op het gebied door de toename van de bevolking.

Vanaf de jaren veertig vond echter een trek uit de stad plaats. Toegenomen welvaart en een verbeterde infrastructuur rond het Schottegat trokken veel stadsbewoners naar suburbane gebieden. Dit werkte ontvolking en verloederding van het gebied in de hand. De huizen werden te duur in onderhoud en voldeden niet meer aan de eisen die hoorden bij de nieuwe welvaart. Ernstig verval trad op en de rijkere bevolking trok weg, ook uit het IJzerstraatgebied.

De grootste veranderingen vonden vervolgens plaats door de aanleg van de De Rouvilleweg in de jaren vijftig en de Arubastraat in de jaren zeventig. Voor de De Rouvilleweg werd een deel van de werf opgekocht en vond een demping plaats aan de waterzijde. De Arubastraat zorgde ervoor dat het IJzerstraatgebied afgescheiden raakte van de rest van Otrobanda. Voor de aanleg van beide wegen werden huizen gesloopt. De meeste functies verdwenen, van de levendige woonbuurt van weleer bleef weinig over.

Toen in 1969 de rellen plaatsvonden op Otrobanda, verbrandden er ook nog verschillende huizen in de zuidoosthoek van het gebied. Grote gaten ontstonden zo in het weefsel van het gebied. De structuur vervaagde, veelzijdigheid loste op in eenzijdigheid.

Vanaf de jaren tachtig wordt actief gewerkt aan herstel van het IJzerstraatgebied door middel van het maken van beleid en verschillende stadsvernieuwingsprojecten. Nieuwe impulsen worden aan het gebied gegeven. Woningbouw, renovatie en

Afb. 2. Luchtfoto van het IJzerstraatgebied tijdens de aanleg van de De Rouvilleweg.

herbestemming van oude panden moeten voor nieuwe mogelijkheden zorgen. Toerisme, horeca en de vestiging van overheidsdiensten zorgen al voor een nieuwe invulling. Deze projecten zijn nog vooral aan de waterkant gesitueerd, maar moeten zorgen voor een beter klimaat zodat ook het middegebied weer tot ontwikkeling komt.

Conclusies

Het resultaat van de hiervoor geschetste ontwikkelingen is zichtbaar in nu aanwezige contrasten en variaties in het gebied die, wanneer zij als kwaliteiten beschouwd worden, zeer goed bruikbaar zijn als basis voor een nieuwe veelzijdige invulling. De contrasten zijn:

- veel bouwstijlen zowel 'stijl'bouw als zelfbouw, uit verschillende periodes
- kleine en grote huizen
- verschillende bouwhoogtes
- bewoond en onbewoond
- open plekken en bebouwde plekken
- vlak en heuvelachtig terrein
- kronkelende straten (als gevolg van koraalbouw) en lange rechte straten (kade en Langestraat)
- smalle straten (Winkelsteeg, IJzerstraat, Langestraat) en verkeerswegen (Breedestraat, Arubastraat, De Rouvillweg)
- overblijfselen van koralenstructuren

Met deze contrasten is veel te doen. Het mooiste zou zijn om een synthese te creëren tussen de diversiteit uit de periode rond de eeuwwisseling en de eisen en voorwaarden van tegenwoordig zodat een verrassend en fris gebied ontstaat. Met name een heterogene invulling is van belang, om weer tot een leefbaar en stabiel stadsdeel te komen.

Het oude zal niet letterlijk kunnen terugkeren. De functieverschuiving in de loop van de tijd heeft consequenties, voor zowel het gebruik van de huizen, de structuur van het gebied, als voor de restauratieve activiteiten.

Voor wat betreft het gebruik is het belangrijk dat functies gekozen worden die nu van belang zijn. De Breedestraat zal als winkelstraat voor de plaatselijke bevolking het beste kunnen blijven functioneren. De ontwikkeling van horeca-activiteiten aan de kade (De Rouvillweg) is een goede vervanging voor de werffunctie van weleer. De Klipstraat zal goed bruikbaar zijn voor functies die nauw verband houden met toerisme, zoals het nu al aanwezige Porto Paseo Project. De IJzerstraat en Langestraat kunnen mijns inziens het beste hersteld worden als woongebied zoals ze dat oorspronkelijk ook waren. De bewoners van het gebied zullen de wijk van hun sfeer voorzien en meer leven geven in de buurt, zowel overdag als 's nachts.

De structuur van het gebied zal de nodige aanpassingen moeten ondergaan. Het leven in deze tijd stelt andere voorwaarden aan de woonomgeving. Meer ruimte om het huis en parkeergelegenheid nabij de woning zijn daarbij onontbeerlijk. De open gaten die gevallen zijn kunnen daarvoor worden benut.

Het kenmerkende karakter van het IJzerstraatgebied kan verder hersteld worden door de begroeiing en de erfmuuren daar waar mogelijk weer te herstellen. De muren bieden de nodige privacy en zorgen voor een intiem karakter. Het doorgaande verkeer kan het beste aan de randen van het gebied worden gehouden, zodat in het gebied zelf een woonerf karakter ontstaat.

Bij restauratieve activiteiten is het van belang de vraag te stellen wat men wil behouden. Naar mijn mening is de diversiteit van de huizen kenmerkend. Zowel de vele aanpassingen aan één huis die het huis 'stijlvol' maken, als de huizen met verschillende stijlen naast elkaar, bepalen de sfeer. Deze vormenrijkdom dient te worden gehandhaafd.

3. 'Europeesche woningtoestanden'; Volkswoningbouw op Curaçao in beleid en praktijk

Saskia van Dijk

'Europeesche woningtoestanden'; Volkswoningbouw op Curaçao in beleid en praktijk is het resultaat van onderzoek naar de twintigste-eeuwse stedenbouwkundige ontwikkeling van Willemstad, verricht tijdens een verblijf in 1990 van vier maanden op Curaçao.

Kaartbeeld en achtergrondkennis hadden al een intrigerende indruk gegeven van wat er in korte tijd zich daar heeft afgespeeld: Mét de vestiging van de olie-industrie (de Shell, ook wel de Isla), aan het Schottegat, in 1915 en de uitbreiding daarvan tot een raffinaderij en haven van wereldformaat, groeide ook de stad, haar inwonertal en infrastructuur op explosieve wijze, het hele gebied rondom het Schottegat in beslag nemend.

Dit moest wel schoksgewijs en radicaal verlopen zijn. Kaarten van deze eeuw tonen sterke contrasten als getuigen daarvan.

Het oog valt als eerste op streng geordende stadsdelen, als geïsoleerde enclaves in een uitgestrekt, maar verspreid bebouwd gebied dat nauwelijks tekenen van planning vertoont.

De confrontatie met Willemstad op ware grootte leverde een bevestiging op van deze tegenstellingen: haast verschillende werelden die toch direct naast elkaar bestaan en samen de karakteristieke vormen van de bebouwing.

Al snel groeide een fascinatie voor het ongeordende;

uit de vormgeving van huis en erfafscheiding, zowel in zogenaamde krotwijken als in volkswoningbouwprojecten en zelfs kapitale villa's, spreekt een zekere trots over het bezitten van een eigen huis en een drang naar het zich onderscheiden van – bijvoorbeeld – de burens.

Toen dan ook het onderwerp van mijn onderzoek nader bepaald moest worden, heb ik besloten dat de tegenstellingen gepland-spontaan het eigenlijke object moesten worden.

Het naast elkaar bestaan en ontstaan van een zo verschillend grondgebruik vraagt om een verklaring. De geordende delen zijn produkt van het officiële planningsbeleid, gevoerd door een deels ko-

loniaal, in ieder geval westers georiënteerd bestuursapparaat. Dit ligt voor de hand; echter, het ongeordende heeft ook zijn bronnen. Het kan niet slechts beschouwd worden als een marginaal verschijnsel, gezien het hardnekkige voortbestaan ervan tot in deze tijd toe en de verspreiding ervan over het hele stedelijke gebied.

Een eerste globale aanzet tot de analyse van de aard van deze tegenstellingen, in het licht van de twintigste-eeuwse stadsontwikkeling, is het doel van mijn onderzoek geworden. Als nadere beperking heb ik de noemer volkshuisvesting gekozen; dit omvat enerzijds de informele groei van de stad, vormgegeven door de bewoners zelf, buiten de officiële circuits om. Anderzijds valt het overheidsbeleid hieronder. Binnen dit beleid moeten ook elementen van het spontane te onderscheiden zijn: het staat enerzijds het bestaan ervan toe en wordt er tegelijk door ondergraven. Een structureel succes voor de westerse planningswijze is namelijk steeds uitgebleven.

De planningsvisie van de overheid wordt belicht, en de confrontatie daarvan met de praktijk; de omgang van het beleid met de problemen die dit oplevert: waar worden de problemen gelokaliseerd, welke oplossingen worden gezocht en welke rol wordt toebedeeld hierin aan de spontane bouw. Hiermee hoop ik bij te dragen aan het inzicht in de verstrengeling van de op het oog zo tegenstrijdige processen, zodat uiteindelijk de waarde van elk van beide ingezien en aangewend kan worden.

De drie perioden die ik onderscheiden heb: 1920-1940; 1940-1960 en 1970-1990, worden in vogelvlucht besproken.

1920-1940

Willemstad barstte uit haar voegen door de immigratiegolf zowel uit de Caribische regio (voornamelijk contractarbeiders) als uit Europa (Shell stafpersoneel en ambtenaren) die het na vestiging en groei van de olie-industrie overspoelde. Overheidsingrijpen in de woningbouw bleef tot de jaren veertig nog minimaal, deels door de oude laissez-faire visie die nog bleef nawerken in het koloniaal denkende Departement voor Openbare Werken; anderzijds simpelweg door de achterstand die vanaf het begin opgelopen was in de aanleg van infrastructurele voorzieningen.

Afb. 3. Zogeheten krotwijk Monte Berde. (Foto: S. van Dijk.)

Het gevolg was een teugelloze groei van de stad, waarbij in een paar decennia het hele gebied rond het Schottegat bebouwd raakte in een onregelmatig patroon.

Krotwijken zoals wij die nu kennen ontstaan aan de stadsranden. Opruimen helpt niet; ze blijven terugkomen en worden dus gedoogd. Arbeiders en middenklasse zijn aangewezen op de particuliere woningmarkt die het aanbod totaal niet aan kan.

Van eind jaren twintig tot begin jaren veertig zijn het particuliere woningbouwverenigingen en een enkele maal de overheid zelf, die grotere clusters woningen optrekken voor deze doelgroep. In totaal een paar honderd huizen. De Stichting Volkshuisvesting, opgericht in 1935 door de Curaçaose Rooms Katholieke Volksbond neemt hiervan het leeuwendeel voor haar rekening.

Hoewel de buurtjes in eerste instantie opvallen door de heldere structuur die ze vertonen ten opzichte van de ongeordende gebieden waarin ze ingebed liggen, is er geen sprake geweest van een bewuste toepassing van stedenbouwkundige inzichten. De ordening is niet veel meer dan de indeling van straten om het terrein zo economisch mogelijk te bebouwen; er wordt geen relatie aangegaan met de omgeving, en van enige planning wat betreft voorzieningen als winkels en scholen is helemaal geen sprake. Het verschil met de willekeurige bebouwing zit in het feit dat door een overkoepelende organisatie meerdere woningen op één terrein worden gebouwd, in tegenstelling tot de individuele gronduitgave die gebruikelijker was. De woningcomplexen zijn dan ook in feite evengoed een illustratie van de gespleten situatie en het gebrek aan middelen tot sturing in de eerste helft van deze eeuw, ook al komen ze voort uit een wens tot verbetering en controle.

Mundo Nobo in Otrobanda, en de Oranjestraat op Punda, zijn illustratieve voorbeelden hiervan.

Eind jaren dertig wordt de drang naar controle en overheidsplanning sterker, mede door een groei van het ambtenarenapparaat. In 1938 geeft gouverneur Wouters opdracht tot hernieuwde kartering van het eiland ten behoeve van een te vervaardigen Uitbreidingsplan; in 1943 besluit gouverneur Kasteel tot een eerste obligatielening om de volkswoningbouw 'krachtig ter hand te nemen'.

1940 tot 1960

De jaren 40 luidden voor het ruimtelijk beleid een nieuwe periode in, waarin met man en macht gewerkt werd aan een krachtiger greep op de groei van Groot Willemstad. Met jonge krachten werd op DOW veel werk verzet: een algemeen Uitbreidingsplan kwam tot stand, met daarin opgenomen de projectie van volkswoningen voor duizenden tot tienduizenden mensen, experimenten met verkavelingswijzen en woningtypes.

Op domeingronden, direct grenzend aan de binnenstad, werden grote complexen sociale woningbouw opgetrokken, afwisselend in vrijstaande, dubbele en rijtjeshuizen, gegroepeerd rond scholen en terreinen waarvan plantsoenen gemaakt moesten worden, volgens bekende, Nederlands aandoende stedenbouwkundige modellen, maar tegelijk rekening houdend met de verkoelende pas-saatwind.

Voorbeelden hiervan zijn Steenrijk en Marie Pompoen. Afgezien van het pleisterwerk en de kleuren zijn dit duidelijk echo's van Nederlandse sociale woningbouw.

Stijgende prijzen en grondgebrek leidden in de jaren vijftig tot experimenten en een prijsvraag. Daarbij kwam dat Brievengat, een voormalige plantage en in Shellbezit- aan de overheid toeviel, een kans voor het eerste grootschalige project buiten de binnenstad, met te plannen voorzienin-

gen als scholen, winkels, kerken en een gezondheidscentrum.

Er werd duidelijk naar inspiratie voor een succesvoller beleid gezocht, in Europese vakbladen, in de regio, onder andere een *selfhelp* project in Puerto Rico, stapelbouw in Trinidad en een wijk in Mexico City- en door middel van een prijsvraag voor een beter en goedkoper woningtype.

Voor Brievengat leverde dit een nieuwe verkavelingswijze op, met een stelsel van hoofd- en erfwegen en een ander woningtype dat niet zozeer afweek in plattegrond als wel in de rechthoekige doosvorm en vooral het materiaal: foam cement. Direct na oplevering in 1959 bleek dit echter niet bestand tegen het klimaat: reparaties aan muren en daken en zelfs vervanging van de laatste bleken in het volgende decennium een dure noodzaak.

De inspanningen van het beleid in deze periode mochten uiteindelijk weinig baten. De middelen die men aangreep waren dezelfde als voorheen: een op Europese ervaring gestoelde wetgeving moest de basis leveren; de geplande stadsuitbreidingen tonen een streven naar een even strikte regulering als in Nederland gebruikelijk, en ruimte of waardering voor de lokale spontane bouwtraditie die hardnekkig bleef voortbestaan, bleef achterwege.

Rond 1960 waren de problemen zo opgestapeld dat hun structurele karakter wel erkend moest worden. Het leidde echter de eerste jaren nog niet tot een fundamentele herbezinning op het beleid; in een zeker berusting zouden de jaren zestig blijven steken in het tegelijk ontwikkelen van deelplannen én het willekeurig uitgeven van gronden. Een afspiegeling van de twee tegengestelde, maar op één eiland naast elkaar bestaande werelden.

1970 tot 1990

Na een stagnatie van ongeveer 10 jaar volgen nieuwe impulsen tot verandering, aangezet door onder andere de grote opstand van 1969. De gevolgen hiervan, en van het vertrek van de Shell in 1985 zijn ook in de stadsontwikkeling en de volkshuisvesting sterk voelbaar. Ontwikkelingsfondsen worden beschikbaar gesteld voor de volkswoningbouw: in plaats van de nadruk te leggen op de economische, werd het motto nu de 'sociale' infrastructuur.

De Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (DROW) ontstaat als aparte dienst vanuit DOW; een eilandelijke woningstichting, de FKP, wordt in 1979 opgericht; planprojecten van steeds 1000 woningen worden opgezet. Seroe Fortuna, ontworpen door Plan'D2 van Dito Abbad en medewerkers, is één van de eerste projecten, en stoelt op een uitgebreide studie naar klimaatbeheersing binnenshuis en activiteitenpatroon van de bewoners.

Een stadsvernieuwingsbeleid komt op gang, met daarin op te nemen een omvangrijk monumentenplan. Antillianisering van het gebied leidt tot nieuwe oplossingen die meer recht doen aan de lokale cultuur. Zo is binnen de FKP een beleid opgezet dat zelfbouw stimuleert: leningen worden verstrekt en technische assistentie wordt geboden in de vorm van woningontwerpen of begeleiding bij het bouwen.

Daarnaast zijn -helaas nog niet al te succesvolle pogingen ondernomen tot wijkverbetering, met name van de krottenwijken Coronet, Monte Berde en Parera. Juridische problemen voortkomend uit een versnipperd grond- en wonigbezit, en interne problemen in de projectgroep, hebben tot nu toe niet veel meer opgeleverd dan een verbetering van basisvoorzieningen in de infrastructuur.

Dit was in zeer kort bestek het gebied dat mijn on-

derzoek bestreek. Concluderend zou ik willen opmerken dat naar mijn mening de lokale en waarschijnlijk regionale traditie van de spontaniteit niet genegeerd kan en mag worden en in architectuurhistorisch onderzoek van Willemstad een eigen plaats moet vinden en een definitie moet krijgen. Ik hoop dit met mijn scriptie duidelijk gemaakt te hebben, en sluit dan ook af met een citaat van de laatste alinea daarvan:

'De stad, Willemstad, en haar groeiprocessen, is de materialisering van de hierboven beschreven gespletenheid. Het beleid van bovenaf en de weerstand van de praktijk van onderop zijn beide tastbaar en zichtbaar in de inrichting van de stad, in de contrasten en de vervlechting van geplande en spontane elementen. Ze zijn voelbaar in het dubbele gezicht van het beleid, dat weliswaar plannen en wetten maakt, en ze vervolgens niet uitvoert, maar andere factoren de praktijk laat bepalen.

Een beleid dat onder invloed van maatschappelijke processen van bewustwording een zoektocht begint naar eigen wegen, maar tegelijk ook gevangen blijft in een westers denkkader en een afhankelijkheidsrelatie ten opzicht daarvan. Ook hier kan gelden: het blootleggen en daarmee erkennen van deze schizofrenie geeft ruimte voor een open benadering van de situatie, en een wezenlijker niveau van bezinning en handelen.

4. Orde versus chaos; het Shell-tijdperk binnen de stadsgeschiedenis van Willemstad/Curaçao (1920-1960)

Mariëtte Kamphuis

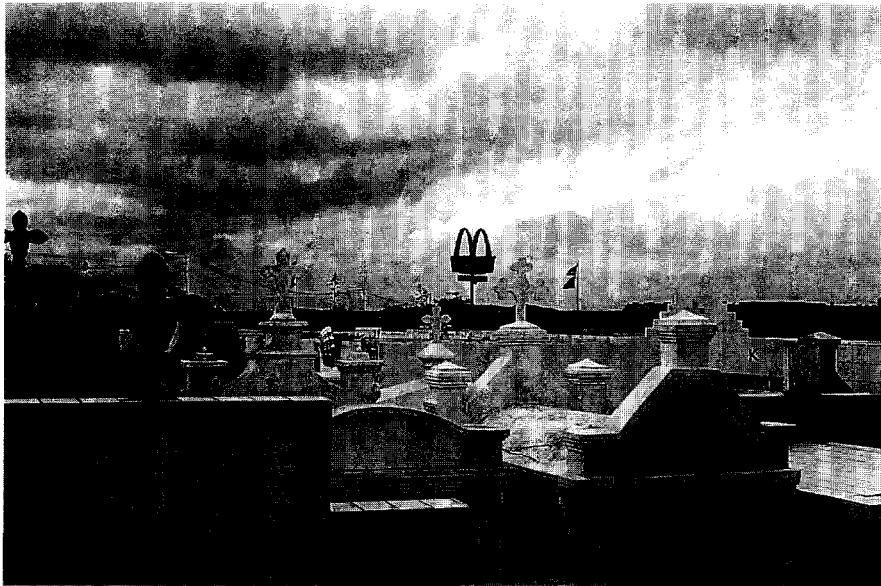
'Het was typisch Nederlands. Hoge bomen, alles groen. De bomen allemaal op een rij. Geen scheve boom gezien. Alles op een rij. Alles heel ordentelijk, heel netjes, heel schoon.

Grote woningen, goeie straten. Alles netjes geveerd, alles netjes in orde. Dit is Nederland: alles netjes in orde. (...)

Ik ben niet gewend om zulke perfecte dingen te zien. Alles, alles is in orde. Oh..., het is te véél in orde.'

Aldus het commentaar van de Antilliaan Fie Koko na een rit van Amsterdam naar Tilburg, voor het eerst op bezoek in Nederland. Zo scherp als het zijn reactie op Nederland weergeeft, zo duidelijk kan dit citaat óók mijn ervaring typeren toen ik voor het eerst geconfronteerd werd met het stedelijke landschap van Willemstad/Curaçao. Opgegroei in Nederlandse 'orde' werd ik in Willemstad op tegenovergestelde wijze juist overweldigd door een stedelijk beeld waarvoor ik slechts één omschrijving had: 'chaos'.

Hoewel de laatste jaren voornamelijk de historische architectuur van Willemstad in de belangstelling staat, in het kader van een hoogst urgent monumentenzorgprogramma, werd onze aandacht al bij bestudering van de topografische kaarten juist getrokken door de meer recente groeistruipen van Willemstad. Rond het gehele Schottegat heeft zich gedurende deze eeuw een diffuus stedelijk weefsel gevormd. Alsof de oude stad als een fragmentatiebom uit elkaar is gespat en tot in de wijde omtrek de flinters zijn neergekomen. De omvang van de versnipperde bebouwing, rondom het gehele Schottegat, vond ik ongelooflijk. Overal leek in het wilde weg gebouwd te zijn, zonder enige herkenbare samenhang. Binnen de woningbouw vindt op véél grotere schaal zelfbouw plaats dan in Nederland. Het re-

Afb. 4. Taferelen waar je als 'ordentelijke Hollandse', opgegroeid in de geest van strikt aangehouden bestemmingsplannen, vreemd van opkijkt. (Foto: M. Kamphuis.)

sultaat: een bonte mengeling van hutjes, huisjes en huizen. Voorzieningen en winkels staan her en der verspreid en zijn veelal slecht ontsloten, schijnbaar gevestigd in plotselinge opwellingen van particulier initiatief. Daarbij ontstonden vaak taferelen waar je als 'ordentelijke Hollandse', opgegroeid in de geest van strikt aangehouden bestemmingsplannen vreemd van opkijkt. Pal naast een eerbiedwaardig oud kerkhof staat de uitbundig schreeuwerige entourage van een MacDonald-drive inn...

Om deze vervreemding te bezweren richtte mijn aandacht zich als vanzelf op stadsdelen die wel pasten binnen mijn Nederlandse denkkader: de verschillende woonwijken die de Shell gedurende haar vestigingsperiode op het eiland bouwde. Deze wijken vallen op de topografische kaarten al onmiddellijk op door hun duidelijke structuur en ze vormen, door hun eenduidige vormgeving, ook in de werkelijke stad 'eilanden van orde' binnen de verder (ogenschijnlijk?) vooral chaotisch verlopen stadsuitbreidingen.

Gefascineerd door dit contrast koos ik als specifiek onderwerp voor mijn doctoraal onderzoek de ruimtelijke activiteiten van de Shell op Curaçao, dat wil zeggen de grondpolitiek en woningbouw-activiteiten.

Deze, achteraf gezien, misschien vrij intuïtieve keuze vond ook meer rationele gronden in het besef dat de Shell de (economische) aanleiding heeft gegeven tot de omvangrijke stadsuitbreidingen van Willemstad. De olieraffinaderij vormde meer dan een halve eeuw de economische spil waar omheen het eiland draaide. Ik vroeg mij af in welke mate de olie-industrie ook de manier waarop de stad zich zou uitbreiden heeft beïnvloed.

Grondpolitiek

Tijdens het archiefonderzoek in Willemstad raakte ik allereerst onder de indruk van de manier waarop het olieconcern zich, vanaf de eerste stap aan wal, innestelde op het eiland. De bedrijfsleiding voerde een bijzonder actieve grondpolitiek om een adequate bedrijfsvoering onder alle omstandigheden te kunnen garanderen. Aan de grondpolitiek lagen vier pragmatische motieven ten grondslag; ten eerste moest het bedrijf over voldoende zoetwaterwingebieden kunnen beschikken, ten

tweede moesten geschikte terreinen en havens ten behoeve van de olie-raffinage en -overslag in ruime mate voorhanden zijn, en in de derde plaats had het bedrijf gronden nodig voor de huisvesting van een groot aantal werknemers dat veelal van elders werd aangetrokken. In de vierde plaats moest het weldra zeer omvangrijke grondbezit de (economische) machtspositie van het bedrijf op het eiland ondersteunen. Het bedrijf ontleende er een grote mate van onafhankelijkheid aan.

Deze 'tweedimensionale ruimtelijke activiteit' van de Shell op Curaçao wordt gevisualiseerd door een kaart waarop alle grond- en waterpercelen staan aangetekend die het bedrijf tot het hoogtepunt van haar functioneren (midden jaren vijftig) zou verwerven.

Ik heb de bedrijfsgeschiedenis en grondpolitiek uitgebreid beschreven maar zal het er hierbij laten te melden dat met de situatie zoals op deze kaart te zien is, de Shell de grootste grondbezitter van het eiland was en daarbij ook de voornaamste omdat het bedrijf de meest strategische terreinen van het eiland in handen kreeg. Belangrijke waterplantages en bouwterreinen, maar bovenal de drie natuurlijke baaien die Curaçao rijk is.

Vooraf tijdens de eerste decennia van het bestaan van de Shell op Curaçao werd het bedrijf in haar expansiedrift nauwelijks door de overheid belemmerd, met name als gevolg van de sterke lobby in Den Haag welke invloed had op de respectievelijke gouverneurs op Curaçao. Na de komst van de Shell vertoonde de betalingsbalans van het eiland namelijk eindelijk weer een positief saldo. Wanneer vanaf eind jaren dertig en veertig het besef bij met name de Dienst Openbare Werken toeneemt dat op het gebied van de ruimtelijke ordening de eilandsbelangen en die van de Shell wel eens niet overeen kunnen komen, was het eigenlijk al te laat. Het feit dat veel grond rondom het Schottegat en vele waterpercelen erbinnen inmiddels in handen van de Shell waren, betekende een constante belemmering voor overheidsingrepen ten behoeve van een gestructureerde stadsuitbreiding. De overheid beschikte zelf amper over geschikte domeingrond voor infrastructurele werken en (volks)woningbouw.

Naast het feit dat de Shell zich ten noorden van het Schottegat vestigde, los van het historische Willemstad, en daarmee in feite het startsein gaf tot de verstedelijking van het gebied rondom het

Schottegat, zou je kunnen zeggen dat een eerste bron voor de chaos van het moderne Willemstad voortkwam uit het zelf oh zo ordentelijke en goed georganiseerde olieconcern.

Hoe uitermate pragmatisch de gevoerde grondpolitiek was, bleek gedurende de jaren zestig. Toen de bedrijfseconomie een andere politiek behoeftede, werd het grootste deel van het grondbezit weer even rationeel en snel van de hand gedaan.

Shell-woningbouw

Ten behoeve van verschillende categorieën werknemers (Nederlandse (staf)employés, lokale werknemers, buitenlandse arbeiders) bouwde de Shell diverse woonwijken noordelijk van het Schottegat. Behalve door een strenge hiërarchische ordening van de bewonersgroepen werd de vormgeving van deze wijken gekenmerkt door een ordentelijke *efficiency*, gecombineerd met een esthetische harmonie. Dit alles in groot contrast met de verdere wildgroeiende stadsuitbreiding van Willemstad.

De bouwactiviteiten van de Shell beperkten zich overigens niet uitsluitend tot de aanleg van wegen en woningen maar omvatten ook altijd een compleet en goed geoutilleerd voorzieningencomplex. Zo droeg de Shell ook zorg voor een eigen elektriciteitsnet, telefooncentrale, afwateringssysteem en rioleringen, plantsoenen-, bewakings- en geneeskundige diensten, uiteenlopende sport- en recreatievoorzieningen, eetgelegenheden en winkels. De verschillende woonwijken kregen zo in feite het karakter van autarkische gemeenschappen, onafhankelijk van het oude stadscentrum Willemstad. Deze zelfstandigheid werd door het oliebedrijf nog benadrukt door de (bewaakte) omheiningen rond een aantal wijken, evenals door de naamgeving ervan: 'Emmastad', 'Julianadorp' en 'Suriname- en Suffisantdorp'.

In mijn scriptie beschrijf ik voor zover mogelijk, de bouwgeschiedenis van de diverse Shell-woonwijken. 'Geschiedschrijving' is daarbij het terechte woord want in de jaren zestig deed de Shell de verschillende woonwijken van de hand. De huizen werden aan particulieren verkocht, het openbare gebied ging in overheidszorg over. Sindsdien lijken deze tastbare overblijfselen van het Shell-imperium langzaam te worden overwoekerd door de omringende chaos. De infrastructuur en het openbaar groen raken verwaarloosd, de huizen worden naar individuele smaak veranderd, ten koste van de harmonieuze eenheid. Heel kort komen de belangrijkste Shellwoonwijken hier aan de orde.

Negropont

In het prille begin van de olievestiging woonden alle van elders aangetrokken werknemers in Willemstad, vanwaar met een pontje iedere dag naar het fabrieksterrein aan de andere zijde van het Schottegat werd gevaren. De olie-industrie trok echter al snel meer mensen dan Willemstad kon herbergen en ontstond er een ware woningnood. Als bouwlocatie koos nu de Shell het eiland Negropont dat met een strekdam was verbonden met het fabrieksterrein. Al improviserend werd Negropont gestaag uitgebouwd met pure Hollandse woningen. Bakstenen portiek-etageblokken met gezinswoningen op de begane grond en verdiepingen (soms tot drie hoog). Het geheel, binnen een recht stratenplan was net een Amsterdamse woonwijk, compleet met straatnamen van Hollandse meesterschilders. De centrale straat stond bekend als 'De Steeg'.

Negropont bestaat tegenwoordig, afgezien van de voormalige directeurswoning, nog slechts als archeologische site. Het stratenplan compleet met naambordjes ligt er nog, evenals de funderingen van de meeste huizen en gebouwen, maar alles

boven het maaiveld werd in de jaren zestig en zeventig gesloopt.

In 1929 begon de Shell met de bouw van veertig huizen (met verdieping) op de plantage Groot Piscadera, gunstig gelegen ten opzichte van het nieuwe benzineoverslagcomplex in Bullenbaai. Ook hier werd simpelweg op zijn Hollands gebouwd, de wijk Julianadorp-hoogbouw.

Emmastad

Vanaf 1936 bouwde de Shell een riante woonwijk voor haar 'white collar' employees op het grondgebied Rio Canario, net ten noorden van het fabriekscomplex. De woningen op Negropont en deze nieuwe wijk gezamenlijk werden 'Emmastad' genoemd. Voor het eerst bouwde de Shell op Curaçao bungalows die uitstekend aan een tropisch klimaat zijn aangepast. Zowel de opzet van de wijk als de architectonische vormgeving wijzen op een directe invloed van de Nederlands-Indische woonwijken in Indonesië. Zekerheid over de Indonesische achtergrond van de ontwerpen voor de Rio Canario-woningen kreeg ik pas afgelopen winter toen ik het foto-archief van de Shell in Rotterdam kon raadplegen en in fotoreportages van diverse Shell-vestigingen in voormalig Nederlands-Indië dezelfde wit gepleisterde woningtypen aantrof met ventilerende wolfseinden in de dakknokken, uitgebreide galerijen en decoratieve ventilatiegaten boven de raamkozijnen.

Het stratenplan van Emmastad waaiert uit vanaf een centraal bijna cirkelvormig plein. De gehele opbouw van de wijk Rio Canario en het noordelijker gelegen Groot Kwartier is een exacte afspiegeling van de strenge Shell-bedrijfs hiërarchie. Op een prominente plaats aan het Beatrixplein stond de grootste woning, die van de hoofdadministrateur. De verschillende categorieën hogere en lagere employees werden verder strikt per sociale groep geklusterd en in specifieke delen van de wijk gesitueerd. Het wijkgedeelte voor Hollandse contractarbeiders sloot wel aan op de employee-wijk, maar werd er door de Schottegatweg toch ook duidelijk van gescheiden. Lokale arbeiders werden op gepaste afstand gehuisvest.

Bij de aanleg van de wijk werd verder veel zorg besteed aan de groenvoorziening. In een aantal straten werden zelfs bomenrijen aangeplant.

Julianadorp-laagbouw

In de periode 1945-1948 werd door de Shell een uitbreidingsplan voor de employee-wijk Julianadorp-hoogbouw gerealiseerd. Het plan is een ontwerp van ir. C.M. Bakker en omvat 160 woningen, een toko, twee scholen en een sportpark. Enkele mooie gedeeltes van het bouwterrein bleven onbebouwd om natuurschoon te behouden. Daarnaast wilde Bakker de typisch Curaçaose flora (cactussen en vetplanten) rondom de woningen aanmoedigen en stonden deze op de bouwtekeningen aangegeven en werden aangeplant in het openbare gebied.

Er werden 9 woningtypes ontworpen woningen, enigszins vergelijkbaar met de Rio Canario woningen, met ver overkragende schilddaken, galerijen en terrassen. Terwille van goede ventilatie zijn de huizen als het ware in het terrein gestrooid, iedere woning met de woon- en slaapvertrekken naar de wind gekeerd.

Julianadorp is een zorgvuldig op de Curaçaose omstandigheden toegesneden (luke) woonwijk, ontworpen door een architect die door enige jaren bouwervaring op het eiland afgewogen keuzes kon maken. Qua plattegrond, vormgeving, materiaalgebruik en oriëntatie zijn de woningen op pragmatische wijze aangepast aan de lokale omstandigheden. Naast de toepassing van traditionele Curaçaose bouwinzichten werden moderne aan-

passingen gepleegd door de toepassing van moderne materialen (stalen raamkozijnen en glazen shutters). In de fraaie modernistische type K bungalows werd dit spel in de meest extreme vorm uitgevoerd.

Suriname- en Suffisantdorp

In 1929 werkten bij de Shell een kleine 9.000 arbeiders waarvan er zo'n 7.000 van buiten Curaçao kwamen. (Arubanen, Bonairianen, Bovenwinders, Venezolanen, Britswest Indiërs en Surinamers). Deze 'blue-collar' employees werden aanvankelijk per nationaliteit in kampen gehuisvest, een voorwaarde die het gouvernement stelde om onrust te voorkomen.

Tussen 1945 en 1955 werden langzamerhand de barakken vervangen door woningen. Zo ontstonden kleine volkswijken die nu nog bekend zijn als Surinamedorp en Suffisantdorp. De wijkopzet is voor een groot deel ontleend aan de inrichting van de eerdere kampementen. Belangrijk bleef de groepering van de verschillende nationaliteiten in aparte woonclaves, die voor Surinamers, Brits West-Indiërs, Venezolanen en Portugezen. De nieuwe woningen werden in een esthetisch patroon gerangschikt rondom kleinere sport- en of groenvoorzieningen.

In totaal werden 650 woningen gebouwd in elf verschillende types. Het grootste deel der woningen is twee onder een kap, allen van een bouwlaag. Naast gezinswoningen werden vooral veel vrijgezellensbungalows gebouwd, want het grootste deel van de arbeiders was vrijgezel of hun familie verbleef nog in het thuisland. Dit waren woningen met vier tot zes slaapkamers, een woonkamer en een badkamer. Een keuken werd niet in de plattegrond opgenomen omdat er in het dorp grote centrale gaarkuukens waren waar iedereen ging eten. Alle huizen zijn zeer sober uitgevoerd en gedetailleerd; opgetrokken uit betonsteen en (oorspronkelijk) crème gepleisterd, houten shutters en licht overkragend dak met metalen bedekking. Helaas beschikte geen enkele woning over een overdekt terras.

Dat er geen rijtjeswoningen maar wel grotendeels dubbele woningen werden gebouwd, zal een compromis zijn geweest tussen kostprijs en klimaat en woongewoontes in de Caribische regio.

Van rustig ensemble tot kleurrijk mozaïek

Doordat vanaf de eindjaren vijftig het aantal arbeiders bij de Shell flink afnam, ontstond er een surplus aan huizen in Suffisant. Begin jaren zestig besloot de Shell dan ook haar woningbezit in Suffisant aan particulieren te verkopen. De vrijgezellenwoningen werden daartoe nog verbouwd tot gezinswoningen. Na de verkoop veranderde het uiterlijk van de woningen behoorlijk. Door de nieuwe eigenaars werd met een enorme gedrevenheid verbouwd en beschilderd. Van oudsher stonden er slechts summiere erfafscheidingen, maar na de verkoop werd door iedereen op duidelijke wijze de eigen 'kora' (erf) afgebakend door vaak rijk versierde en gekleurde hekwerken. Daarnaast werd het ontbreken van een overdekt terras praktisch bij iedere woning gecompenseerd. Het eigen huis werd verder in een groot aantal gevallen sterk geïndividualiseerd door het in feestelijke kleuren schilderen en decoreren van de gevels. Vooral Suffisantdorp is nu in plaats van een rustig ensemble tot een kleurrijk mozaïek geworden.

Nog verder gaat de metamorfose van een kleine arbeiderswijk in Groot Kwartier, waar de Shell eind jaren dertig 142 kleine, uiterst eenvoudige woningen in huurkoop bouwde. Tegenwoordig is hier bijna geen woning meer te vinden die werkelijk lijkt op het oorspronkelijke bouwtype. De oude

woning fungeert vaak alleen als het skelet voor een geheel nieuwe ombouw.

Zo vergroeiën de ordentelijke Shell-wijken gestaag met de omringende Antilliaanse chaos.

Orde versus chaos?

Tijdens mijn verblijf op Curaçao rees onderwijl een zeker inzicht in de totale stad. Terwijl ik me richtte op de 'orde' in de ruimtebeheersing van de Shell, groeide langzaam ook meer begrip en vooral ook fascinatie voor de 'chaos' er omheen. Hoewel de problemen van een weinig planmatige stadsuitbreiding even evident bleven, raakte ik toch ook overtuigd van een zekere zelfbewustheid in deze chaos.

In het laatste hoofdstuk van mijn scriptie geef ik een overzicht van de stadsgeschiedenis van Willemstad tijdens het Shell-tijdperk, dat wil zeggen de periode 1920-1960, toen het bedrijf optimaal functioneerde. De begrippen orde en chaos blijken door deze beschrijving aardig te worden gerealiseerd. De Shell-orde heeft in belangrijke mate bijgedragen tot het ontstaan van wanorde daar omheen; de pogingen van Nederlandse stedenbouwkundigen tot het creëren van een ordentelijke stadsuitbreiding liepen op chaos uit én bovenal: het versnipperde vestigingspatroon van de eilanders blijkt zijn oorsprong te vinden lang voordat de werkelijke verstedelijkingsboom doorbreekt. Dit woonpatroon is op Curaçao na de afschaffing van de slavernij in 1863 ontstaan en heeft zich ontwikkeld tot een welbewust woonideaal. Dit complex van factoren relateert in grote mate de begrippen orde en chaos waarmee ik in eerste instantie het stedelijke landschap van modern Willemstad typeerde. Orde lijkt chaos te veroorzaken, planmatig handelen tot mislukken gedoemd en chaos een bewust nagestreefde woonsituatie.

Recente vondsten betreffende vroege grafsculptuur in Nederland Dertiende en veertiende eeuw

H.A. Tummers

In de laatste vijftientig jaar zijn er in Nederland bij opgravings- en restauratiewerkzaamheden in oude stads- en dorpskernen verschillende vondsten gedaan van vroege grafsculptuur, uit de dertiende en veertiende eeuw. Het betreft hier meestal geen spectaculaire objecten, maar interessant zijn ze wel. Het vormen welkome aanvullingen op het relatief kleine aantal in Nederland bewaarde grafmonumenten. Ze bevestigen niet alleen de verworven inzichten op het gebied van de figurale grafsculptuur, maar vullen die ook aan en in enkele gevallen rectificeren ze de bestaande opvattingen.

Sommige vondsten zijn min of meer uitvoerig beschreven, maar vaak niet in altijd even toegankelijke lokale of regionale tijdschriften, andere zijn nog niet gepubliceerd. De nadruk in dit artikel ligt op nog niet gepubliceerde monumenten, terwijl wat betreft de andere in het kort de meeste opvallende nieuwe inzichten zullen worden aangestipt. Het gaat om vier soorten grafmonumenten. Na de bespreking van een uitzonderlijk vroege gedachtenissteen besteden we aandacht aan zerken met figurale voorstellingen in laag reliëf uit de late twaalfde en de dertiende eeuw in het noordoosten van ons land. Vervolgens zal kort worden ingegaan op enkele nieuwe opvattingen betreffende de grote monumenten met ligbeelden uit de dertiende en veertiende eeuw. Tenslotte komen enkele vondsten aan bod van vloerzerken met ingegraveerde voorstellingen van figuren uit dezelfde periode. De uitzonderlijkheid van enkele vroege stukken en de artistieke kwaliteit van de ingegraveerde zerken vragen om een grotere algemene bekendheid dan deze grafmonumenten tot nu toe hebben gekregen.

Een vroegmiddeleeuwse steen in Lochem

Tijdens de restauratie van de Grote of Sint Gudulakerk te Lochem in 1973-1975 ontdekten men dat enkele brokken zandsteen van een laatgotisch sacramentshuisje hergebruikt waren.¹ Op een van deze brokstukken (H. 74, B. 46 cm bij een dikte van 8 à 10 cm) werd aan de achterzijde een veel oudere afbeelding en een gedeelte van een inscriptie aangetroffen. Voorgesteld is een orante-figuur terwijl van de inscriptie de volgende letters zijn te ontwaren: S. • REQUI...

Afb. 1. Munsterkerk, Roermond. Detail van de grafbeelden van graaf Gerard van Gelre (+ 1229) en zijn vrouw Margaretha van Brabant (+ 1231) (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

// PRI • ANIM... De woorden requi(em) en anim(a) of anim(am) lijken gereconstrueerd te kunnen worden en, te zamen met de afbeelding, wijzen zij op het oorspronkelijk funeraire gebruik van deze steen (afb. 2). Opgeborgen in een grafkelder in de noordoosthoek van de Grote Kerk bij andere architectonische restanten heeft de steen sinds de restauratie van de kerk een onbekend en verwaarloosd bestaan geleid. Toch betreft het hier een voor Nederland zeer vroeg en uniek voorwerp.

In een recente bouwgeschiedenis van de kerk wordt gewezen op een houten kerkje uit de tiende eeuw en een eerste stenen kerkje uit ca. 1000 als de vroegste voorgangers van de huidige kerk.² De voorstelling en het gebruikte, sterk klassieke lettertype zou op de Karolingische periode kunnen wijzen. Ook de toegepaste techniek past in die periode. Hoewel andere stukken zoals bijvoorbeeld de Gondorf-steen (nu in het Rheinisches Landesmuseum te Bonn, achtste eeuw), of de Sancta Chrodoara-sarcofaag uit Amay, België (eerste helft achtste

eeuw)³, de voor die tijd bekende *Kerbschnitt*-techniek tonen in pure vorm, zijn de contouren op de steen uit Lochem meer gerond afgewerkt en is bij de zoom van de mantel en bij de voeten gebruik gemaakt van twee niveaus om diepte te creëren. Het voorkomen van stenen grafmonumenten in vroege houten kerkgebouwen is bekend uit bijvoorbeeld Oost-Friesland.⁴ De steen kan ook in de late middeleeuwen tijdens de vergroting van de kerk met andere (gebruikte) stenen van elders zijn ingevoerd. De orante als abstracte, symbolische gestalte of als geïndividualiseerde afbeelding van de dode is een typisch vroegchristelijk motief dat op vele latere, vroegmiddeleeuwse grafmonumenten blijft voorkomen.⁵ De rechthoekige vorm wijst niet op een sarcofaagdeksel en mogelijk moeten we eerder denken aan een gedachtenissteen.

De vroegste figurale voorbeelden van funeraire objecten uit de christelijke periode in Nederland betreffen enkele stukjes uit Maastricht, waarvan de in de vijfde/zesde eeuw gedateerde steen met het Christus-

monogram en twee duiven de bekendste is.⁶ Hierna duurt het tot de twaalfde eeuw voor we opnieuw figurale voorstellingen aantreffen op funeraire objecten. Het hier besproken stuk dateert uit de tussenliggende periode, mogelijk uit de negende of tiende eeuw en is daarmee een zeer vroeg voorbeeld van figurale grafsculptuur in Nederland dat een grotere bekendheid en een veel opvallender plaats in de kerk van Lochem verdient.

Vollenhove, Rolde en Holwierde

Voor de groep beeldhouwde sarcofaagdeksels en zerken uit de late twaalfde en de dertiende eeuw in de noordelijke kustgebieden is sinds kort niet alleen in Duitsland maar ook in Nederland hernieuwde belangstelling ontstaan.⁷ Door het voorkomen van bepaalde geometrische motieven, christelijke symbolen en in enkele gevallen zelfs de afbeelding van een menselijke gestalte vormen deze sarcofaagdeksels en zerken een groep objecten die in verschillende opzichten opvallend zijn. Drie recente vondsten met figurale voorstellingen zijn in de archeologische en kunsthistorische literatuur nog niet beschreven.⁸

In het voorjaar van 1991 werd bij de uitdieping van de binnenhaven in Vollenhove in noordwest Drenthe in het talud een bijna ongeschonden, alleen wat de oppervlakte-details betreft enigszins verweerde, grafsteen gevonden met de voorstelling van een menselijke figuur⁹ (afb. 3).

De zerk (L. 193; B. 74 hoofdeinde, 61 voeteneinde; bij een dikte van 15 à 16 cm) is vervaardigd uit wit-gele Bentheimersteen. De zijanten bestaan uit trapsgewijze naar

de oppervlakte toe verlopende lijsten. De voorstelling wordt omkaderd door brede, touwachtige banden waarvan de inkepingen voor elke zijde apart zijn gevormd. Hierbinnen bevindt zich tegen een verdiepte achtergrond een mannelijke gestalte, frontaal weergegeven met de handen op de buik en met de korte brede voeten naar de benedenhoeken gericht. Deze man is gekleed in een lang gewaad dat tot halverwege de onderbenen reikt en omgord is door een gordel waarvan de twee uiteinden middenvoor naar beneden hangen. Van het gezicht zijn nog net de neus en de mond te onderscheiden, evenals de oren onder het korte haar. Naast het hoofd zijn tegen de omkaderende banden nog twee, getrapte lijsten weergegeven. Boven het hoofd zien we binnen een aparte omkadering een klein gedrongen figuurtje, waarvan hoofd, tors, zeer korte beentjes en dwarsgeplaatste voetjes zijn te onderscheiden.

De grote figuur is op een primitieve manier uitgebeeld. Er is amper rekening gehouden met anatomisch verantwoorde proporties. De nek is niet aangegeven, de buitenlijnen van schouders, armen en handen zijn in een soort cirkelvorm weergegeven, terwijl de voeten geronde driehoeken zijn. Ook het figuurtje boven in de zerk maakt een onbeholpen indruk in die zin dat het lijkt of de steenhouwer begonnen is met het hoofd en de schouders en toen het resterende kwart van de ruimte heeft opgevuld met onderlichaam, benen en voeten. Bovendien is het figuurtje dwarsgeplaatst en kan dus niet vanuit hetzelfde oogpunt worden waargenomen als de hoofdfiguur.

De algehele indeling van de voorstelling evenals enkele details zoals de weergave van de oren, het gewaad en de gordel maken duidelijk dat deze zerk thuishoort in de bekende groep van vroege figuurzerken uit Noord-Oost-Nederland en Noord-Duitsland. De verschillen tussen de zerk te Vollenhove en de andere zijn echter opvallend. Nergens vinden we de touwachtige banden als omkadering en evenmin het dwarsgeplaatste figuurtje in het bovencompartment. Met de vondst uit Vollenhove zou opnieuw de vraag overwogen moeten worden of alle figuurzerken kant en klare produkten uit de steengroeve zijn. De onderlinge verschillen in uitvoering duiden eerder op het bestaan van plaatselijke of reizende steenhouwers die naar voorbeelden werkten. Ook de wel zeer primitieve uitvoering van de steen te Westergeest zou in die richting kunnen wijzen.

De overledene is in Vollenhove niet langer afgebeeld als orante-figuur met opgeheven handen, zijn handen liggen vlak op het onderlichaam, terwijl de afbeelding van de *elevatio animae* bovenin is voorgesteld als één figuurtje in plaats van de gebruikelijke drie, twee engelen die een figuurtje, de ziel, ten hemel voeren. De datering van de zerk te Vollenhove zal overeenkomen met de andere figuurzerken uit de regio: einde twaalfde - begin dertiende eeuw. De houding van de handen, het verkeerd begre-

Afb. 3. Oudheidkamer, Vollenhove. Grafsteen, ca. 1200 (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

pen, dwarsgeplaatste 'zieltje' en de afwijkende randen duiden mogelijk op een iets latere fase binnen de serie bekende zerken.

Nog niet in verband gebracht met de genoemde groep zerken uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland is een fragment van de rechter benedenhelft van een figuurzerk in de vloer van het koor van de Nederlands Hervormde kerk te Rolde¹⁰ (afb. 4).

De kerk is in 1961 ingrijpend gerestaureerd en het fragment zal vermoedelijk toen, want het wordt niet met zoveel woorden vermeld in de verslagen,¹¹ met andere oude stenen zijn verwerkt in de vloer van het koor. De zerk wordt genoemd in het nieuwe *Kunstreisboek* voor Drenthe,¹² maar het fragment wordt niet in verband gebracht met vergelijkbare zerken en de omschrijving en datering zijn minder correct. De aangegeven randen van gewaad en gordel, de stand van de voeten en de gebogen voetsteun met krul zijn direct vergelijkbaar met de figuurzerk in Riepe, Neder-Saksen, terwijl de meandervormige decoratieband met een spitsbladig plantmotief daarin is terug te vinden op de steen te Ditzum, eveneens in Neder-Saksen. De plaatsing van de armen en handen zal, evenals op de zerken te Riepe en Ditzum en op de meeste andere, die van de afgeleide orante-houding zijn geweest met een scherpe draaiing van de ellebogen bij het ingesnoerde midden en met open handen voor de borst. De datum moet overeenkomen met die van de vergelijkbare zerken: einde twaalfde eeuw.

De kerk van Rolde heeft een voorganger gekend in een vroeg-dertiende-eeuws bakstenen kerkje en daarvoor in nog twee houten gebouwtjes. De aanwezigheid van stenen zerken in een houten kerkje zou overeenkomen met andere voorbeelden uit het noordelijke kustgebied.¹³

Een derde zerk die aan de tot nu toe bekende groep kan worden toegevoegd, is de

Afb. 2. Sint Gudulakerk, Lochem. Gedachtenissteen, 9e-10e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

Afb. 4. Nederlands Hervormde Kerk, Rolde. Rechter benedendeel van een grafsteen, ca. 1200 (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

zerk met de afbeelding van een man en vrouw, nu opgesteld tegen de noordwand van het portiek van de Nederlands Hervormde kerk te Holwierde (afb. 5). Deze zeer opvallende zerk is tot nog toe nergens vermeld in de Nederlandse kunsthistorische literatuur, slechts een Engels overzichtswerk uit 1972 over middeleeuwse ingegraveerde zerken noemt haar.¹⁴

De zerk van Bentheimersteen (L. 229; B. 85 bovenaan) toont, vanuit de steen gezien, rechts een man in een gewaad tot de knieën en links een vrouw in een lang gewaad. Hij legt zijn linkerarm om haar schouder, terwijl hij zijn rechterhand op de onderzijde van haar borst legt.¹⁵ Bovenaan zien we in een apart compartiment twee gevleugelde engeltjes die een derde figuurtje in hun midden in een doek dragen. De opbouw van de voorstelling en de weergave van kleding, hoofdtooi en voeten zijn vergelijkbaar met de figuurzerken uit bijvoorbeeld Beets en Borghorst, Neder-Saksen. De decoratierand, bestaande uit een slingerende rank met telkens een opengewerkte palmet in een kwartcirkel en een ruitmotief met inkepingen, komt bijna exact overeen met de figuurzerk voor GEVA uit Larrelt (museum te Emden, Neder-Saksen; afb. 6). Ook de weergave van de *elevatio animae* komt overeen: drie figuurtjes voor twee engeltjes en een zieltje, eveneens te zien op de zerk te Ditzum.

De beschreven decoratieband komt op zeer vergelijkbare wijze voor op de doopvonten te Salzbergen en Emlichheim, beide in Neder-Saksen, die in het begin van de dertiende eeuw worden gedateerd.¹⁶

De datering van de figuurzerken in het noordelijk kustgebied blijft een moeilijke zaak. Door een hernieuwde vergelijking met de monumentale grafstenen van Reinhildes te Riesenbeck uit ca. 1130 en van bisschop Gottschalk von Diepholz te Iburg, geda-

teerd 1110-1119, komt men tot een datering in de twaalfde eeuw.¹⁷ De grote kunstwerken uit belangrijke centra zouden dan het voorbeeld hebben gegeven en de provinciale figuurzerken uit het noorden zouden afgeleide objecten zijn. Gezien vanuit onze huidige kennis betreffende de exploitatie van de Bentheimer steengroeven en de bestaande literatuur over romaanse doopvonten in het noorden komt men tot

een datering van einde twaalfde en eerste helft dertiende eeuw.¹⁸

Mogelijkerwijze moeten we rekening houden met een langere periode waarover dergelijke zerken in het betreffende gebied werden gebezigd. De zerken uit Borghorst, Simonswolde, Beets en Riepe vormen een vroege groep afgaande op de sterke stilering van het ornament en de zeer stijve weergave van de figuren. De stenen uit Lar-

Afb. 5. Nederlands Hervormde Kerk, Holwierde. Grafsteen, begin 13e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

relt (III), Westergeest, Vollenhove, Roodkerk, Ditzum en Rolde vormen een tweede fase gekenmerkt door de primitieve nabootsing (Larrelt III, Roodkerk, Westergeest), de iets naturalistischer decoratieband (Ditzum en Rolde) of het afwijkende van de weergave (Vollenhove). De zerken uit Larrelt (I (=GEVA) en II), Anloo (Drenthe) en Holwierde met hun veel vloeiender decoratieranden met wijnranken en de vrijere weergave van de figuren, inclusief de figuurtjes van de *elevatio animae*, zouden dan een laatste fase vertegenwoordigen en mogelijk te dateren zijn in het begin van de dertiende eeuw. De figuurzerken vormen maar een deel van een veel grotere groep zerken met geometrische patronen en christelijke motieven zoals kruis- en kromstaven. De hier voorgestelde indeling van de figuurzerken lijkt daarmee niet in tegenspraak.

De zeer afgesleten zerk met de voorstelling van een figuur in lang gewaad onder een driepasboog met ronde boogjes met engeltjes in de hoeken in de Walburgkerk te Zutphen zou hierop kunnen aansluiten. De erg vrije behandeling van de figuur met doorgebogen knieën, de driepasboog en de gebruikte Baumbergersteen wijzen eerder op een dertiende-eeuwse dan een twaalfde-eeuwse datering. Het afgesleten opper-

Afb. 6. Oostfriesische Landesmuseum, Emden. Grafsteen voor GEVA, begin 13e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

Afb. 7. Engelmunduskerk, Velsen. Grafsteen voor waarschijnlijk heer Willem van Brederode (+ 1317) en zijn vrouw Elsbee van Kleef (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

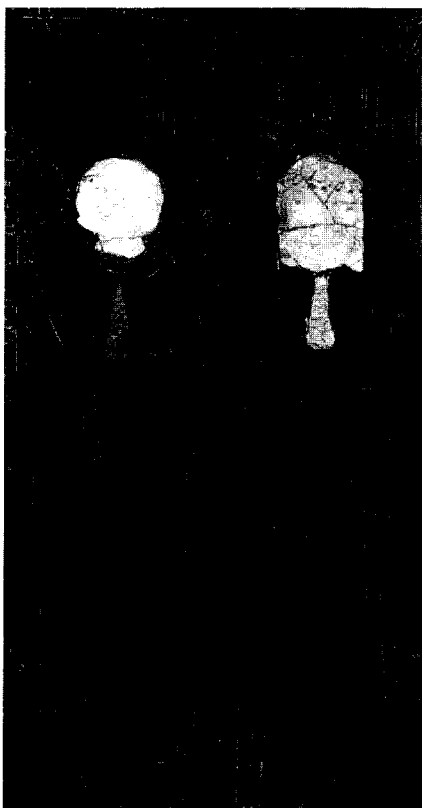
vlak maakt een nadere interpretatie van de voorgestelde figuur onmogelijk.¹⁹ De bekende zerk van EPPO (+ 1341) uit Rinsumageest (nu bewaard in het Fries Museum te Leeuwarden) kan volgens mij gezien worden als de afsluiting van de serie waarvan hier enkele voorbeelden zijn beschreven. Met deze zeer natuurlijk weergegeven jongeman onder een gotische spitsboog zijn we echter in een andere periode beland. Alleen de trapeziumvorm van de zerk en het reliëf karakter van de voorstelling herinneren nog aan de romaanse figuurzerken uit het noorden.²⁰

Grafmonumenten met ligbeelden

Aan de groep van grote monumenten met ligbeelden uit de dertiende en veertiende eeuw waarvan Nederland maar een tiental exemplaren bezit, kon geen opvallende nieuwe vondst worden toegevoegd. Enkele hebben een nieuwe beschrijving gekregen, waarin meestal slechts marginale aanvullingen te melden waren.²¹

De nieuwe interpretatie van een brokstuk van een ridderfiguur in de abdijkerk te Middelburg, dertiende-eeuws en voorstellend Floris de Voogd (+ 1258), maakt van dit rompstuk het vroegste overblijfsel van een grafbeeld van een ridder in Nederland.²² Van het opvallende monument van Gerard van Gelre (+ 1229) en Margaretha van Brabant (+ 1231) is onlangs een vroeg-negentiende-eeuwse tekening ontdekt.²³ Deze opmerkelijke vondst lijkt de gangbare opvatting dat de restauratie in 1873 door P.J.H. Cuypers slechts een oppervlakkige ingreep was te bevestigen. Maar rapporten over deze vroege werkzaamheden van Cuypers zijn nog steeds niet gevonden en wat hij precies heeft gedaan blijft vooralsnog onduidelijk.

Ook de andere problemen die dit waarschijnlijk eerste dubbelgraf voor een echtpaar in Europa omgeven, worden door de auteur van het boekje waarin de gevonden tekeningen zijn gepubliceerd, niet opgelost. Zo is het technisch onderzoek door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1965²⁴ hem blijkbaar niet bekend. Hieruit kwam naar voren dat de figuren en de dekplaat vervaardigd zijn uit Baumbergersteen,

Afb. 8. Commanderie van St. Jan, Nijmegen. Grafsteen met de ingegraveerde figuren van Coene Boem en zijn vrouw Karstine, begin 14e eeuw (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

maar ook dat verschillende stukken latere restauraties betreffen uit ander materiaal. In het Rapport worden de latere toevoegingen duidelijk aangegeven. Zo bestaat het hoofd van de vrouw uit een apart stuk steen. Het betreft veranderingen die moeten zijn ontstaan vóór 1873, toen waarschijnlijk de huidige polychromie werd aangebracht. En de voor eenieder zichtbare anomalieën zoals de driekwart gesloten ogen, het koord van de mantel dat op beide figuren is geïnterpreteerd als markering van verschillende gewaden en andere details worden door de auteur wel heel gemakkelijk weggewuifd (afb. 1).

Het monument is zeker geen kopie, zoals Schippers in de jaren twintig en Bauch na hem in zijn grote monografie over het middeleeuwse grafmonument beweren.²⁵ Maar het is mijns inziens ook duidelijk dat het monument een drastische restauratie heeft ondergaan, mogelijk in de zestiende of zeventiende eeuw, een periode waarin veel middeleeuwse monumenten werden aangepast en gecompleteerd.²⁶ Het laatste woord over dit belangrijke monument is nog niet gezegd.

Nieuw materiaalonderzoek van de ridderbeelden met of zonder vrouw en van de bischopsbeelden leidt tot een nuancerende van de nog steeds gangbare opvatting van Roggen uit 1952 dat alle donkere ligbeelden in de Noordelijke Nederlanden van Doornikse steen zouden zijn vervaardigd.²⁷ Zulk onder-

zoek is nog slechts sporadisch gedaan, met name door wijlen A. Slinger, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en zijn opvolger J. Querido.²⁸ Hun bevindingen zijn voor het grootste deel niet gepubliceerd. Zo is de graftombe van de heren van Ysselstein,²⁹ in tegenstelling tot wat Roggen beweert, van Namense steen, evenals het ligbeeld van Arnoud van der Sluis in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht,³⁰ het ingrijpend gerestaureerde beeld van een ridder uit het geslacht Drakenborch (Depot Centraal Museum, Utrecht)³¹ en de beelden van Jan III van Arkel (+ 1328) en waarschijnlijk zijn tweede vrouw Cunegonde van Virneburg (+ 1328) te Gorinchem.³²

Nieuw onderzoek naar grafmonumenten uit de dertiende en veertiende eeuw met speciale aandacht voor de gebruikte steensoorten is gewenst. Hierbij zouden dan, vanzelfsprekend, ook de zerken met of zonder figurale voorstellingen moeten worden betrokken. Bovendien blijken er bij nadere beschouwing niet alleen materiële maar ook iconografische verschillen te bestaan tussen Doornikse en Namense produkten.³³ De situatie in Holland lijkt in ieder geval gevarieerder te zijn geweest dan Roggen dacht. De nauwe politieke banden tussen Henegouwen en Holland, en soms Utrecht, mogen ten grondslag liggen aan de Doornikse grafbeelden van met name bisschoppen, maar de voor de hand liggende vaarroutes over de Maas hebben waarschijnlijk ook gezorgd voor aanvoer van funeraire produkten voor de noordelijke regio's uit het Maasgebied. Het is zeker niet terecht te spreken over een monopolie van Doornikse grafmonumenten in de Noordelijke Nederlanden. Er is geen dergelijk monopolie in de dertiende en veertiende eeuw en waarschijnlijk ook niet in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw.

Zerken met ingegraveerde voorstellingen

Na de Tweede Wereldoorlog zijn in Nederland een viertal grafstenen met ingegraveerde voorstellingen van personen te voorschijn gekomen die een aanvulling betekenen op het kleine aantal van dergelijke zerken in Nederland uit de dertiende en veertiende eeuw.

Een overzicht van dit soort zerken uit heel Europa vindt men in Greenhill's *Incised effigial slabs* uit 1976. Het overzicht betreffende Nederland behoeft echter kanttekeningen. Naast de bekende grote concentratie van veertien figurale zerken in Maastricht, noemt Greenhill er zes in de provincie Zeeland en nog twee andere. De datering door Greenhill van vier van de Zeeuwse zerken, twee in de Sint Baafskerk, Aardenburg, een in Gapinge en een in St.-Anna-ter-Muiden, is dubieus. Er staan geen data vermeld op deze zerken, terwijl de stijl van de figuren, met uitzondering van die te Gapinge, op

een latere datering wijst.³⁴ Wel noemt Greenhill nog twee zerken die hij in 1964 zag, direct na de opgraving van Hannekenswerf, maar die hij niet meer aantroef bij een later bezoek.³⁵ Ze blijken inderdaad spoorloos verdwenen. De vermelding door Greenhill van een kanunnikenzerk uit 1330 in de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch moet op een vergissing berusten; de vroegste figurale zerk in deze kerk dateert uit 1526.³⁶

De fraaie maar geschonden zerk die in 1967 in de Engelmunduskerk te Velsen werd gevonden (afb. 7) staat correct vermeld in Greenhill's boek en werd ook inder tijd in dit *Bulletin* beschreven.³⁷ De steen is waarschijnlijk opgericht ter gedachtenis aan Willem van Brederode (+1317) en zijn vrouw Elsbee van Kleef.³⁸ Aanvankelijk ging men ervan uit met een Doornikse steen van doen te hebben, ervan uitgaande dat alle donkere zerken in de Noordelijke Nederlanden, zoals bij de grote monumenten, uit dat materiaal vervaardigd zouden zijn. Pas veel later constateerde men dat het ook hier om een Namense steen ging.³⁹ Het iconografische detail van de Hand Gods boven het hoofd van de vrouw, een typisch Namens kenmerk, bevestigt dit.⁴⁰ Deze grote zerk verdient meer aandacht dan ze tot nu toe heeft gekregen, vooral ook vanwege de gebezigde, uitzonderlijke techniek van het *taille d'épargne*. Bij deze techniek ontstaan, behalve de ingegraveerde lijnen van de architecturale omlijsting, eveneens de lijnen waarmee de figuren van de man en de vrouw worden aangegeven, door het weghakken van het naastgelegen materiaal.⁴¹ In 1980 werden bij opgravingswerkzaamheden in de oude binnenstad van Nijmegen op het terrein van een middeleeuws klooster enkele zerken gevonden, waarvan er een de ingegraveerde voorstelling geeft van

Afb. 9. Bonnefantenmuseum, Maastricht. Bovengedeelte van een ingegraveerde grafsteen, ca. 1300 (foto G. Hukkelhoven, Klimmen).

Afb. 10. Oude Minderbroederskerk, Maastricht. Onderhelft van een grafsteen met de ingegraveerde figuur van een ridder (+ 1273). (wrijfsel H. van Dijk, Tilburg).

een man en vrouw onder baldakijnen (afb. 8). De namen van de overledenen stonden in het randschrift vermeld: Coene Boem en zijn vrouw Karstine. De datum was niet meer te lezen, maar een stilistische analyse wees op een ontstaan in de eerste helft van de veertiende eeuw. Enkele jaren na de eerste publikatie van de zerk vond Lemmens in een bronnenpublikatie over de Rijntol bij Lobith in het begin van de veertiende eeuw de naam terug. Een Coene Boem komt daar voor in 1306 en 1307 als een wijnkoper en deze moet stellig worden geïdentificeerd met de man op deze zerk.⁴² De zerk te Nijmegen is daarmee duidelijk geplaatst in een historische context en lijkt het idee te onderstrepen dat dergelijke zerken bij voorkeur zijn gebruikt door burgers uit de middenklasse. De zerk is vervaardigd van Doornikse steen en kan stilistisch vergeleken worden met andere Doornikse zerken uit dezelfde periode, waarvan er een tamelijk groot aantal in het huidige België is bewaard. De elegante, zwiëge houding van met name de vrouwefiguur wijst op een karakteristiek van Doornikse figurale zerken, in tegenstelling tot Namense zerken waarop de figuren meestal veel statischer en frontaler zijn weergegeven.

Het is niet verwonderlijk dat er in Maastricht, een centrale stad in het vroegere Maasgebied, verscheidene vooral Namense figuurzerken zijn te vinden. Er zijn twee nieuwe vondsten te melden.

In 1977 werd bij opgravingen op het terrein van de vroegmiddeleeuwse parochiekerk van St. Pieter de bovenhelft van een zerk gevonden waarop het onbedekte hoofd van een burgerman onder een baldakijn is afgebeeld⁴³ (afb. 9). Naam en datum zijn niet overgeleverd, maar de stijl van de architectonische omlijsting en van het hoofd van de man wijzen op een ontstaan vroeg in de veertiende eeuw. Het betreft hier een zerk van Namense steen, met de typische witte aders. Ook het iconografische detail van de Hand Gods afgebeeld boven het hoofd van de man wijst, zoals vermeld, op een regionale eigenaardigheid.

Zeër onlangs, in 1990, is in Maastricht opnieuw een gedeelte van een Namense graf-

steen gevonden met een ingegraveerde voorstelling⁴⁴ (afb. 10). Het betreft een zerk van het terrein van de Oude Minderbroederskerk, waarop de benedenhelft van een ridderfiguur is weergegeven. We zien de benen en voeten gekleed in maliën en de benedenrand van de maliënkolder. Een opmerkelijk detail is de lans die in de muil van een draakachtig wezen dat onder de voeten van de ridder ligt, wordt gestoken. Een ridder op een draak is uitzonderlijk, maar niet uniek; andere voorbeelden zijn bekend, zoals te Niverlée in België.⁴⁵

De naam van de ridder is niet bewaard gebleven, wel de datum van overlijden: 1273. Hiermee is deze steen een zeer vroege ridderzerk. De enige andere ridderzerk in het huidige Nederland van vòòr de vijftiende eeuw is de zerk van ridder Tilman van Wilre (+ 1282), bewaard tegen de muur van dezelfde Minderbroederskerk (nu Rijksarchief)⁴⁶.

Van de grote monumenten uit de dertiende en veertiende eeuw in Nederland en België wordt vaak gezegd dat zij een provinciaal karakter vertonen in vergelijking met de veel vrijere en gevarieerdere grafsculptuur in de ons omringende landen.⁴⁷ Het vasthouden aan de harde steensoorten uit de streken rond Doornik en Namen zou hiervan een van de oorzaken kunnen zijn geweest. Deze steensoorten waren daarentegen zeer wel geschikt voor ingegraveerde voorstellingen. Simpele contourlijnen in een vrije grafische stijl maken van deze zerken waardige produkten met gracieuze, aristocratische voorstellingen, die te vergelijken zijn met de produktie van koperen grafplaten in dezelfde periode, waarvan er in Nederland ook al niet zo veel zijn bewaard. De ingegraveerde figurale zerken van steen verdienen meer aandacht dan ze, als vloerzerken waarover men achteloos heen loopt, over het algemeen krijgen. De produktie ervan neemt in de vijftiende en zestiende eeuw enorm toe. Onderzoek naar deze laatmiddeleeuwse figurale vloerzerken kan nog verrassende resultaten opleveren.

Noten

- 1 De steen is als eerste beschreven door C.J. Frank, *De Grote of Sint Gudulakerk te Lochem*, doctoraalscriptie in typescript, Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen 1989, 112.
- 2 Voor de bouwgeschiedenis zie A. Schulte, 'Monumenten in Lochem', in *Over stad en scholtambt, 1223-1983. Een beschrijving na 750 jaar*, Lochem 1983, 203-238, en Frank, *De Grote of Sint Gudulakerk ... passim*.
- 3 Voor de Gondorf-steen zie b.v. E. Panofsky, *Tomb sculpture. Its changing aspects from Ancient Egypt to Bernini*, Londen 1964, 49 en afb. 186 (met verschillende andere vroegmiddeleeuwse voorbeelden). Voor de sarcograaf uit Amay zie Le sarcophage de Sancta Chrodoara en l'église collégiale Saint-Georges d'Amay, *Bulletin du Cercle Archéologique Hesbaye-Condruz* 15 (1977-1978), 1-147 (speciaal nummer gewijd aan Amay).
- 4 H. Haiduck, 'Importierte Sarkophag und Sarkophagendeckel des 11. und 12. Jahrhunderts im Küstengebiet zwischen Ems und Elbe', *Jahrbuch des Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Em-den* 65 (1985), 39-40.
- 5 Zie voor orante-afbeeldingen P. van Dael, *De dode: een hoofdfiguur in de oudchristelijke kunst. Een iconografische studie over de afbeelding van de dode in de oudchristelijke kunst*, Amsterdam 1978, 63-198 (= Hoofdstuk II: De dode als orante).
- 6 J. Timmers, 'Twee vroege grafchriften uit de panduin der Maastrichtse St. Servaas', *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 54 (1955), 79*-80* en afb. 9.
- 7 Zie vooral Haiduck, 'Importierte Sarkophag ...', 23-40, en C. Waslander, *Dekselse graven. Noordnederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel 1991. Niet in beide vermeld: H. Janse, 'Trapeziumvormige grafstenen van rode zandsteen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 10 (1980), 13-19, en G. Karstkarel, 'Grafstenen en grafmonumenten', in S. ten Hoeve, G. Karstkarel & R. Steensma, *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, Baarn 1985, 132-137. Het blijft onduidelijk of we te doen hebben met zerken dan wel sarcograafdekseks. Als het Bentheimersteen betreft, lijkt het alleen om zerken te gaan: Karstkarel, 'Grafstenen ...', 133 en Haiduck, 'Importierte Sarkophag ...', 36-37.
- 8 Waslander, *Dekselse graven ...* noemt er vier voor Nederland (Anloo, Janum, Westergeest en Leeuwarden (Fries Museum)). In dit artikel worden daaraan toegevoegd de zerken te Rolde, Holwierde en Vollenhove. Bovendien is er veel voor te zeggen de zerken te Zutphen en Leeuwarden (Fries Museum, uit Rinsumageest) als late varianten te zien. De bij Waslander in afb. 22b. genoemde zerk als komend uit Beets en nu in het Fries Museum, komt in werkelijkheid uit Roodkerk: zie H. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Dantumadeel*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1984, 177 en afb. 247-249 op pag. 181. In Noord-Duitsland zijn er acht, in plaats van zeven zoals genoemd door Waslander, bekend. Naast de zeven genoemd in Haiduck, 'Importierte Sarkophag ...' is er de bekende zerk uit Borghorst, zie: K. Bauch, *Das mittellaterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin/New York 1976, 18-19.
- 9 De vondst wordt o.a. gemeld in de krant *Het Dagblad* van 15-3-1991 en 24-4-1991. Zie ook, zeer recent, S. Lammers, 'Een zeldzame grafsteen', *Kondschap. Historisch Kwartaalbe-*

- richt van de Stichting Oudheidkamer Brederwiede 8, nr 1 (maart 1992), 2-5.
- 10 Zie voor Rolde: L. Bruning, 'De plaats van Rolde in de historie van de oude lantschap', *Spiegel Historiae* 1 en 2 (1966-1967), 252-258.
 - 11 Niet vermeld in H. Halbertsma, 'Drenthe. Rolde', *Bulletin KNOB* 60 (1961), 54*-55* en 67*-68*, noch in de opgravingsrapporten aanwezig in het Archief ROB, Amersfoort, CAA 12D-12N.
 - 12 N. Reijls, *Kunstreisboek Drenthe*, Houten 1986, 99.
 - 13 Zie Haiduck, 'Importierte Sarkophagen ...', 39-40.
 - 14 F. Greenhill, *Incised effigial slabs. A study of engraved stone memorials in Latin Christendom, c. 1100 to c. 1700*, 2 Vols., Londen 1976, Vol. II, 182.
 - 15 Op het uitzonderlijke van de voorstelling, een man en vrouw die elkaar vasthouden, wordt binnenkort in een afzonderlijk artikel ingegaan.
 - 16 H. Hagels, 'Die Anfänge der Bentheimer Sandsteinplastik in 12. und 13. Jahrhundert', *Jahrbuch des Heimatvereins Grafschaft Bentheim* (1958), 32-33.
 - 17 Zie J. Stracke, 'Ein frühromanischer Bildnisgrabstein in der Kirche zu Riepe', *Jahrbuch Emden* 49 (1969), 25-34 met verwijzing naar het invloedrijke artikel van H. Thümmel, 'Die Grabplatte des Osnabrücker Bischofs Gottschalk von Diepholz in der Klosterkirche zu Iburg', *Westfalen. Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens und des Landesmuseums der Provinz Westfalen* 18 (1964), 25-42.
 - 18 Hagels, 'Die Anfänge ...', 23-37, met name 24-25 en 27 (vermelding van Reinhildessteen).
 - 19 E. ter Kuile, *Het kwartier van Zutten*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1958, 237, zich baserend op het overtuigende werk van R. Ligtenberg, 'Romaansche grafzerken in Nederland', *Bulletin NOB* 14 (1915), 12-32 en met name 27-29.
 - 20 L. Jansen, 'De grafsteen te Rinsumageest van het jaar 1341', *De Vrije Fries* 10 (1865), 144-151, en voor de overgang van Bentheimersteen naar Baumbergersteen, zie: Hagel, 'Die Anfänge ...', 34.
 - 21 Zie mijn 'Het grafmonument van een heer Van Arkel en zijn vrouw te Gorinchem', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 17 (1983), 3-14 en 'Het grafmonument van Nicolaas van Putten (+ 1311) en Aleida van Strijen (+ 1316) in de Nederlands Hervormde kerk te Geervliet, Zuid-Holland', *Idem* 21 (1985), 3-14.
 - 22 E. Dhanens, 'Het graf van Rooms-Koning Willem II en de rol van Jan Gossaert in de wederuitrusting van de koorke te Middelburg in Zeeland', *Academia Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 46 (1985), 63-142, en de recensie hiervan in *Bulletin KNOB* 86 (1987), 245-247.
 - 23 G. Venner, *De grafmonumenten van de graven van Gelder*, Venlo 1989, 29-54 met op pag. 31 de afbeelding van de pentekening van H. Baur uit 1803. Voor een nog recenter ontdekte aquarel van het monument uit 1869 zie E. Pey, *Herstel in nieuwe luister*, dissertatie Katholieke Universiteit, Nijmegen 1993.
 - 24 A. Slinger, Roermond Munsterkerk. Monument voor Graaf Gerhard III van Gelre Margaretha van Brabant. Notities over het materiaal der samenstellende delen, 7-12-1965. Archief Slinger, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Ook wordt niet vermeld het stulerende artikel over de Munsterkerk ontworpen als mausoleum voor de graven van Gelre: B. van Hellenberg Hubar, 'Van monument in de marge tot symbolische architectuur. De Munsterkerk te Roermond als toetssteen der stijlkritiek', *Bulletin KNOB* 87 (1988), 9-20.
 - 25 Zie de ook door Venner genoemde A. Schipper, 'Das Stiftergrab der Liebfrauenkirche in Roermond', *Zeitschrift für bildende Kunst* 59 (1925-1926), 288-293 (al eerder verschenen, in dezelfde taal en onder dezelfde titel, in *Opgang* 2 (1922), 1463-1466) en Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, 106-107.
 - 26 Zoals gesuggereerd door W. Götz, 'Zur Denkmalpflege des 16. Jahrhunderts in Deutschland', *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 13 (1959), 45-52.
 - 27 D. Roggen, 'Doornikse grafplastiek in het Sticht', *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* 13 (1951), 193-198.
 - 28 Zie A. Slinger, H. Janse & G. Berends, *Natuursteen in monumenten*, Baarn 1980, waar echter geen grafmonumenten worden genoemd.
 - 29 Zie A. Slinger, Rapport Ysselstein, Archief Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist, waarin ook verschillende andere stukken betreffende dit monument.
 - 30 J. Leeuwenberg & W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, 's-Gravenhage 1973, 34-35.
 - 31 Nu verborgen opgesteld in het depot van het museum, vroeger het middelpunt van zaal D van het oude museum, zie C. Wilmer, *Museum op zolder*, Utrecht 1988, 52-53. Het monument is op mijn verzoek opnieuw onderzocht door J. Querido, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.
 - 32 Zie 'Het grafmonument van een heer Van Arkel ...', 7.
 - 33 Zie mijn 'Two incised effigial slabs, c. 1300, recently found in the Netherlands', *Transactions of the Monumental Brass Society* Vol. 13, Part 4, No. C (1983), 351 en 353. De vraag of iconografische eigenaardigheden, zoals de Hand Gods op Namense zerken, zouden kunnen wijzen op een vervaardiging van zerken bij de steengroeve, vergt nader onderzoek.
 - 34 Zie H. van Dijk, Vloerzerken in Zeeland. Vloerzerken met persoonsvoorstellingen ca. 1300-1600, doctoraalscriptie in typescript, Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen 1989, Nos. 11, 12, 35 en 100.
 - 35 De enige mij bekende publikaties over Hannekenswerpe zijn: J. van Hinte, 'De opgraving van Hannekenswerpe', *Jaarboek Heemkundige Kring West Zeeuwsch Vlaanderen* (1963-1964), 44-83; M. de Bruine 'Archaeologica Zeelandiae. Hannekenswerpe', *Zeeuwsche Tijdschrift* 14 (1964), 157-159, en W. Dezutter, 'De voormalige St.-Nicolaaskerk van Hannekenswerpe (Zeeland)', *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* 23 (1973-1974), 49-60.
 - 36 C. Smits, *De grafzerken in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1912, 84 (Nr. 76).
 - 37 J. Belonje, 'Vondst van een vroeg 14de eeuwse grafzerk', *Bulletin KNOB* 67 (1968), 10*-13*.
 - 38 Greenhill, *Incised effigial slabs*, Vol. II, 181 brengt de zerk te Velsen in verband met Hendrik van Brederode tot Brederode en van der Lecq en zijn vrouw Ysabell de Fontenies en dateert haar 1346.
 - 39 H. Calkoen, *De Engelmunduskerk te Velsen*, Velsen-Zuid 1972, 30-31.
 - 40 Zie 'Two incised effigial slabs ...', 351.
 - 41 Zie Greenhill, *Incised effigial slabs*, Vol. I, 3; slechts enkele uitgediepte vakjes, zoals voor de schildjes, kunnen vroeger opgevuld zijn geweest met ander materiaal zoals wit marmer of koper.
 - 42 'Two incised effigial slabs ...', 352-357 en G. Lemmens, 'Coene Boem, een Nijmeegs koopman uit het begin van de 14de eeuw; naar aanleiding van een recente bronnenpublicatie', *Numaga. Tijdschrift Gewijd aan Heden en Verleden van Nijmegen en Omgeving* 34 (1987), 46-48.
 - 43 'Two incised effigial slabs ...', 350-352, en 'Gedeelte van een grafsteen (ca. 1300) met de voorstelling van een man gevonden te St. Pieter', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde* 103 (1984), 116-126.
 - 44 Een aparte publikatie over deze vondst zal binnenkort verschijnen in *De Maasgouw*.
 - 45 H. Roussau, *Frottis de tombes plates. Catalogue descriptif*, Brussel 1912, 11-12.
 - 46 J. van Nispen tot Sevenaar, 'Maastrichtse grafsteenen. II. Het voormalig Feilzustersklooster', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 66 (1930), 99-101.
 - 47 Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, 232 (note 207), en 'Two incised effigial slabs ...', 350.

H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers – **De Kerk te Leur.**
Geschiedenis en bouw van de Kerk te Leur, Leur 1991;
 ISBN 90-9004644-5; 142 blz., geïll.; verkrijgbaar door storting van f 15,-
 + f 5,- verzendkosten op Postbank giro 3789820 t.n.v. de Stichting
 Vrienden van de Kerk te Leur.

Hoewel het aantal bezoekers van kerkdiensten in Nederland de laatste decennia sterk is gedaald, staat het oude kerkgebouw als monument meer dan voorheen in de belangstelling. Oude kerken blijken méér mensen aan te spreken dan alleen kerkelijk meeleven. Een programma als 'Vroomheid in hout en steen' (naar R. Steensma's gelijknamige boek uit 1966), later herdoopt in 'Kerkepad', dat aan de popularisering zeer heeft bijgedragen, trekt ook een ander publiek dan NCRV-aanhangers, en plaatselijke of provinciale kerkenstichtingen tellen niet slechts kerkleden onder hun donateurs. Hand in hand met het toegenomen kerktourisme is ook het aantal publikaties over Nederlandse kerken gestegen. In de jaren zeventig verschenen de deeltjes Langs de oude ... kerken, waarin per provincie toeristische routes langs kerken zijn beschreven. Vervolgens kwamen er de jaarlijkse Kerkepad-gidsen: half reisgids, half plakboek. De opname in een Kerkepad-route heeft echter ook heel wat kerkbesturen ertoe gebracht een beschrijving van het eigen gebouw te laten maken, soms slechts een simpel stencil, maar meer dan eens een netjes uitgevoerde brochure. Dergelijke gelegenheidswerken missen veelal wetenschappelijke diepgang, maar zijn voor het doel zeer effectief. Buiten de kerk zijn zij echter meestal niet verkrijgbaar, en na enkele seizoenen ook in de kerk niet meer.

Wat (kunst)historisch verantwoorde en tegelijkertijd op een breed publiek gerichte kerkmonografieën betreft heeft Nederland nauwelijks of geen traditie. Slechts enkele uitgeverijen bewegen zich op zeer bescheiden schaal op deze markt. Systematisch opgezette, goede en door een grote oplage ook goedkope series zoals die in Duitsland al decennia lang gemeengoed zijn – van de Deutscher Kunstverlag, of de reeks Rheinische Kunststätten, om er een paar te noemen – zijn in Nederland hooguit in een enkele plaats, zoals Utrecht, van de grond gekomen. Anders dan de Nederlandse Kastelenstichting hebben de bestaande zes provinciale kerkenstichtingen slechts een klein aantal los verkrijgbare boekjes over afzonderlijke kerken uitgebracht; in hun respectievelijke periodieken is daarentegen een schat aan informatie opgeslagen, die voor niet-donateurs echter moeilijk te achterhalen is. Zelfs topmonumenten moeten het soms zonder gids stellen. Het is dan ook steeds een verheugende gebeurtenis wanneer er een degelijk gedocumenteerd en daarnaast ook nog betaalbaar werk over een bepaalde kerk verschijnt. Dat het vaak 'vriendenkringen' of plaatselijke historische verenigingen zijn die op dit gebied belangrijk werk verrichten, mag hier nog wel eens worden benadrukt.

Het boek dat de aanleiding vormt voor bovenstaande beschouwingen, behoort tot deze categorie. De Kerk te Leur, geschreven door de bouwhistorici H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers en uitgegeven door de Stichting Vrienden van de Kerk te Leur, verhaalt over geschiedenis, bouw, restauratie en inrichting van deze 'simpele dorpskerk', gelegen bij Wijchen onder de rook van Nijmegen. De bouw- en verbouwingsgeschiedenis vanaf de vroegromaanse periode tot en met de laatste restauratie in 1984-87 wordt in tekst en met behulp van illustratieve tekeningen uit de

doeken gedaan. Wat de beschrijving van de inrichting betreft, vind ik het altijd sympathiek wanneer daarbij, zoals ook hier, aan alle perioden recht wordt gedaan: zowel de dertiende-eeuwse romaanse doopvont als de neogotische banken en kandelaars uit 1912-14 krijgen aandacht. De belangrijkste kunstschat van de kerk vormen overigens de muur- en gewelfschilderingen in het laatgotische koor, waaraan uitvoerig aandacht wordt besteed. Interessant is ook wat over het beheer en bestuur wordt meegedeeld. Sedert de veertiende eeuw behoorde de kerk toe aan het Cisterciënserklooster Altenkamp. Na de reformatie kwam het collatierecht in handen van de Heer van Leur. Hij benoemde niet alleen de predikant maar ook de koster, die bij ontstentenis van een kerkeraad een spelfunctie in het kerkelijk leven vervulde. In de Franse tijd bleef de Leurse kerk in bezit van de gereformeerde minderheid. Na 1823 was de Heer van Leur niet alleen collator maar ook enige kerkvoogd, met twee notabelen en een rentmeester naast zich. In deze hoedanigheid trad hij in 1910 op als initiator van een algehele restauratie – uit eigen zak betaald –, waarbij ook de genoemde schilderingen werden blootgelegd. Pas in 1976 kwam aan deze situatie een eind, toen het ge-

Hans Louis Janssen – **Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materiaal object.** Oratie Rijksuniversiteit Utrecht. Uitgegeven door de Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit Utrecht en de Nederlandse Kastelenstichting, 1992. ISBN 90-73446-17-1, 36 blz., geïll.

Op 20 februari 1992 werd prof. dr J.G.N. Renaud 81 jaar. Hij kreeg op die dag een van de fraaiste cadeaus die een oud-hoogleraar zich kan wensen: de inaugurele rede van zijn opvolger. In de Aula van de Rijksuniversiteit Utrecht werd die rede gehouden door prof. drs Hans Louis Janssen, 'bijzonder hoogleraar in de kastelenkunde, binnen het raam der materiële cultuur der middeleeuwen'. Vergelijking van de leeftijd van de oud-hoogleraar met het aantal van de benoeming van zijn opvolger maakt ons echter wel duidelijk dat Renaud wel erg lang op zijn presentie heeft moeten wachten: er is een lange sedes-vacatie geweest. Zegt dat iets over de situatie waarin het Nederlandse kasteelonderzoek zich bevindt? De uitspraak van Janssen – hoe elegant ook verrat – liegt er niet om als hij constateert '... dat op dit ogenblik mijn onbezoldigde aanstelling aan deze universiteit voor één dag per week de enige officieel beschikbare tijd is, die er voor het kasteelonderzoek in Nederland beschikbaar is (...). Deze situatie is fundamenteel ongunstiger dan ze was tot de pensionering van mijn voorganger (...) in 1976 aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (...). Deze relatief ongunstige onderzoekssituatie gedurende de laatste 15 jaar heeft geleid tot mijn (...) vaststelling (...) dat het onderzoek in verhouding tot de ons omringende landen zover is achterop geraakt dat we voor een aantal essentiële aspecten over onvoldoende informatie beschikken om het kasteel als materieel object adequaat te interpreteren'. Is dat zo dramatisch? Ja, en wel om twee redenen: een algemene die betrekking heeft op cultuurbehoud en een

bouw werd overgenomen door de Stichting Oude Gelderse Kerken. De Kerk te Leur is niet de eerste publikatie over dit gebouw. Bestaande artikelen, van o.a. Van Capelleveen zelf, alsook het betreffende deel van de Geïllustreerde Beschrijving vormen de basis, maar een en ander is aangevuld met nog niet eerder gepubliceerde gegevens uit recent onderzoek van de auteurs. Het samensmelten van verschillende elementen tot een nieuwe eenheid is altijd een lastige zaak, ook hier; de indeling van de stof lijkt mij tenminste niet overal even logisch en inzichtelijk. Ook hadden bepaalde filosofisch getinte passages in de verantwoording en in het nawoord m.i. beter achterwege kunnen blijven. Een opmerking als dat ook 'het wel en wee van hen, die het gebouw gebruikten aan bod [is] gekomen' (p. 109), pretendeert bovendien meer dan wordt waargemaakt. Zoiets zou immers een veel bredere opzet vereisen, en dus een veel breder scala aan thema's én aan auteurs. Als voorbeeld mag in dit verband wel verwezen worden naar een andere en in haar soort voorbeeldige monografie over een Gelders kerkgebouw: Rondom de oude Sint Helenakerk, in 1986 uitgegeven door de Stichting Restauratiefonds van de oude St. Helenakerk te Aalten; dit boek is samengesteld uit een twintigtal bijdragen, variërend van bouwhistorie tot armenzorg en van het middeleeuwse parochieleven tot het hedendaagse jeugdwerk, geschreven door elf verschillende, elk op zijn of haar gebied deskundige auteurs.

Arie de Groot

specifieke die rechtstreeks te maken heeft met het meer dan grote belang van kastelen als historische bron. Het mag bekend verondersteld worden dat de overblijfselen van onze materiële cultuur zeer onder druk staan. Dat geldt niet alleen voor de ondergrondse overblijfselen – het bodemarchief – maar evenzeer voor de bovengrondse resten – het zogenoemde bouwhistorisch archief. Ruilverkavelingen, wegeaanleg, stads- en industrie-uitbreidingen doen het bodemarchief onherroepelijk verdwijnen, maar ook restauraties en verbouwingen – hoe nuttig en noodzakelijk voor het functioneren en dus voor het behoud van gebouwen die ook mogen zijn – verminderen de historische substantie vaak in aanzienlijke mate. Terecht wijst Janssen er op dat op zich de belangstelling voor de overblijfselen uit het verleden verheugend toegenomen is, maar tegelijk constateert hij dat deskundige begeleiding bij het veranderen, c.q. vernietigen van 'monumenten' volstrekt inadequaat is. En dat geldt uiteraard niet alleen voor kastelen. En passant stipt hij een pijnlijke paradox aan: het toenemend cultuur-historisch toerisme vraagt om het bewaren en goed toegankelijk zijn van monumenten in de breedste betekenis van het woord. Dat behouden en toegankelijk maken vereist aanpassingen en ingrepen, die niet goed archeologisch of bouwhistorisch begeleid kunnen worden. Daardoor gaat nodeloos veel historische substantie en/of kennis van het monument voor altijd verloren en wordt – ter sluiting van de cirkel – de cultuur-historische toerist tekort gedaan. In het geval van de kastelen pleit Janssen dan

ook voor de oprichting van een instelling in de trant van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO). In het kader van het Deltaplan Cultuurbehoud zou dit een volstrekt logische stap zijn. Zo zou bijvoorbeeld een betere implementering van de Stichting Kastelen Documentatie met een klein aantal gekwalificeerde, betaalde medewerkers een mogelijke oplossing zijn. De tijd is er in feite rijp voor: de belangstelling bij particuliere en overheids bezitters van kastelen en kasteelplaatsen is groot. Maar het is daar nog niet overal duidelijk dat juist onder deskundige supervisie uitgevoerd onderzoek, stoelend op goede algemene informatie, niet alleen tot betere resultaten op het gebied van cultuurbehoud leidt, maar dat het bovendien vaak kostenbesparend is. Kennis van de (bouw)geschiedenis is een onderschatte economische factor. Dit laatste geldt uiteraard voor een breed gebied van monumentenzorg. Daarbij mag nog opgemerkt worden wat een buitengewoon ongelukkige beslissing het geweest is in 1947 op rijksniveau de totale archeologie los te maken van de 'monumentenzorg'. Zeker met betrekking tot de studie en het behoud van kastelen en kasteelruïnes is dit een schadelijke zaak gebleken.

Blijft nog de vraag te beantwoorden of kastelen zo bijzonder zijn, dat ze een speciale studie behoeven. Het antwoord luidt: Ja, mits ... De eerste voorwaarde die gesteld moet worden is het goed definiëren van het begrip 'kasteel'. Janssen, historicus van huis uit, verwerpt een definitie op basis van wat wij denken dat een kasteel zou moeten zijn. Uitgaande van de ons overgeleverde opvattingen van de middeleeuwse tijdgenoten van het verschijnsel kasteel stelt hij twee criteria vast: een kasteel moet een *bewoonbare* en *verdedigbare* behuizing verschaffen aan een beperkte groep personen, die kan variëren van een (uitgebreide) familie tot een maximum van circa 50 personen (bijvoorbeeld een garnizoen). De mate waarin deze beide factoren zich onderling verhouden is van ondergeschikt belang.

Interessant in deze definitie is het feit dat daardoor ook de omgrachte boerderijen ('begraven hofsteden', 'moated sites') en de zogenaamde 'stadskastelen' onder de aegis van de kastelenstudies gebracht worden. Bij deze laatste is de verhouding 'bewoonbaar' en 'verdedigbaar' wel heel ver naar de eerste doorgeslagen: mijns inziens zijn de weergangen en kantelen op die huizen voornamelijk statussymbolen, zoals bijvoorbeeld de gekanteelde schijfgevel uit circa 1500 van het huis Leeuwenberch, Oude Gracht 307 te Utrecht.

Een aantal secundaire functies maakt de kastelen tot centra van bestuurlijke, juridische en economische macht. Bij deze laatste functie bekruipert mij een licht 'kip-en-ei' gevoel, zeker bij de al eerder genoemde categorieën van stadskastelen en verdedigbare boerderijen: die kunnen toch pas aangelegd worden als de eigenaar voldoende economische macht heeft. Andersom is het wel zo dat een kasteel een kasteel blijft ook al verliezen de eigenaren/bewoners een of meer van die secundaire functies. Het is overigens een structureel probleem bij definities van historische verschijnselen dat ze aan hun 'randen' wat minder scherp worden. Daarover in het strijdperk treden is een tamelijk vruchteloze bezigheid. De definitie van Janssen is een uiterst bruikbare.

Uit zijn definitie valt te concluderen dat het kasteel en zijn bewoners deel uit maken van de 'elite', een woord dat hij opmerkelijk weinig in zijn rede gebruikt, hoewel het (weer) zeer in de mode is. Elite is overigens een relatief begrip: de boer op de begraven hofstede is elite voor de dagloner, maar niet voor de graaf of hertog.

Toch is het juist dat 'elitaire' karakter van het kasteel en zijn bewoners dat het tot een zo belangrijk

object van studie maakt. Het grote probleem – zeker in Nederland – bij het bestuderen van de middeleeuwen is de schaarste aan bronnen. Van kastelen zijn relatief niet alleen veel geschreven berichten bewaard gebleven, maar ook de materiële bronnen als de (resten van de) gebouwen zelf en voorwerpen zijn vaak door hun degelijkheid redelijk goed bewaard. De duidelijke afgrenzing door grachten en dergelijke maakt kasteelplaatsen extra aantrekkelijk voor onderzoek, want 'alles hoort bij elkaar'. Daarbij beklemtoont Janssen nog eens het grote belang van (archeologisch) onderzoek van voorburchten, omdat het dagelijkse leven op een kasteel zich daar voornamelijk afspeelde. Verder wijst hij nog op het belang van literaire teksten als bron voor kasteelonderzoek. Niet alleen de perceptie van de tijdgenoten met betrekking tot het kasteel komt daarin aan de orde, ook heel 'materiële' gegevens als de dispositie van onderdelen van een kasteelcomplex kunnen daaruit afgeleid worden.

Het verschijnsel kasteel leent zich dus bij uitstek voor interdisciplinair onderzoek. Janssen toont dat

duidelijk aan, maar tegelijkertijd constateert hij dat de samenwerking tussen archeologen, bouwhistorici en literatuurhistorici nog veel te wensen overlaat. Voornamelijk omdat men elkaars 'taal' niet verstaat en dus de waarde van elkaars bronnen niet juist kan inschatten, wordt er te weinig met de 'complementariteit' van die bronnen gedaan. Het zal een van de taken van de nieuwbenoemde hoogleraar, historicus en archeoloog, zijn om daar door middel van zijn onderwijs verbetering in te brengen.

Uit bovenstaande moge duidelijk blijken dat een hoogleraar in de kastelenkunde minder specialistisch is dan men misschien zou denken. Van belang daarbij is wel dat men de ondertitel van de oratie goed toepast: de *integrale benadering* van een materieel object. Janssen maakt dat in zijn verhaal op heldere en uiterst leesbare wijze duidelijk. Kortom, verplichte lectuur voor een ieder die zich op welke wijze dan ook met het (materiële) verleden bezig houdt.

T.J. Hoekstra

Monumenten Inventarisatieproject Den Haag 1850-1940, Den Haag (Gemeente Den Haag, Dienst REO afdeling Monumentenzorg) 1992, 292 pp., 171 afb. en 76 grote kaarten, ISBN 90-73166-10-1.

In de afgelopen jaren is de stadsontwikkeling van Den Haag enkele malen onderwerp van onderzoek en publikatie geweest. Charles Dumas kwam met het schitterende en zeer omvangrijke boek (750 pagina's) *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum* (Zwolle 1991), dat weliswaar in de eerste plaats een kunsthistorische catalogus van een belangrijk corpus schilderijen en tekeningen is, maar dat daarnaast vanuit dat materiaal een even grondige als mooi verzorgde topografische studie van Den Haag in de tijd tot 1800 is. Ook in 1991 verscheen *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, waarvoor Victor Freijser de eindredactie voerde, een rijk geïllustreerde bundel studies die werd uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de vereniging Die Haghe. Een paar jaren eerder publiceerde ir F. van der Sluijs, lange jaren directeur stadsontwikkeling van de Residentie, zijn *Haagse stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983* (Utrecht 1989), die een interessante geschiedschrijving 'van binnenuit' mag worden genoemd.

De publikatie die de afdeling Monumentenzorg van de gemeentelijke dienst Ruimtelijke en Economische Ordening in 1992 heeft geproduceerd, is een verdere uitbreiding van onze kennis van de Haagse architectuur en stedenbouw. En niet alleen dat: het boek heeft vanuit het oogpunt van boekverzekering een zeldzaam grote kwaliteit (de grafische vormgeving en het prachtige tekenwerk lagen in de handen van afdelingen van de REO). Met zijn grote formaat (30,5 bij 42 cm) en zijn opvallende cartografische materiaal heeft het het karakter van een atlas of een platenalbum, en daarmee wijkt het in gunstige zin sterk af van de totnu toe in den lande gebruikelijke MIP-presentaties, die niet zelden ten overvloede bewijzen dat de monumentenzorg in financieel opzicht tegenwind heeft. Afgezien van de vormgeving is er een ander opvallend onderscheid. Ofschoon het nationale MIP evenzeer op de architectuur als op de stedenbouw van de periode 1850-1940 gericht is geweest, lijkt de belangstelling toch in de meeste gevallen naar de architectuur te zijn uitgegaan. Met deze publikatie heeft de Haagse monumen-

tenzorg echter nadrukkelijk voor een stedenbouwkundige presentatie van de lokale MIP-resultaten gekozen. Dat lijkt een verstandige strategie, omdat aldus de integratie van de monumentenzorg in het gemeentelijke ruimtelijk beleid gemakkelijker tot stand kan komen en de positie van de monumentenzorg in de zorg voor de 'ruimtelijke kwaliteit' van de stad sterker kan worden. De praktijk zal echter moeten uitwijzen of dat inderdaad gebeurt. Het besluit van de gemeenteraad in december 1992 om de regels van het beschermde stadsgezicht niet toe te passen voor de beoogde nieuwbouw van de Algemene Rekenkamer in de Kazernestraat, laat zien dat het opbouwen of versterken van die positie nog wel enige strijd zal vergen.

Het team dat het onderzoek ten behoeve van het boek deed en de teksten schreef, ir J.A. van der Hoeve, ir P.C. Lankamp, drs H.P.R. Rosenberg, drs E.C. Vaillant en drs D. Valentijn, verdeelde de stof over de binnenstad plus vijfendertig wijken, voorafgegaan door een korte schets van de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag tot 1940. Elke wijk wordt cartografisch prachtig afgebeeld met een 'periodiseringskaart' die de samenstelling van de bebouwing in drie fasen laat zien, voor 1850, 1850-1940 en na 1940, en een 'waarderingskaart' die laat zien waar rijks- en gemeente-monumenten staan, waar bebouwing staat met een hoge ensemblewaarde en waar gebouwen en gebieden zijn van na 1940 die afwijken van het oorspronkelijke stedelijke weefsel. Tevens worden daar belangrijke structuurbepalende elementen (groen, duinen en water) aangewezen. Deze kaarten gaan vergezeld van bondige en heldere teksten die de ontwikkelingsgeschiedenis, de belangrijkste structurele en/of functionele veranderingen en het beeld van de bebouwing van de wijk onder woorden brengen en die de bijzondere kwaliteiten ervan benoemen. De teksten en het beeldmateriaal leggen de grote architectonische en stedenbouwkundige rijkdommen van Den Haag uit de periode 1850-1940 in dit voorbeeldige document vast - laten we hopen dat het openbaar bestuur bij het beheer van die rijkdommen een even voorbeeldig gedrag aan de dag zal leggen.

Auke van der Woud

RECENT VERSCHENEN

Archeologische Almanak. *Wie, wat en waar in de Nederlandse archeologie*, Abcoude 1992. ISBN 90-6825-115-5.

Willem J.M. Akkermans, *Orde - loges - en gebouwen: een studie van het maçonnieke bouwbeleid gedurende de twintigste eeuw*, Baarn 1991 (Uitgave ter gelegenheid van het vijftienvigtiëjarig jubileum van de Stichting Maçonniek Bouwfonds) ISBN/ISSN 90-70644-07-X

Roland Blijdenstein, Henk Rienks, *Watertorens* - Utrecht 1992 ISBN/ISSN 90-5345-018-1

Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*, Amsterdam 1992 ISBN/ISSN 90-6707-279-6

Bea Brommer, m.m.v. Dirk de Vries, *Historische plattegronden van Nederlandse steden: Batavia, Lisse* (Stichting Historische stadsplattegronden etc.) 1992 ISBN/ISSN 90-6469-649-7

M.F.A. Brylka, *Bouwen in Maastricht: 90 jaar bouwvereniging Sint Servatius Maastricht 1902-1992*, Maastricht (Stichting Historische Reeks Maastricht) 1992 ISBN/ISSN 90-70356-60-0

P.W.E.A. van Bussel, *De molens van Limburg: een inventarisatie en een onderzoek naar de geschiedenis, de functies, de ontwikkeling en de achteruitgang van de Limburgse wind- en watermolens vanaf 1839*, Eindhoven 1992 ISBN/ISSN 90-6404-020-6

Hemmy Clevis, Trinette Constandse-Westerman (red.), *De doden vertellen: opgraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Zwolle (Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek) 1992 ISBN/ISSN 90-72883-04-7

Arend van Dam, *Heen en weer: over pontjes, voetveren, veerlieden en veerhuizen*, Baarn 1992 ISBN/ISSN 90-6410-178-7

Rob Dettingmeijer, *Volkshuisvesting in Rotterdam tussen de wereldoorlogen: van tuinbouw tot strokenbouw*, Rotterdam 1992 ISBN/ISSN 90-72469-34-8

H.P. Deys e.a. (samenst.), *1492-1992: 500 jaar Cuneratoren te Rhenen, Voorthuizen* (Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken) 1992 ISBN/ISSN 90-800286-2-2

A.J. van Dissel, *Moscowa, geschiedenis van de gemeentelijke begraafplaats in Arnhem*, Utrecht 1992 ISBN/ISSN 90-5345-016-5

Peter Don (met bijdragen van Fred Schoorl en Tim Graas), *Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst: geïllustreerde beschrijving: de provincie Zuid-Holland: Voorne-Putten*, Zwolle 1992 ISBN/ISSN 90-6630-346-8

S. Dumont, M. Kleijnen, *Van wege den koning: gemeentewapens en plaatsnamen in de Bommerwaard*, Zaltbommel 1992 ISBN/ISSN 90-288-5396-0

Jean-Pierre Esther, *Romaans in België: architectuurgids*, Amsterdam/Baarn 1992 ISBN/ISSN 90-5240-066-0

Anthonie H. Heldinga, Gertrudis A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw: Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam 1992 ISBN/ISSN 90-6707-257-5

J.W.L. Hilkhuysen, et al., *De stad Delft: cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, Delft (Gemeente Musea Delft) 1992 ISBN/ISSN 90-74063-03-9

W.M.M. Huetink, *Arnhem, Haagje van het oosten: wensdroom of werkelijkheid*, Utrecht 1991 ISBN/ISSN 90-5345-010-6

Bibi van Hulten e.a., *Jugendstil in Utrecht, Historische Reeks Utrecht 17*, Utrecht 1992 ISBN 90-5345-021-1

C.S.T.J. Huijts, *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe: reconstructiemodellen van 1300 voor tot 1300 na Chr.*, Arnhem (Stichting Historisch Boerderij-onderzoek) 1992

J. Jongepier, *Orgelbouwers in Friesland*, Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1992 ISBN/ISSN 90-73845-15-7

E.F. Koldewij e.a., *Achter het behang: 400 jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, Bilthoven 1992 ISBN/ISSN 90-213-2027-4

G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland: de economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen*, Groningen 1992 ISBN/ISSN 90-6243-124-5

D.J.J. Lauwers, *De mankamer Born: beheer en administratie van leengoederen in de Gulikse tijd*, Sittard (Stichting Monografieën uit het Land van Sittard) 1992 ISBN/ISSN 90-72115-07-4

Han Lörzing, *Van bosplan tot Floriade: Nederlandse park- en landschapsontwerpen in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1992 ISBN/ISSN 90-6450-125-4

Karin Mans, Wilfried van Winden, *Architectuurgids van Delft 1240-1992*, Delft (Publikatiebureau Bouwkunde) 1992 ISBN/ISSN 90-5269-092-8

Aart J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer: de Dom van het Oversticht veelszijdig bekeken*, Zutphen 1992 ISBN/ISSN 90-6011-788-3

R.L.P. Mulder-Radetzky, *Tuinen van de Friese adel*, Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1992 ISBN/ISSN 90-73845-11-4

Gerardus Johannes Maria Nijsten, *Het Hof van Gelre: cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473): een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren, in het bijzonder de geschiedenis*, Kampen 1992 ISBN/ISSN 90-391-0057-8

Françoise Paulen (e.a., red.), *Atlas sociale woningbouw Amsterdam: the Amsterdam Social Housing Atlas*, Amsterdam 1992 ISBN/ISSN 90-71570-17-7

Peter Christ, *Grepen uit Vlissingens verleden: een bundel Vlissingse archiefsprokels*, Hulst 1992 ISBN/ISSN 90-5327-022-1

Piet Roos (e.a., red.), *Architectuurgids Haarlem*, Haarlem 1992 ISBN/ISSN 90-6097-310-0

Jeroen Schilt, Jouke van der Werff, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992 ISBN/ISSN 90-6450-105-x

G. Verhoeven, *Devotie en negotie: Delfts als belevaartplaats in de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1992 ISBN/ISSN 90-5383-089-8

Michiel Verweij, *Het hofje van Nieuwkoop. Een ontwerp van Pieter Post, 1608-1669*, Utrecht 1992 ISBN 90-5345-024-6

Dorothe Voet, *Het Snouck van Loosenpark in Enkhuizen: pioniers in de volkshuisvesting - filantropische woningbouw in de negentiende eeuw*, Rotterdam 1992 ISBN/ISSN 90-72469-35-6

J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage: meubel en interieur in Nederland 1835-1895*, Amsterdam 1992 ISBN/ISSN 90-6707-298-2

G. Yedema, *Neoclassicisme in Friesland [Thomas Romein; Terband]*, Leeuwarden (Stichting Monument van de maand) 1992 ISBN/ISSN 90-73845-09-2

Berichten en publikaties voor de rubrieken *Publikaties* en *Recent verschenen* gaarne zenden naar:
Vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam t.a.v. prof. dr. A. van der Woud.

MONUMENTENZORG

'COMPUTERONDERSTEUND ARCHITECTUURHISTORISCH ONDERZOEK'

Ronald Stevert

Symposium bouwhistorisch onderzoek KNOB, Stadhuis Deventer, 23 sept. 1992.

Op het eerste gezicht lijkt bouwhistorisch onderzoek niet veel met computers van doen te hebben, want hoe zou de gecompliceerde werkelijkheid door een in feite eenvoudig instrument gehopen kunnen worden? Toch was de onstuitbare opmars van de personal computer voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 1987 aanleiding om via de Rijksuniversiteit Utrecht een onderzoek te laten doen naar de relatie tussen beide. Dit heeft geresulteerd in de eerste dissertatie op dit gebied met de (lange) titel: **Constructing the Past: Computer-Assisted Architectural-Historical Research: The application of image-processing using the computer and Computer-Aided Design for the study of the urban environment, illustrated by the use of treatises in seventeenth century architecture**, Utrecht 1991.

Drie kwesties dienen hier in deze bijdrage aan de orde gesteld te worden: de bouwhistorie, het computergebruik en het computerondersteund onderzoek. Het mag duidelijk zijn dat bouwhistorisch onderzoek zich in een moeilijke positie bevindt. Vanuit een feitelijk onhoudbare positie leveren bouwhistorici de onmisbare brandstof voor zowel bouw- als architectuurhistorisch onderzoek. Ze dienen te werken om de verontrustende en immer voortgaande bouwhistorische erosie zoveel mogelijk te voorkomen, dan wel ter elfder ure op te tekenen.

Doordat momenteel een post-academische opleiding voor bouwhistoricus nog ontbreekt, speelt wel eens de vraag of een 'echte' bouwhistoricus een kunsthistorische dan wel een bouwkundige opleiding moet hebben gehad. Aan ieder gebouw zitten echter zowel kunsthistorische als bouwkundige aspecten. Niet zozeer de opleiding maar de persoonlijke instelling van de onderzoeker is daarom doorslaggevend. Een relevantere scheiding is daarom die tussen *globaal* en *precies* onderzoek of, in computertermen, een *top-down*-benadering versus een *bottom-up*-benadering. Huidig kunsthistorisch onderzoek heeft nog vaak het globale karakter, terwijl bij *precies* onderzoek het object (of de groep objecten) centraal staat en het uitgangspunt vormt voor verder onderzoek. In de bouwhistorische benadering staat het gebouw als bron centraal.

Kan de computer deze bouwhistorische benadering helpen? De invloed van de computer strekt veel verder dan eerdere hulpmiddelen als foto, typemachine of systeemkaart en is nu op vele gebieden niet meer weg te denken. Het is inmiddels praktisch ondenkbaar om nog zonder tekstverwerker een tekst te schrijven. De keerzijde van deze ontwikkeling is echter dat zij geleid heeft tot hooggespannen verwachtingen, gebaseerd op het idee dat wat op één gebied succesvol blijkt, ook moeiteloos op andere gebieden toepasbaar is. Verpakt in de nieuwste trends in hard- en software levert dit, als gevolg van fundamentele denkfouten bij de opzet, doorgaans *schijnresultaten* op, waardoor na een eerste enthousiaste ontvangst, snel de kater volgt.

Op het eerste gezicht lijkt het ideaal om een kaartenbak met onderzoeksgegevens 'in de computer te stoppen'. Een, op het oorspronkelijke systeemkaartje lijkend, database-ontwerp is op een regen-

achtige zondagmiddag makkelijk bedacht. Zelfs een computer-implementatie waarbij principes van normalisatie, scheiding van databasestructuur en schermpresentatie gehuldigd worden, is niet onmogelijk. Maar de echte problemen beginnen dan pas. Alle gegevens kunnen zonder veel moeite in digitale vorm in de computer opgeslagen worden. De juiste informatie eruit halen, de *retrieval*, is echter veel moeilijker. De basisgegevens moeten namelijk *consistent* van vorm en inhoud zijn. Grote variatie in lengte van de te verwerken gegevens komt de consistente niet ten goede en de gebruikte terminologie dient *samenhangend* van karakter te zijn. Over dit soort fundamentele problemen stapt men helaas maar al te vaak te snel heen als ware het hinderlijke bijkomstigheden.

Anders dan bij het werken met kaartenbakken dient er bij het maken van een digitaal informatiesysteem eerst fundamenteel overwogen worden waarom gegevens opgeslagen moeten worden en met welk doel? Ook wanneer hierover nagedacht wordt, is de hypnotiserende aantrekkingskracht van de computer vaak zodanig dat iedere kosten/baten-analyse achterwege blijft. Maar in hoeverre is het zinvol om vele mensjaren energie in een informatiesysteem te stoppen, waarvan tevooren berekend kan worden dat er in de loop der tijd – en pas nadat het systeem geheel gevuld is – slechts een fractie benut gaat worden? Met het streven naar pure 'gedemocratiseerde kennisinstrumenten' (lees: verzamelingen-gegevens) is de doelgroep zelden gediend. Het geld hiervoor zou beter besteed kunnen worden aan inhoudelijke academische kwesties (of bouwhistorisch onderzoek). Dit leidt namelijk wel tot geïnterpreteerde informatie en dus kennis. Onvoldoende doordacht computergebruik leidt nog te vaak tot een onverantwoord beslag op de toch al krappe onderzoeksgelden. Het dure resultaat heeft veel weg van oude wijn in nieuwe zakken. Er moet dan ook een diepere betekenis verscholen zitten in het feit dat vooral bij beleidsmakers gecomputeriseerde informatiesystemen en/of 'kennissystemen' een enorme populariteit genieten, terwijl onderzoekers nog steeds voor hun gegevens op oudere studies terug moeten vallen, bijvoorbeeld voor Nederlandse architectuur op Vermeulen (1928-1941) of voor woonhuizen op Meischke/Zandkuyl (1969).

In de beperking toont zich de meester, ook daar waar het gaat om werken met digitale gegevensopslag. Small is beautiful. Naarmate de gegevens compacter en consistent zijn, dienen ze het algemene doel beter en kunnen werkelijk de snelheid, zoek- en vergelijkingsmogelijkheden van de computer aangesproken worden. Niet in grote informatiesystemen, maar in kleine computer-ondersteunde toepassingen, ligt dan ook de kracht van de computer en de belangrijkste rechtvaardiging van computergebruik ter ondersteuning van werkelijk vernieuwend onderzoek. Dit vergt echter een ander soort benadering dan gebruikelijk. Om tot resultaten te komen moet het wetenschappelijke spel voor een belangrijk deel gespeeld worden met in achtname van de beperkingen van de computer. Om via de computer vergelijkingen te kunnen maken, is het nodig onderzoeksgegevens op de een of andere wijze meetbaar te maken. Er dienen gemeenschappelijke *parameters* ontwikkeld te worden. Pas wanneer de meer fundamentele wetenschappelijke handelingen zoals abstrahering, homogenisering en parametrisering van onderzoeksgegevens, alsmede het stellen en toetsen van hypothesen nadrukkelijk in beschouwing genomen worden, zal de computer kunnen dienen als *katalysator* voor relevant computer-ondersteund onderzoek. Deze, bij beta-wetenschappen gebruikelijke, aanpak leidt nog steeds tot nachtmerries bij veel 'klassieke' archi-

tectuurhistorici en misschien in mindere mate bij bouwhistorici.

De overweldigende rijkheid van de architectuur leidt er vaak toe dat bij de inzet van een computer door de bomen het bos niet meer te zien is. Niet zozeer weinig, rijk en gedifferentieerd materiaal, maar juist veel, simpel en op zichzelf bijna oninteressante gegevens bieden in relatie met de computer het meeste perspectief. Het is niet voor niets dat juist sociaal-economisch ingestelde historici met hun vele telbare en berekenbare gegevens tot de beste resultaten op dit gebied komen. In het verlengde hiervan dient geconstateerd te worden dat niet in alle gevallen de computer de wetenschap echt verder kan brengen. Slechts in een aantal, speciaal uitgezochte, gevallen is het met behulp van de computer mogelijk om onderzoeksgegevens te herstructureren zodat waardevolle nieuwe resultaten ontstaan.

In mijn dissertatie wordt nagegaan in hoeverre *ordeboeken* als voorbeeld gediend kunnen hebben bij het ontwerpen van nog bestaande gebouwen waarbij klassieke vormen gebruikt zijn. Het gaat om architectuurtractaten en ordeboeken zoals die van Serlio (1537), Vignola (1562), Palladio (1570) en Scamozzi (1615). Bij de digitale invoer van de ordeboeken in de vorm van vector-tekeningen was de bepaling van de juiste mate van abstractie belangrijk. Hoeveel informatie is er werkelijk nodig om tot een zinvol resultaat te komen zonder teveel te versimpelen? Een voordeel van de hieruit voortvloeiende homogenisering was, dat ook de op verschillende wijze geconstrueerde klassieke orden zelf voor het eerst op eenzelfde manier afgebeeld en onderling vergeleken konden worden. Soortgelijke observaties waren in het verleden al wel gemaakt, maar met minder bewijskracht.

Voor wat betreft de gebouwen stond een groep, vaak eenvoudige, poortjes centraal, afkomstig uit een drietal steden en daterend uit de late zestien- en gehele zeventiende eeuw, waarvan de klassieke elementen deden vermoeden dat ordeboeken gebruikt waren. Vanwege de onderlinge verschillen in de ordeboeken met betrekking tot de 'recepten' voor de juiste proporties van zuilen en poortmotieven, is het achteraf mogelijk om de theoretische voorbeelden met de gebouwde werkelijkheid te vergelijken en per geval een uitspraak te doen over het specifieke ordeboek dat gebruikt werd.

Nauwkeurige opmetingen van deze poortjes werden in de computer in de vorm van vector-tekeningen opgeslagen. Hiermee kon een nauwkeurige vormvergelijking gemaakt worden. Voor bijna alle gebouwen bleek het mogelijk om met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid het gebruikte ordeboek te bepalen. Daarnaast werd tevens een beter inzicht verkregen in zowel de verschuiving in populariteit van de diverse ordeboeken als in de door de toenmalige bouwers toegepaste ontwerptechniek. Vastgesteld kon worden dat bouwers door middel van enkele specifieke vuistregels de voorschriften aanpassen aan praktische eisen van de plaatselijke situatie. In vele gevallen leidde dit niet zozeer tot imitatie, maar tot emulatie.

In dit project kon worden aangetoond dat de computer wel degelijk geschikt is als analyse-instrument. De onderzoeker zal echter altijd zelf de verkregen gegevens moeten toetsen en interpreteren om vervolgens een bijdrage te kunnen leveren aan de vergroting van de vakinhoudelijke kennis. Het nog veelgehoorde bezwaar dat dit ook 'met de hand' gedaan zou kunnen worden is begrijpelijk, maar mist alle grond. Verzekeringsmaatschappijen zouden ook nu nog hun administratie met behulp van kaartenbakken uit kunnen voeren. In ons geval zorgt het gebruik van de computer er juist voor dat op grond van veel en relatief simpe-

le basisgegevens onderzoek gedaan kan worden dat vanwege het arbeidsintensieve vergelijkingswerk anders achterwege zou blijven. In het *Jaarboek Monumentenzorg 1992* (op 5 februari 1993 gepresenteerd; red.) wordt uitgebreid verslag gedaan van de verkregen vakinhoudelijke resultaten, geïllustreerd aan de hand van een zestal uitgewerkte voorbeelden.

Bovengenoemde fundamentele problemen betreffende consistentie en samenhang resulterend in abstrahering, homogenisering en parametrisering van onderzoeksgegevens blijken uiteindelijk niet zozeer hinderlijk maar juist waardevol. Wanneer we dit beseffen en ons hier op instellen, kan de computer op passende wijze te hulp geroepen worden, niet als *deus ex machina*, maar doelgericht ingezet als *katalysator*.

Ca. 80 nieuwe monumenten in Den Haag

In de maand november zijn rond 80 jonge monumenten uit de periode 1846-1940 officieel geregistreerd als rijksmonument in het kader van de Monumentenwet 1988, art. 4. De aanwijzing vindt plaats vanwege het landelijk Monumenten Selectie Project, gericht op bescherming van objecten en stedenbouwkundige structuren uit de periode 1850-1940.

Parkflat Marlot aan de Offenberglaan 1, gebouwd in de stijl van de Nieuwe Haagse School door architect Co. Brandes, beet de spits af op 4 november jl., toen wethouder H.J. Meijer van Den Haag het ministeriële besluit in ontvangst nam uit handen van de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De zojuist beschermde monumenten bevinden zich in de wijken Willemspark, Zeeheldenbuurt, Scheveningen, Van Stolkpark, Bezuidenhout en Marlot-Reigersbergen.

De groep zogenoemde jongere monumenten vertegenwoordigt een grote verscheidenheid aan bouwstijlen en bouwtypes. De geselecteerde groep is opgenomen in het Monumentenregister dat openbaar is en waaruit per monument informatie opgevraagd kan worden bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente.

Op de lijst staan ondermeer 18 villa's die representatief genoemd kunnen worden voor de aan het eind van de 19de eeuw gebouwde woningen voor welgestelden in villaparken. De villa's werden in diverse stijlen gebouwd. De eclectische stijl, die teruggrijpt op een scala aan klassieke bouwstijlen, komt in verhouding veel voor. Bij de bescherming hoort vaak ook het authentieke tuinhek.

Een bijzonder gebouw in deze rij is de brandweerkazerne annex politiebureau aan het Schipperplein-Duinstraat in Scheveningen. Het bouwblok dateert uit 1905-1909 en is ontworpen door A.A. Schadee in overgangsarchitectuur. In deze overgangsstijl ziet men motieven uit de Neostijlen en Art Nouveau en tevens invloeden van de stijl van Berlage. Het gebouw is een representatief, gaaf bewaard gebleven voorbeeld van gemeentelijke overheidsbouw.

Andere bouwtypen uit deze groep betreffen appartementengebouwen (zoals de Zeestraatflat), winkels, pensionwoningen, een sportgebouw (van NV Ned. Sportpark), vier kerken, twee hofjes en een pakhuis. In de komende maanden zullen nog veel monumenten toegevoegd worden aan de lijst.

De bescherming als rijksmonument brengt onder andere met zich mee dat restauratie of wijziging van het object niet mogelijk is zonder een vergunning van het college van Burgemeester en Wethouders van de betreffende gemeente. Het college wordt hieromtrent geadviseerd door de gemeentelijke monumentencommissie en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ook kan een beschermd monument eventueel in aanmerking komen voor restauratie- en/of onderhoudssubsidie.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de afdeling Communicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, telefoon: 03404-83400/385 of met het gemeentelijk bureau Monumentenzorg Den Haag, telefoon: 070-3534799.

Verdedigingswerken van de vesting Muiden

Per 1 december 1992 is het vestingcomplex Muiden beschermd als rijksmonument op grond van artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

De vestingwerken waren al beschermd, maar met de nieuwe omschrijving zijn de verschillende onderdelen van het complex nauwkeuriger vastgelegd. De complex-beschrijving beoogt tevens de onderlinge samenhang beter weer te geven.

Van de middeleeuwse versterkingen zijn, met uitzondering van het afzonderlijk beschermde kasteel (het Muiderslot) geen herkenbare resten meer aanwezig.

De vesting Muiden maakte van 1672 tot 1816 deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie en van 1816-1940 van de Stelling van Amsterdam. De nu beschermde vestingdelen zijn een weerspiegeling van de opeenvolgende krijgskundige ontwikkelingen.

De beschermde vesting wordt gevormd door een hoofdwal, zes bastions, een omwalde torengebouw, bomvrije gebouwen, een hoofdgracht met een sluisbeer en twee gewone beren, drie ravelijnen, een hoofdwacht, een enveloppe, alsmede een afzonderlijke omwalling om het Muiderslot.

De minister van WVC heeft tot bescherming besloten wegens het grotendeels gave karakter van de volgens het Nieuwnederlandse stelsel gebouwde vesting, in het bijzonder het gave karakter als riviervesting bij de monding van de Vecht en op een kruispunt van land- en waterwegen; ook de bijzondere situering der inundatie- en scheepvaartvoorzieningen binnen de enceinte ten behoeve van de functie van vestingstad is van belang.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de afdeling Communicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, telefoon: 03404-83400/385.

Muiden, luchtfoto (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

ARCHEOLOGIE

Ontstaan Delft anders dan gedacht

De oude handelsnederzetting Delft lijkt een andere ontstaansgeschiedenis te hebben dan tot nog toe werd aangenomen. De nederzetting onstond weliswaar in de tweede helft van de 12de eeuw op een strook grond tussen de riviertjes de Oude en de Nieuwe Delft, maar is vermoedelijk niet, zoals tot nu toe werd aangenomen, op initiatief van de graaf als geheel gepland en ingericht. Dat concludeert de stadsarcheoloog van Delft naar aanleiding van onderzoek in een pand aan de Wijnhaven in het centrum van de stad in het najaar van 1992.

Bij opgraving werden de resten van twee huizen aangetroffen, waarvan het oudste uit het tweede kwart van de 13de eeuw stamt. De vondsten wijzen in de richting van een smederij. Het tweede huis is een houten woning, gebouwd op een huis-terp, dat met andere in een rij langs het water lag. De huizen op de terp zijn duidelijk stedelijk van karakter en werden vermoedelijk bewoond door ambachtslieden. Uit het feit dat de langgerekte terp geleidelijk is ontstaan uit individuele huis-terpjes van verschillende ouderdom kan worden afgeleid dat de handelsnederzetting niet centraal werd ontwikkeld, maar dat de bewoning op deze strook grond zich geleidelijk uitbreidde. Het 'spontaan' ontstane gehucht, in de buurt van de plaats waar vermoedelijk ooit het grafelijk hof lag, groeide geleidelijk uit tot een handelsnederzetting. Het komt niet vaak voor dat archeologen de kans krijgen een kijkje te nemen in de bodem van het centrum van de stad; systematisch archeologisch onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van Delft is daar vanwege de historische panden vrijwel onmogelijk. De sloop van het interieur en de vloer van het pand aan de Wijnhaven bood een unieke kans, terwijl de conclusie van dit onderzoek ook nog opzienbarend te noemen is. Het onlangs opgegraven huis is overigens niet het oudste van de stad: dat stamt uit de tweede helft van de 12de eeuw en werd enige jaren geleden opgegraven ten zuiden van de Oude Kerk. Huizen buiten de grachtenstrook, die deel uitmaakten van een boerennederzetting, zijn zelfs nog ouder: deze stammen uit de eerste helft van de 12de eeuw. Het ambachtelijke streekdorp vormde hier een aanvulling op.

Inlichtingen: E.J. Bult, stadsarcheoloog Delft, 015-60 21 32.

Archeologische problemen

Nederlandse archeologen zitten met twee problemen. Dat zijn er niet veel, maar ze zijn wel fundamenteel. De drie archeologische congressen die onlangs kort na elkaar werden gehouden waren er vol van: de rol van archeologie in de Nederlandse stad en de maatschappelijke positie van de archeologie.

Stadsarcheologie was het hoofdthema van de 22ste 'Reuvensdagen', het landelijke archeologencongres dat eind november vorig jaar in Utrecht werd gehouden. Tot rond 1970 werd de stadsarcheologie in Nederland nog centraal vanuit de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) gecontroleerd, zij het met steun

van het Amsterdamse Instituut voor Pre- en Protohistorie. Sindsdien ontstonden er in een twintigtal steden eigen stadsarcheologische diensten. Door een aanpassing in de Monumentenwet konden die met een eigen opgravingsbevoegdheid en een juridische claim op bodemvondsten een autonoom oudheidkundig beleid opzetten. De situatie is thans echter nogal chaotisch. Door onvoldoende wettelijke bescherming -zo ontbreekt er voor bodemvondsten een wet analoog aan de Archiefwet- is archeologie in de meeste steden nog steeds een sluitpost waarbij per stad verschillende regels en voorzieningen gelden. Daarbij is het fruikend dat ondanks de aanpassing in de Monumentenwet de archeologie nog steeds geldt als een bijzondere vorm van (architectonische) monumentenzorg. De bedreiging van het archeologische erfgoed daarentegen wordt steeds meer gevormd door grootschalige ingrepen in vooral stedelijke gebieden waar nog geen archeologische monumenten zijn aangetoond, maar wel te verwachten zijn. Wettelijke voorwaarden voor een effectief oudheidkundig beheer, als onderdeel van een gemeentelijk cultuur-historisch beleid, zijn derhalve onontbeerlijk. De verworven autonomie van de verschillende stedelijke archeologische diensten is daarbij echter weer een handicap, evenals het ontbreken van een nationaal geïntegreerd stedelijk archeologisch onderzoeksprogramma.

Ook problematisch is positie die de archeologie in de maatschappij inneemt. Althans, dat viel te beluisteren op de Leidse congressen 'Aanmodderen', eind oktober 1992 georganiseerd door studentenvereniging 'Picardt', en het symposium 'Archeologie en Theorie', dat begin januari werd gehouden. Met een steeds groter wordende private sector in de archeologiebeoefening, af te leiden uit onder meer de komst van archeologisch themapark 'Archeon' en non-destructieve onderzoeksbureaus als het Amsterdamse 'RAAP', wordt het evenwicht tussen het wetenschappelijk onderzoek en het toegepast onderzoek in de archeologie verstoord. De Europese afspraken die in 1992 op Malta over de bescherming van het archeologisch erfgoed zijn gemaakt, en die verstrekkende gevolgen zullen hebben voor overheden, bouwers, projectontwikkelaars en andere verstoorders van de bodem, verscherpen deze situatie alleen maar. Niet alleen zal de organisatie van de ROB ingrijpend worden gewijzigd, ook zal de maatschappij harde keuzes moeten maken over wat er op wat voor wijze en waarom behouden moet blijven.

Dit laatste was het hoofdthema van het Theorie-symposium. De onmogelijkheid om alles te onderzoeken, laat staan te bewaren, verplicht archeologen om zich bewust te zijn van hun maatschappelijke positie. Net zoals historici van een generatie geleden ontdekten dat het verleden ten diepste onkenbaar is, en dat geschiedbeoefening vooral een activiteit in het heden is waarin aan het verleden moderne beelden en waarden worden opgelegd, zo komen archeologen er nu achter dat vragen die nu aan het archeologisch materiaal worden gesteld sterk door de eigen tijd bepaald zijn. Elke generatie schept daarmee zijn eigen geschiedenis - en archeologie. Theoretische reflectie is daarom onontbeerlijk. Het gevolg van de *Archäologenstreit* die daarover nu net als in de Angelsaksische wereld ook in Nederland woedt lijkt in elk geval een kritische archeologie te zijn. Welke richting men ook aanhangt, traditioneel cultuur-historische, 'processuele' of 'contextuele', om kritische zelfreflectie kan niemand meer heen.

Van boeren erf tot bibliotheek

De sloop in 1990 van acht panden aan de Groningse Oude Boteringestraat, op een terrein dat ruim 100 jaar in het bezit was van de uitgeverij Wolters-Noordhoff, bood de Stichting Monument en Materiaal en de Gemeente Groningen de gelegenheid archeologisch en bouwhistorisch onderzoek te verrichten op een terrein van 70 x 80 vierkante meter, alvorens de nieuwbouw van de Openbare Bibliotheek z'n beslag kreeg. De resultaten van dit onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis en de verstedelijking van dit stadsdeel zijn nu te bezichtigen in een tentoonstelling in de nieuwe bibliotheek en worden op initiatief van de stichting ook nog eens uitvoerig gepresenteerd in een 600 pagina's tellend rijk geïllustreerd boek. In de buurt van het complex heeft men eerder al bewoningssporen uit de Romeinse periode aangetroffen. Op het voormalige WNC-terrein aan de Boteringestraat stammen de oudste resten uit de 6de en 7de eeuw na Chr. Aangetroffen zijn de sporen van boerderijen en graanopslagplaatsen. Tevens is er bewijs voor bewoning uit de 7de en 8ste eeuw, eveneens boerderijen. De waterputten en mestkuilen die zijn aangetroffen zijn in de 12de eeuw en later te dateren. Vanaf de 11de eeuw is er sprake van permanente bewoning van dit stadsdeel. De Boteringestraat was een door-gaansroute, waarlangs eerst houten huizen en later ook stenen huizen werden gebouwd. Hier stond ook een van de eerste stenen huizen van Groningen: het zogeheten Calmershuis dateert uit de 13de eeuw en was het bezit van de invloedrijke Groninger van dezelfde naam. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat het huis zes bouwfasen heeft gekend. Archiefonderzoek heeft verder tal van gegevens opgeleverd over de bewoningsgeschiedenis van het pand. De expositie toont een fotografisch verslag van de opgraving en nogal wat tekenwerk waaronder reconstructies van het stenen Calmershuis in diverse periodes. Naast de gebruikelijke voorwerpen van glas, metaal en ceramiek uit de verschillende

Afb. 1. Het Calmershuis (Oude Boteringestraat 24). De voorgevel kort na de start van het onderzoek (foto P.H. Broekhuizen).

Afb. 2. Oorspronkelijk romaans raam, dat is omgebouwd tot muurkast; in de achtergevel Calmershuis (foto P.H. Broekhuizen).

beerputten zijn er opmerkelijke zaken te zien: een 15de-eeuws zandstenen beeldje van Johannes de Evangelist, een houten harlekijnpopje en houten 'tiepels' (spelstenen van het middeleeuwse tiepel-spel, een soort pinkelen). Verder is er een keuze gemaakt uit de honderd, in dertien typen te onderscheiden leren schoenen die de opgraving heeft opgeleverd; een aantal is gereconstrueerd op de expositie te zien. Dat menig middeleeuws bewoner, landheer of bedelaar, luizen, neten en vlooiën bij zich had, kan worden opgemaakt uit de resten die men hiervan aantrof in de talloze benen kammetjes die zijn opgegraven. Op de expositie zijn ook veel houten vondsten uit de middeleeuwen te bezichtigen.

'Van boerenerf tot bibliotheek', t/m 18 maart, Openbare Bibliotheek, Oude Boteringestraat 18, Groningen, 050-683683; ma 13-18, di 10-21, wo en vrij 10-18, do 13-21, zat 10-13 uur; Boek 'Van boerenerf tot bibliotheek', verkrijgbaar in de boekhandel en te bestellen bij Stichting Monument & Materiaal, Lutkenieuwstraat 9, 9712 AW Groningen, 050-146 246, f 52,50.

Museumstukken van glas

Over de prachtige, voornamelijk uit Nijmegen afkomstige verzameling Romeins glaswerk van museum Kam is onlangs een boekje verschenen in de serie *Museumstukken* van de Vereniging van Vrienden van het Museum Kam. *Romeins glas*, voor de leek geschreven, presenteert een selectie van de fraaiste exemplaren uit de glascollectie, compleet met kleurenplaten. Het accent ligt niet op de datering of het gebruik van het glaswerk, maar op vormgeving en fabricage. Leuk is dat aan de hand van enkele bijzondere voorbeelden uit het museum het fabricageproces van de belangrijkste typen Romeins glas kan worden gevolgd. Zo wordt aan de hand van een prachtig veelkleurig glazen schaalje van de Hunerberg in Nijme-

Romeins glas uit Nijmegen (foto: AIC).

gen uiteen gezet hoe mozaïekglas werd vervaardigd; uitgelegd wordt hoe een vierkante fles wordt geblazen, met als voorbeeld een fles met fabrieksstempel uit de Nijmeegse Houtstraat. Een bekertje met geslepen facetten en een gegraveerde schaal, beide uit graven, zijn aanleiding voor een beschouwing over het decoreren van glas door slijpwerk. Tevens komen het maken van ribkommen en de vervaardiging van 'diatreetglas' aan de orde. Het museum is in het bezit van een hele vroege diatreetbeker (omstreeks 100 na Chr.) versierd met eikebladranken in hoog reliëf, afkomstig uit het grafveld van Ulpia Noviomagus in het Waterkwartier. Van een dergelijke beker is nog één ander exemplaar bekend, uit Afghanistan. Het merendeel van het glaswerk is gefabriceerd in verschillende delen van het Romeinse rijk, een enkel stuk zou in Nijmegen zijn vervaardigd.

Romeins glas (Museumstukken III), C. Isings, S.M.E. van Lith, te bestellen bij de Vereniging van Vrienden van het Museum Kam, Museum Kamstraat 45, 6522 GB Nijmegen, 080-220 619, tevens verkrijgbaar in het museum, f 15,-.

Pompeii in de Nieuwe Kerk

Italië is bezig met een archeologische come-back. Ooit weggeweest dan? Ja, in de laatste decennia werd duidelijk dat het wereldberoemde bestand aan archeologie in Italië roemloos ten onder zou gaan als er geen Deltaplan-achtige reddingsactie zou worden uitgevoerd. Werd eerst heel Rome in groene restauratie-lakens gewikkeld, nu is het de beurt aan Pompeii (1,2 miljoen bezoekers per jaar). Een zeer zware aardbeving ten zuiden van Napels begin jaren tachtig had de noodzaak tot inventarisatie en restauratie al onderstreept. Nu

Pompeii in de Nieuwe Kerk, detail van de wand-schildering van een tuinkamer, Pompeii, 1e eeuw na Chr. (foto: AIC).

werden ook de resultaten van oud en recent Pompeii-onderzoek op moderne wijze toegankelijk gemaakt. Dit zou, gecombineerd met een dramatische verhoging van de bezoeker-vriendelijkheid, moeten leiden tot een nieuw imago van bijkans het oudste (1748!) opgravingspark van Europa. Daarom werd het project 'Neapolis' bedacht, opgezet en uitgevoerd met behulp van IBM-technologie en -fondsen en een forse financiële injectie van de Italiaanse overheid. Met een input van 200 manjaren vanaf 1987 leverde het een geïntegreerd informatiesysteem op voor de antieke stad en de moderne opgravingen.

De reizende tentoonstelling 'Rediscovering Pompeii' in de Nieuwe Kerk in Amsterdam is een verslag van dit project. Rond een selectie van 200 recent opgegraven en niet eerder getoonde voorwerpen is een heel circus gebouwd. Twaalf computerprogramma's, met niet minder dan twintig interactieve terminals, helpen de vondstcontext van de voorwerpen tot leven te roepen en de functie van deze voorwerpen in het dagelijks leven aanschouwelijk te maken. Een on-line systeem leidt de bezoeker een Pompeii-encyclopedie binnen van in totaal 7000 pagina's. Vier videofilms, een veertig schermen grote videowall en een interactieve video-speurtocht door het Pompeii van 79 na Chr., kort vóór de fatale uitbarsting van de Vesuvius: een voorproefje van 'virtual reality'. Dat de formule werkt mag blijken uit de bezoekerscijfers in de plaatsen die eerder werden aangedaan: tegen een miljoen in New York, Houston, Malmö en Londen samen.

In Nederland is er altijd belangstelling voor Pompeii geweest. Met de studie van de Pompeiaanse wandschilderkunst door de Leidse hoogleraar Beyen, kort na de oorlog, is door de universiteiten van Leiden en Nijmegen constant onderzoek gedaan naar onder meer schilderkunst, architectuur, bouwgeschiedenis en stadsplanning in Pompeii. Zo vond zeer recent de Nederlandse historicus econoom W. Jongman zelfs dat Pompeii een veel kleinere bevolkingsomvang had dan altijd was aangenomen: minder dan 10.000 zielen. Ook publiekelijk wordt 'Pompeii' in Nederland breed geapprecieerd. Dat bleek al in 1973, toen ongehoorde aantallen bezoekers van 'Pompeii' het Haags Gemeentemuseum bijna uit zijn voegen deden barsten.

Nog tijdens de tentoonstelling verschijnt een selectie-in-vertaling van brieven van Johan (de Belvédère-Apollo) Winckelmann, de 18de-eeuwse vader van de moderne receptie van het antieke erfgoed.

In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden wordt 9 maart een lezing gegeven, getiteld 'Een ontmoeting met Pompeii'. P. Meyboom (Rijksuniversiteit Leiden) verzorgt een inleiding op de tentoonstelling, vertelt iets over de voorwerpen die er te zien zijn en belicht diverse aspecten van het leven in een Pompeiaans huis.

'Terug naar Pompeii: de bedolven stad', t/m 12 april 1993, Nieuwe Kerk, Dam, Amsterdam, 020-626 81 68, dagelijks 10-18 uur (ook op feestdagen). King-size full-colour Engels-Italiaanse catalogus ca. f 80 en geïllustreerde tentoonstellingsgids door E.M. Moormann, f 10. Het zomernummer 1991 van Kunstschrift (1991/4), dat grotendeels aan 'Rediscovering Pompeii' was gewijd is voor f 7 verkrijgbaar bij het AIC, Postbus 11114, 2301 EC Leiden. H. van Dolen, E.M. Moormann, 'Johan Joachim Winckelmann, een portret in brieven', Ambo/Baarn, ca. f 95. 'Een ontmoeting met Pompeii', lezing door drs. P. Meyboom, 9 maart, 20 uur, Rijksmuseum van Oudheden, ingang Papengracht 29, Leiden.

Blik in Antwerpse bodem

In Antwerpen, in 1993 de culturele hoofdstad van Europa, wordt het recente stadsarcheologisch onderzoek breed gepresenteerd op een bijzondere tentoonstelling. Gemeentelijke archeologen zijn in Vlaanderen slechts in drie steden te vinden, Antwerpen, Gent en Brugge, waar ze zijn ondergebracht bij musea. En dat terwijl stadsvernieuwingprojecten al jaren de oude Vlaamse binnensteden bijzonder veel schade berokkenen. Het gebrek aan een traditie van ruimtelijke ordening in België zal daar mede debet aan zijn. Toch heeft stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen, dat vanaf 1973 wordt uitgevoerd, al veel resultaat opgeleverd. In 1982 berichtte een grote tentoonstelling 'Van nederzetting tot metropool' daarover aan 25.000 bezoekers. Onderzoek van de laatste vijf jaar staat centraal op een nieuwe tentoonstelling, waar met name de ontwikkeling van de stad, het dagelijks leven van de inwoners en hun ambachtelijke kwaliteiten aan de orde komen. Belicht worden bijzondere facetten van de Antwerpse materiële cultuur, zoals de achthonderd 15de- tot 19de-eeuwse graven onder de kathedraal en middeleeuwse houten huizen langs de rivier. Daarvan is een 11de-eeuwse houten (!) uitkijktoren (een 'pagaddertoren') zo goed bewaard dat die als monument in een nieuwbouwcomplex kan worden opgenomen. Ook is er nieuwe informatie over de 17de-eeuwse majolicaproductie, waarvan men aannam dat die na de val van Antwerpen in 1585 was gestopt. De resultaten van onderzoek op verschillende plaatsen geven een goed beeld van het ontstaan en de evolutie van de stad.

'Blik in de bodem: recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen', t/m 22 maart, Museum Vleeshuis, Lapidarium, Vleeshouwersstraat 38-40, Antwerpen, 09/32/3-233 64 04; di-zo 10-17 uur. Catalogus 350 Bfr.

Archeologische Almanak

Wat wilt u weten over archeologie in Nederland: Wie er graven? Wat de wet zegt over vondsten en graven? Wie er iets aan egyptologie doet, aan vuursteenonderzoek, aan pre-Columbiaanse archeologie? Waar u de resten van de materiële cultuur van eigen stad en streek kunt bekijken? Of er in uw stad een vereniging is die zich daar mee bezig houdt? Het antwoord op deze en nog veel meer vragen geeft de Archeologische Almanak van het Archeologisch Informatie Centrum. In dit naslawerk wordt in twee delen de oudheidkundige wereld in Nederland gepresenteerd. In het eerste deel, het Bestel, komen alle gegevens over organisatie, geschiedenis, structuur, werkveld, personalia en externe aspecten van de archeologie in Nederland ter sprake. Deel twee bevat een per plaats gerangschikte catalogus van meer dan 400 musea, stichtingen, verenigingen, werkgroepen, en bedrijven die zich in Nederland met archeologie bezighouden. Uitgebreide registers ontsluiten de grote hoeveelheid informatie.

Archeologische Almanak, uitgave AIC bij Uniepers BV in Abcoude, ISBN 90-6825-115-5, f 24,90 (excl. porto), in de boekhandel en bij het AIC, postbus 11114, 2301 EC, Leiden.

Twée keer Romeins Zuid-Holland

De Culturele Raad Voorburg brengt de Romeinse tijd naar school; de residentiële stadsarcheologen doen hetzelfde voor een breed Haags publiek. Op verschillende manieren, maar vanuit dezelfde gedachte.

In Voorburg is voor de brugklassen een werkboekje uitgebracht. En dat mocht ook wel, want weinig steden in Nederland kunnen bogen op een zo hoog Romeins gehalte als *Forum Hadriani* (Voorburg).

Het aardige van het Voorburgse boekje is de opbouw. Vanuit een globale geschiedenis van het Romeinse Rijk, met veel aandacht voor de gewone burger, wordt de zoektocht van de archeologen naar restanten van het verleden uit de doeken gedaan. Daarbij worden de vergissingen die vaak worden gemaakt niet verzwegen. Vooral aan het slot van het boekje wordt de jonge lezer dicht bij de geur en smaak van de Lage Landen in een gek en ver verleden gebracht. Voor de kleur moeten ze echter in Den Haag zijn (en ook voor het inzicht dat een archeoloog ook een vrouw kan zijn).

Het tweede deel in de brochure-serie 'De archeologie van Den Haag' (deel 1, over de prehistorie, verscheen in 1991) geeft voor een breed publiek een full-colour visie op de Romeinse aanwezigheid in Zuid-Holland, deels gezien vanuit de recente opgravingen aan de Haagse Scheveningseweg en in Ockenburgh. Eigenlijk is deze uitgave een volwassen pendant van het Voorburg-kinderboek: hetzelfde verhaal, maar dan compleet gedocumenteerd en in een meer vertellend betoog ondergebracht. De sjeu van deze presentatie ligt in bijna tachtig adembenemend mooie foto's en tekeningen, die ook los van de tekst een eigen verhaal vertellen. Deel 3 van de VOM-reeks, Den Haag in de middeleeuwen, is ook al in de maak

J. Dane, 'Voorburg in de Romeinse tijd' (tot stand gekomen met steun van de Gemeente Voorburg), Delftse Universitaire Pers, ISBN 90-6275-788-X, f 15,-. E.J. van Ginkel, J.A. Waasdorp (V.L.C. Kersing, red.), 'De archeologie van Den Haag. Deel 2: de Romeinse tijd' (VOM-reeks 1992, nr. 2, ISBN 90-73166-14-4), f 18,-.

Stadsarcheologe in Den Haag (foto: gem. Den Haag, afd. Archeologie).

MUTUAL HERITAGE

Tropical art deco op Curaçao met sloop bedreigd

Foto: R. Gill.

Een belangrijke schakel in de architectuurgeschiedenis van Curaçao wordt met sloop bedreigd. Het Cinelandia theater van architect P.A. Stuyvenberg, opgetrokken in de karakteristieke art deco stijl, moet samen met het aangrenzende Graham-gebouw plaats maken voor een shopping mall met kantoren en woningen bekroond door een parkeerdek.

Cinelandia is in vele opzichten uniek. Als theater-type, een semi-openluchttheater in de tropische binnenstad van Punda, en in het bijzonder als vertegenwoordiger van een unieke generatie tropical art deco architectuur in het Caraïbisch gebied, heeft Cinelandia een betekenis die de grenzen van Curaçao ver overschrijdt. Voor Willemstad veelzeggender is de bijdrage die Cinelandia vanuit haar markante architectuur als landmark levert aan de kwaliteit van het stadsbeeld van Punda. Hiervoor in de plaats komt een project dat in 'typisch Curaçaose architectuur' wordt opgetrokken. Samen met het West End theater in Otrobanda, eveneens van Stuyvenberg, vormt Cinelandia één van de weinige art deco gebouwen die de Antillen rijk is. Sloop betekent daarom een niet meer te herstellen verwijdering van een schakel uit Curaçao's architectuurgeschiedenis en afbraak van Willemstad als cultuurhistorisch bouwwerk.

Een groep architecten waaronder de kersverse winnaar van de Cola Debrot-prijs voor architectuur, ir. Ronny Lobo, heeft zich het lot van Cinelandia en West End aangetrokken. Met onder andere een handtekeningenactie wil de groep bereiken dat beide theaters op de lijst van monumenten worden geplaatst conform de Monumenten Eilandsverordening Curaçao die in 1990 van kracht werd.

De dreigende sloop van Cinelandia maakt de discussie over de ontwikkeling van een visie op Willemstad opnieuw actueel. Verlies van Cinelandia betekent de zoveelste aanslag op Willemstad als cultuurhistorisch bouwwerk. Ambities voor plaatsing van Willemstad op de World Heritage List kunnen hierdoor wel eens als een overschatting van de werkelijkheid worden gezien.

Ronald Gill

Nadere informatie: TU Delft, Werkgroep Restauratie, atelier Urban Heritage (tel. 015-783098).

ARCHIEVEN

Schetsontwerp van Jan David Zocher jr voor de gebouwen van de Algemene Begraafplaats van Alkmaar (ca 1828)

Paul H. Rem

In de Topografische Atlas van het Regionaal Archief te Alkmaar wordt een gesigneerde tekening bewaard van Jan David Zocher jr (1791-1878). Het gaat om een niet eerder gepubliceerd schetsontwerp voor de gebouwen van de Algemene Begraafplaats van Alkmaar. Op enkele details na werd dit ontwerp uitgevoerd in de jaren 1829-'30. Ondanks latere wijzigingen in de tweede helft van de negentiende eeuw is de oorspronkelijke opzet van de gebouwen, bestaande uit een poortgebouw met ter weerszijden lagere vleugels en een dienstwoning op een van de hoeken, grotendeels nog herkenbaar. In het licht van de kennis over het oeuvre van J.D. Zocher jr kan de tekening worden beschouwd als een aanwinst.

De aanleg van de Algemene Begraafplaats is het gevolg van het Koninklijk Besluit uit 1825, dat het begraven in kerkgebouwen binnen de bebouwde kom van onze gemeenten verbood. Het K.B. werd bekrachtigd door middel van een decreet in 1827.¹ Een aantal steden nodigde architecten uit om ontwerpen voor begraafplaatsen te leveren. Soms was dit de eigen stadsarchitect, zoals in Den Haag, waar Zeger Reyers de begraafplaats aan de Kerkhoflaan (1830) ontwierp. Maar vaak werd een architect 'van buiten' aangetrokken. J.D. Zocher jr ontwierp onder meer de begraafplaatsen van Haarlem (1828), Zutphen (1829), Heemstede

(1828-1829) en Utrecht (Soestbergen, 1829-1830). Ook Alkmaar nam Zocher in de arm, zo blijkt uit zijn gespaard gebleven schetsontwerp. De stad passeerde de eigen stadsarchitect, Willem Hamer, die wel tijdens de uitvoering van het ontwerp met het toezicht werd belast.² De eerste steen werd op 26 juni 1829 gelegd.

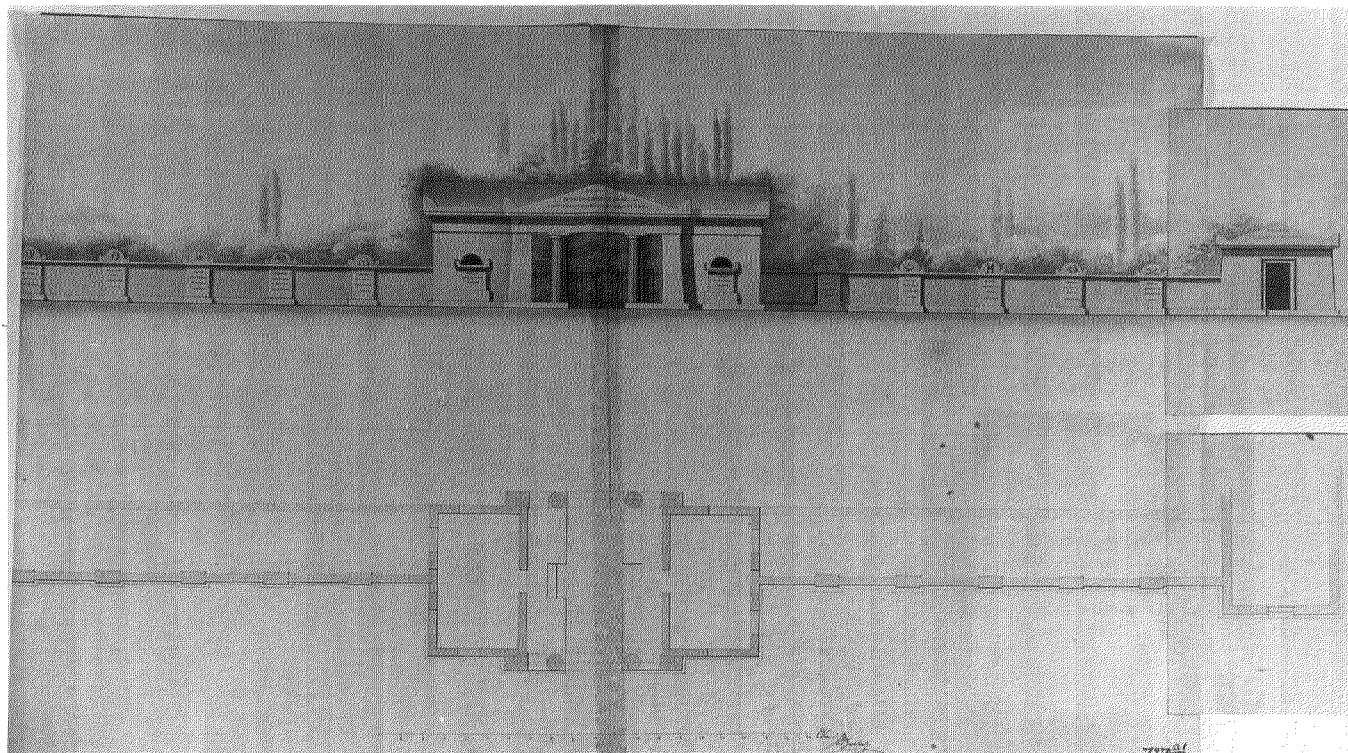
Uit de recente publikatie van Constance Moes over de architectuur van J.D. Zocher jr en zijn zoon L.P. Zocher aan de hand van de tekeningen uit hun archief weten wij, dat van de bouwwerken van J.D. Zocher jr weinig is overgebleven en dat tekeningen schaars zijn.³ Van de tekeningen die bekend zijn kan worden vermeld dat slechts weinige zijn voorzien van een signatuur. Voorts zijn plattegronden in de minderheid en de bladen zijn van een relatief gering formaat. Zochers tekening in het Regionaal Archief te Alkmaar nu vergroot onze kennis over zijn tekeningen op een aantal punten: zowel het gebouw als de ontwerp tekening is bewaard gebleven; het blad is groter dan de tot nog toe bekende en wij hebben te maken met een combinatie van een vooraanzicht en een plattegrond. De tekening is bovendien voorzien van een schaal aanduiding en een signatuur.

De tekening laat het grootste gedeelte van de ingang van de begraafplaats zien. Het gebouw is, zoals gewoon bij Zocher, frontaal weergegeven. De tekening toont een vooraanzicht van het centraal gelegen poortgebouw, dat aan beide zijden wordt geflankeerd door een lage muur waartegen op regelmatige afstand van elkaar, vijf grafstenen in de vorm van antieke stèles zijn geplaatst. De doorgang is opgenomen in een risalerend bouwdeel waarvan de buitenhoeken taps toelopen. Ter weerszijden van de opening staat een vrijstaande zuil van de dorische orde. De zuilschacht is gecanneleerd en het kapiteel, met een ver uitstekende en volumineuze echinus, vertoont archaische trekken. Het geheel staat op een plint en wordt af-

gedekt door een sterk overkragend gestyleerd, hoofdgestel, dat op alle hoeken is verzaaid met acroteria. Het kruisdak loopt in de voorgevel uit in het tympaan waarop een inscriptie is gedacht. Het gebouw heeft aan de voorzijde twee halfronde vensters. In samenhang met een daaronder, tegen de muur geplaatste verticale opbouw, fungeren zij visueel als segmentvormige tympanen van antieke stèles. In de roedenverdeling komt een klassiek olielampje, een vergankelijkheidsymbool, naar voren. De stèles tegen de zijvleugels herhalen het motief van het poortgebouw. In de tympanen prijken vergankelijkheids- en eeuwigheidsymbolen: urnen, lauwerkransen, vlinders, zandlopers, met en zonder vleugels, een tragisch masker, palmtakken en een olielampje. De rechterflank heeft Zocher uitgewerkt op twee kleinere bladen die op de rechterrand van het blad zijn geplakt. Op het bovenste blad liet hij de muur uitkomen op één van de woningen voor de oppasser en de doodgraver, die op het terrein werden verlangd.⁴ Achter het bouwwerk rijst een geïdealiseerd 'arcadisch' heuvellandschap op, met ondermeer cypressen en loofbomen.

Onder de opstand wordt de plattegrond weergegeven, ook hier met een aanvulling aan de rechterzijde. In het poortgebouw zijn twee vetrekken gedacht, waarschijnlijk bedoeld als wachtkamers. In de zijvleugels projecteerde Zocher grafkelders, die in aantal corresponderen met de stèles tegen de muur ervoor. De tekening is niet zorgvuldig uitgewerkt. De aanwezigheid van inscripties is schematisch weergegeven; het volume van de stèles van het poortgebouw komt niet overeen met die van de zijvleugels. De plattegrond van de dienstwoning is niet uitgewerkt en de opstand en de opstand en de plattegrond van de linkerwoning ontbreken.

Dat het ontwerp van Zocher is uitgevoerd blijkt uit een tekening die C.W.B. Bruinvis in 1843 maakte van het poortgebouw, waarbij ook de zijvleugels te zien zijn.⁵ De hoekwoningen vallen buiten het

Schetsontwerp van de ingang van de Algemeene Begraafplaats van Alkmaar. Opstand en plattegrond in potlood, pen en penseel in grijs en roze. Met schaal aanduiding en gesigneerd 'J.D. Zocher'. 380x590 mm; rechts verlengd met 93 mm. Alkmaar; Topografische Atlas van het Regionaal Archief, cat.nr. 727 a1.

beeld. Dit is niet verwonderlijk; de tekening van Zocher toont de situatie van vóór het besluit dat tijdens de aanleg werd genomen, het terrein te verbreden. De hoekwoningen kwamen hierdoor verder uit elkaar te liggen en de muren werden verlengd. Het is de vraag of de grafkelders ook werkelijk zijn gebouwd, of dat zij als zodanig hebben gefungeerd. De boekhouding vermeldt geen specificatie die het bestaan van de kelders aannemelijk maakt. Dit is bijvoorbeeld wel het geval bij de begraafplaats Soestbergen te Utrecht.⁸ Deze begraafplaats ontwierp Zocher min of meer gelijktijdig met die voor Alkmaar. De kelders op Soestbergen maken evenwel in zekere zin deel uit van de natuur, want ze zijn opgenomen in een trapsgewijs oplopende heuvel. De eenheid tussen architectuur en natuur komt in Alkmaar op een geheel andere wijze tot stand. Het is immers het poortgebouw, zo blijkt uit de tekening, dat toegang verleent tot de tuin, als een soort van propylaeën, geplaatst voor een paradijselijke tuin, een elysium.

De uitvoering van de architectuur komt overeen met wat op Zochers tekening wordt gesuggereerd; de muren zijn gepleisterd en alle architectonische en decoratieve onderdelen zijn uitgevoerd in hardsteen. Overigens is het opvallend dat de archaisch-dorische zijn uitgevoerd als zuilen van de toscaans-dorische orde. Ondanks het feit dat we met Zochers tekening te maken hebben met een schetsontwerp, is deze belangrijk als illustratie van zijn streven naar eenheid in architectuur en natuur en van het verlenen van 'karakter' aan beide, waardoor de functie van het ontwerp in een oogopslag duidelijk wordt.

De archivalia uit het Regionaal Archief te Alkmaar, die voor het onderzoek naar de begraafplaats in aanmerking komen, laten nagenoeg niets los.⁹ De gemeenteraad, die door de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland werd gesommeerd de begraafplaats aan te leggen, gaf de zaak in handen van een op 10 oktober 1827 benoemde 'Commissie van Directie over de Nieuwe Begraafplaats te Alkmaar'.¹⁰ De stukken van de commissie zijn voor zover bekend niet bewaard gebleven, zodat wij alleen geïnformeerd worden door enkele verspreide gegevens in de correspondentie tussen de gemeenteraad en de Gedeputeerde Staten.

Voor de begraafplaats werd een terrein gekozen bij een kom aan de rand van de Alkmaarder Hout, waar negen korte en lange lanen op uitkwamen. Dit 'sterrebos'¹¹ behoorde tot de reorganisatie van de Hout uit ca 1745. Deze aanleg bleef gehandhaafd tot 1850, toen men de Hout veranderde in een landschappelijk aangelegd wandelpark. De informele tuin die Zocher voor de begraafplaats ontwierp vormde dus aanvankelijk een contrast met het toenmalige, door rechte lanen doorsneden stadsbos. Er is geen ontwerptekening van de tuin bekend.¹²

In 1860 besloot de gemeente Alkmaar de muren met de stèles te vervangen door ijzeren hekken.¹³ De doorzichtigheid maakte de achterliggende en tot volle wasdom gekomen natuur nu veel dominant. Dit verbrak de eenheid tussen de verschillende gebouwen. Dit alles kan de werking die Zocher in zijn ontwerp voor de Algemene Begraafplaats van Alkmaar heeft meegegeven echter niet verstoren.

Noten

- 1 Voor de discussie omtrent het begraven in de kerken en de wettelijke regelingen, zie Yvonne Lievaart, 'Amsterdamse begraafplaatsen en hun graftekens', in: tent.cat. *De dood verbloemen? Begraven en cremieren in Amsterdam; gedenktekens spreken*, Amsterdam (Nieuwe Kerk) 1982, p.59.
- 2 Uit de rekeningen van de stad Alkmaar blijkt dat Willem Hamer (1772-1858) zich als stadsarchitect voornamelijk bezig hield met het onderhoud van de gebouwen van de stad, de bestrating en kades. Ook het toezicht op de uitvoering van het werk van anderen, zoals Zochers begraafplaats, behoorde tot zijn werkzaamheden. Op grond van zijn functie is het denkbaar dat de classicistische wachtjes bij de Tesselse- en Kennemerbrug scheppingen van zijn hand zijn geweest. Zij zijn reeds in de vorige eeuw gesloopt, maar bekend door het beeldmateriaal. Het Rijksarchief te Haarlem bewaart achttien tekeningen van Hamer uit 1812; opstanden, plattegronden en een interieur, voor de verbouwing tot gerechtsgebouw van het Alkmaarse huis Mori-aanshoofd en belendende panden. Zijn jongste zoon, Pieter Johannes Hamer (1812-1887) streefde als architect in bekendheid zijn vader voorbij. Als opzichter van de gebouwen van de Hervormde gemeente te Amsterdam, verbouwde hij het inwendige van de Amstelkerk en bouwde hij het enkele jaren geleden gesloopte neo-gotische ministerie aan de Nieuwe Kerk (1859). Hij was bestuurslid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en hield zich bezig met het ontwerpen van arbeiderswoningen. Te zamen met zijn zoon Willem bouwde hij het Paviljoen in het Vondelpark, thans Filmmuseum (1881).
- 3 Constance D.H. Moes, *Architectuur als sie-raad van de natuur. De architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, uitgave Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam 1991.
- 4 Alkmaar, Regionaal Archief (verder als RA), Secretarie 1816-1919, inv.nr. 809, brief B&W Alkmaar aan de gouverneur van Noord-Holland, 16 maart 1829.
- 5 RA, Topografische atlas, cat.nr. 746.
- 6 Zie plattegrond Soestbergen in: E. De Jong, "'Waar de dood de wijsheids des levens leert". Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijsstuin', in: tent.cat. *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900*, Utrecht (Centraal Museum) 1980, p.124-134.
- 7 RA, Secretarie 1816-1919, inv.nrs. 193-196, 668-671, 765-766, 807-810, 901-902, 918-919, 992, 1054-1057, 1240-1243, 1343-1344; Gemeentelijke diensten en bedrijven, waaronder de archieven van Openbare Werken, Algemene Begraafplaats, 1830-ca 1950, doos 2 en 7.
- 8 Dit blijkt uit RA, Secretarie 1816-1919, inv.nr. 194, 7 mei 1828.
- 9 Hans Koolwijk, *De Alkmaarse Hout in de schijnwerpers', Oud Alkmaar*, 11 (1987), p.10.
- 10 Aan de hand van een kadastrale kaart uit 1832 en een plattegrond van Alkmaar en omgeving uit ca 1883, kan het volgende beeld van het terrein worden geschetst. Het min of meer vierkante terrein (ruim twee ha) is toegankelijk via het poortgebouw. Men stuit direct op een waterpartij, die als een smalle beek het terrein doorsnijdt. Parallel hieraan lopen twee andere smalle waterpartijen; de zuidelijke loopt in een engte over in de middelste. Een brugje verbindt twee tussenliggende cirkel-vormige grasvelden, bestemd voor de

graven. Het terrein moest aanzienlijk worden opgehoogd. Men voorzag zich van de benodigde grond door het graven van vijvers. Dit ging ten koste van de beschikbare grafvelden, waardoor men zich genoodzaakt zag het terrein uit te breiden. De middelste vijver diende tevens als een natuurlijke scheiding tussen het protestantse gedeelte (zuid) en het rooms-katholieke gedeelte (noord). De diepliggende vijvers zullen waarschijnlijk zijn omzoomd geweest door ongesnoeide beplanting in gesloten bossages. Paden volgden het slingerend verloop van de waterpartijen en omsluiten de grasvelden. In de eerste helft van deze eeuw werden de twee buitenste waterpartijen gedempd. Terzijde van het poortgebouw verrees een aula in de trant van de Delftse school. *Kadastrale atlas van Noord-Holland 1832*, dl.II, Alkmaar, Haarlem 1990, sectie E; RA, Kaartverzameling, cat.nr. I.B.69; RA, Secretarie 1816-1919, inv.nr. 809, brief B&W Alkmaar aan de gouverneur van Noord-Holland, 16 maart 1829. idem 21 februari 1829.

- 11 Zie RA, Kaartverzameling, cat.nr. M.L.129, ontwerp voor het afsluithek van de begraafplaats.

TIJD VAN LEVEN Ouder worden in Nederland vroeger en nu

1993 is door de Europese commissie aangewezen als Europees jaar van de ouderen en het jaar van de solidariteit tussen de generaties. Dit is de aanleiding voor de tentoonstelling die van 10 maart tot en met 29 augustus 1993 in het Amsterdams Historisch Museum te zien is onder de titel 'Tijd van Leven. Ouder worden in Nederland vroeger en nu'.

De gemiddelde levensverwachting lag in de 17de eeuw rond de 35 jaar. Een jongen die nu geboren wordt, heeft een statistische kans 74,5 jaar te worden. Meisjes worden gemiddeld nog 6 jaar ouder. Steeds meer mensen worden oud en we worden steeds ouder.

Mensen hebben altijd tegenstrijdige gevoelens gehad over ouder worden: 'Ouderdom, hoe zijdt gij zo veracht, terwijl een ieder u begeert' was een gevleugelde uitdrukking in de 17de eeuw. Bijna iedereen wil oud worden maar niemand wil oud zijn.

Vroeger betekende in grote lagen van de bevolking oud zijn meestal ook: arm zijn. Oude mensen waren overgeleverd aan de zorg van kinderen of liefdadigheidsinstellingen. Na de tweede wereldoorlog bracht de A.O.W. een 'verzorgde oude dag' binnen ieders bereik. Ik de jaren '90 klinken de stemmen die vraagtekens zetten bij de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat echter steeds luider. We leven in een maatschappij die uitschreeuwt: 'Je bent jong en je wilt wat!' en 'jongeren hebben de toekomst!'

Steeds meer ouderen verzetten zich tegen deze normen en verwachtingen van de samenleving. Vaak blijven ze actiever en gezonder dan vroeger en willen een blijvende rol vervullen in hun eigen omgeving en in de samenleving.

De tentoonstelling in het Amsterdams Historisch benadert het ouder worden in Nederland vanuit verschillende invalshoeken. De onderwerpen die aan bod komen zijn: de persoonlijke beleving van het ouder worden, de veranderingen in leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking, de inko-

Afb. 1. Rembrandt, hoofd van een oude man, ets, 1630 (Collectie Amsterdams Historisch Museum).

Afb. 2. T. Wieschebrink, 'Grootmoeders tussenkomst', 19de eeuw (Collectie Amsterdams Historisch Museum).

menspositie, de verschillende huisvestingsmogelijkheden van ouderen, de lichamelijke ouderdomsverschijnselen, de eeuwige wens van de mens om jong te blijven en de vaak stereotype beelden uit het verleden en heden over de ouderdom.

In 18de en 19de eeuwse prenten met levenstrappen is de 50-jarige leeftijd een duidelijk keerpunt. Vanaf die leeftijd wordt men een rustig leven toebedacht. In onze tijd zijn de geluiden anders. Dat blijkt bijvoorbeeld uit reclame slogans zoals: 'Je moet toch niet denken aan een rustige oude dag ...' In de tentoonstelling is dat uitgebeeld in een moderne levenstrap.

Zo tonen schilderijen, prenten, tekeningen en videoprogramma's hoe ouderen vroeger en nu verbeeld zijn. De tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum laat zien dat ouderdom in vele opzichten een relatief begrip is. Wat in de 17de eeuw oud was is tegenwoordig middelbare leeftijd. Voor een achttien-jarige zijn alle veertigers stokoud maar de veertiger zelf denkt daar heel anders over. Het publiek wordt gestimuleerd na te denken over de eigen toekomst en die van onze samenleving. Het klapstuk van de tentoonstelling een 'age-machine' confronteert de bezoeker met die 'oude toekomst: via computerbeelden wordt getoond hoe men er zelf over 20 of 25 jaar uit kan zien.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam (020-5231822). Dagelijks geopend van 11-17 uur.

Sporen van Utrechts verleden

Geschiedenis laat zijn sporen na. Wie door de stad wandelt kan overal sporen zien van Utrechts rijke historie. Maar ook veel van wat uit het stads-

beeld is verdwenen blijkt aan de vergetelheid te zijn ontkomen.

Een weloverwogen selectie van de historische collectie van de stad Utrecht is in een nieuwe presentatie te bewonderen in het Centraal Museum. Bouwfragmenten, waaronder de gevel van het 16de eeuwse stadhuis herinneren aan de prachtige oude gebouwen die inmiddels zijn gesloopt. Modellen en maquettes, zoals een maquette van de Domkerk die tot en met het koorbankje is uitgewerkt tonen historische gebouwen in detail en geven een beeld van de veranderende stad.

Ook het leven in de oude stad is gedocumenteerd in voorwerpen. De belangrijke Utrechtse zilvercollectie met topstukken van Vianen, 18de eeuws glaswerk, middeleeuwse beelden en 19de eeuwse uniformen getuigen alle op eigen wijze van het verleden. De muntencollectie gaat terug tot in de Romeinse tijd. De Romeinse schat van het Domplein is een waar pronkstuk. In de zaal van het Utrechts Provinciaal Genootschap worden archeologische vondsten gepresenteerd en kan de bezoeker kennis maken met voorwerpen uit het leven van alledag in de oudheid: Romeinse amforen, een Merovingisch graf, maar ook olielampjes, vetvangers en sieraden.

Een museum is geen boek. Het kijken staat centraal: overzichtelijk soort bij soort gerangschikt wordt de bezoeker optimaal in de gelegenheid gesteld de objecten te bekijken en de veelheid en verscheidenheid in zich op te nemen. Voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van Utrecht is een bezoek aan deze museumopstelling beslist de moeite waard.

Centraal Museum Utrecht, Agnietenstraat 1, 3500 GC Utrecht (030-362362). Geopend dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur. Zondag 12-17 uur.

Dito Abbad (Curaçao 1944) studeerde in 1971 af aan de TH Delft als stedenbouwkundig ingenieur en is sinds 1972 werkzaam in de Nederlandse Antillen. Hij is mede-oprichter van PLAN'D2 (Institute for Planning, Development & Design) op Bonaire (1973), Curaçao (1974), Aruba (1975) en St. Maarten (1978). Lid van Plataforma Otrabanda (buurtorganisatie stadsdeel Willemstad); Monumentenraad Curaçao; Sub-Committee on Cultural Heritage, Caribbean Conservation Association. Aangesloten bij: SAIA (Antilliaanse architecten- en ingenieursvereniging); KIVI; Architectenregister; Bond van Nederlandse Planologen.

Saskia van Dijk (Jeruzalem 1960) is in 1991 afgestudeerd als architectuurhistorica aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1990 verbleef zij vier maanden op Curaçao voor architectuur- en stedenbouwkundig onderzoek. In 1992 organiseerde zij het symposium en de gelijknamige fototentoonstelling 'Tussen airco en een mangoboom: Architectuur en stedenbouw Curaçao' aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf januari 1993 is zij werkzaam bij 'Antwerpen'93' (Culturele hoofdstad van Europa) voor onderzoek naar de negentiende-eeuwse stadsgeschiedenis van Antwerpen.

Ronald Gill is architect. Hij studeerde in 1967 af aan de Technische Hogeschool in Delft en werd als architect van Gemeentewerken Rotterdam diverse malen uitgezonden ten behoeve van restauratie- en stadsvernieuwingprojecten (o.a. in Jamaica, Curaçao, Sierra Leone en Indonesië). Hij werkte van 1980 tot en met 1984 als docent aan de Universiteit van de Nederlandse Antillen (Universitat Nashonal di Antia). Momenteel is hij in verband met een promotieonderzoek gedetacheerd bij de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

Mariëtte I. Kamphuis (Bonaire 1961) is in 1991 afgestudeerd als architectuurhistorica aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij volgde het bijvak stedenbouw aan de Afd. Bouwkunde van de TU Delft en verbleef in 1990 vier maanden op Curaçao voor haar doctoraalonderzoek naar het 'Shell-tijdperk in de stadsgeschiedenis van Willemstad'. In 1992 was zij mede-auteur van *Architectuur en stedenbouw van Flevoland* en organiseerde zij het symposium en de gelijknamige fototentoonstelling 'Tussen airco en een mangoboom; Architectuur en stedenbouw Curaçao'. Vanaf september 1992 is zij als architectuurhistorica verbonden aan het Bureau Monumenten van Rotterdam.

Michael A. Newton (Curaçao 1955) is afgestudeerd als bouwkundige aan de Hogere Technische school in Tilburg en als architect aan de Technische Universiteit Delft. Sinds 1988 werkzaam bij de Curaçaose Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting, afdeling Monumentenbureau als monumenten- en restauratiedeskundige. Schreef verschillende publikaties over de Antilliaanse architectuur en monumentenzorg.

René Antonio Römer (Willemstad 1929) studeerde in 1956 af als socioloog aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Gaf van 1959-1974 leiding aan het Departement van Cultuur en Opvoeding en was vervolgens als docent en hoogleraar verbonden aan de Hogeschool/Universiteit van de Nederlandse Antillen, waarvan hij ook Rector Magnificus is geweest. In 1983 werd hij Gouverneur van de Nederlandse Antillen. Momenteel is hij als hoogleraar sociologie verbonden aan de RUG en is hij voorzitter van de Monumentenraad Curaçao. Römer schreef vele publikaties over de Nederlandse Antillen en het Caribisch gebied.

Simone Rots (1969) studeert vanaf 1987 architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Volgde bijvakken restauratie en stedenbouw aan de afdeling Bouwkunde van de TU Delft en verrichtte in 1991 vier maanden architectuurhistorisch onderzoek in Curaçao. In 1992 volgde zij een bijvak architectuurgeschiedenis en stedenbouw aan de universiteit van Siena. Vanaf september 1992 heeft zij een stageplaats bij het Gemeentelijk Woningbedrijf (GWR) van Rotterdam waar zij onderzoek verricht naar stadsvernieuwingprojecten van het GWR ten behoeve van een jubileumboek.

Heleen de Ruyter (Groningen 1967) is eind 1992 afgestudeerd als architectuurhistorica aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1990 had zij een stageplaats bij de Dienst Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting van Curaçao waar zij architectuurhistorisch onderzoek verrichtte naar het IJzerstraatgebied.

Harry A. Tummers (1937) studeerde Engels en Kunstgeschiedenis in Nijmegen. Hij is verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Katholieke Universiteit, waar hij bij de afdeling middeleeuwen vooral beeldhouwkunst doceert. In 1980 promoveerde hij op het proefschrift *Early secular effigies in England. The thirteenth century*. Zijn publicaties liggen voornamelijk op het gebied van de Engelse en Nederlandse grafsculptuur.

Carel Weeber (Nijmegen 1937) studeerde in 1964 af als bouwkundig ingenieur in Delft. Is vanaf 1970 als (buitengewoon '70-'73) hoogleraar verbonden aan de afdeling Bouwkunde van de TU Delft. Maakte vanaf 1977 deel uit van het Bureau Hoogstad, Weeber, Schulze en Van Tilburg en vanaf 1987 van de Architectencie (samen met P. de Bruijn, F. van Dongen en J.D. Peereboom Volter). Weeber is momenteel voorzitter van de Bond van Nederlandse Architecten.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Algemeen Bestuur:

Ir. R. Apell
Prof. dr. G.J. Borger
Mr. G.A.A. Conijn
Mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel
Mevr. ir. A. Mazzola
Prof. dr. A.J.J. Mekking
W.F.J. Mörz Bruyns
Drs. T.A.S.M. Panhuysen
Mr. T.N. Schelhaas

KNOB JAARREDE uitgesproken door de heer G. Heuff op 9 januari 1993 tijdens de KNOB-Jaardag bij de Faculteit Letteren van de Rijksuniversiteit Leiden.

Zeer geachte aanwezigen,

Allereerst wil ik u en de uwen op deze eerste Jaardag van de KNOB een voorspoedig 1993 wensen.

Het zal u allen duidelijk zijn dat het afgelopen verenigingsjaar zonder twijfel het meest cruciale in het bestaan van de Oudheidkundige Bond is geweest. Zonder overdrijven kan mijnsinziens gesteld worden dat het een jaar is geworden van 'erop of eronder'. Het doet mij – als voorzitter – genoegen om u te kunnen melden dat het het eerste is geworden.

Een woord van grote dank gaat uit naar degenen, die hieraan hebben bijgedragen; dit gebeurde niet alleen in actieve zin, maar ook in passieve zin door bijvoorbeeld het lidmaatschap te continueren en daarmee het vertrouwen in de toekomst van de Bond te demonstreren.

In de afgelopen periode is overduidelijk gebleken dat de KNOB niet alleen een vereniging is VOOR de leden maar ook VAN de leden!

Het zal uit de kille jaarcijfers, die u op 27 maart a.s. gepresenteerd krijgt tijdens de Ledenvergadering, niet blijken hoe hectisch 1992 voor de vereniging is geweest, hoezeer de betrokkenen bij het overlevingsproces met de regelmaat van de

REFERENTEN

Archeologische berichten: Dr. Riemer R. Knoop, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Mutual heritage: mevr. drs. M.P. Wolff.

Tentoonstellingen: mevr. drs. M.L.A.J.Th. Brekelmans.

klok geconfronteerd zijn met financiële tegenslagen en hoe slecht de zaak van de KNOB ervoor heeft gestaan.

Toch waren er de kleine successen en het alles-overheersende gemeenschappelijk gevoel, dat de KNOB nog belangrijke bijdragen aan het cultuurbehoud en de wetenschapsbeoefening heeft te leveren en – gelet op zijn unieke positie – zeker niet zou mogen en kunnen verdwijnen.

Uit veel bleek dat er een sterke wil tot voortbestaan aanwezig was en dat het benodigde krediet nog in voldoende mate bij de leden en andere organisaties aanwezig was.

Binnen het Bestuur leeft uitdrukkelijk de opvatting dat viering in 1999 van het komende honderdjarige bestaan niet zozeer in het teken zal moeten staan van de ouderdom van de vereniging maar van haar nieuwe jeugd; ik heb er alle vertrouwen in dat ons dat gaat lukken.

Dit jaar heeft alvast een voorproefje gegeven van de vereniging, die het Bestuur zich voorstelt, n.l. een dynamische organisatie die aan de weg timmert en de moeite waard is om lid van te zijn. Naast het Bulletin, dat van ouds het wetenschappelijke gezicht van de vereniging heeft bepaald, zijn er verschillende activiteiten zoals symposia, excursies, lezingen en de restauratiewerkvakanties voor de jeugdeden. Gezien de vele vakdisciplines, waartoe de leden behoren, zal het pakket van activiteiten veelzijdig dienen te zijn.

Dat dit mogelijk is, blijkt ondermeer uit het programma van het afgelopen jaar, waarbij de resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project aan de orde zijn gekomen, naast het bouwhistorisch onderzoek, de landschapsproblematiek en de zorg voor de (Gelderse) kastelen. Dank zij de aandacht die deze activiteiten in de media mochten krijgen, konden berichten dat 'de KNOB niet meer zou bestaan' ontkracht worden. Met het optreden van de heer Quillemo, echtgenoot van prinses Christina, als officiële opener van het symposium over de Gelderse kastelen, heeft de Bond zijn relatie met het Koninklijk huis kunnen onderstrepen.

De variatie in onderwerpen, die aan de orde worden gesteld, treft u ook weer dit jaar aan getuige het activiteiten-programma voor 1993. Ook nu weer zal bij de organisatie van de activiteiten samenwerking worden gezocht met anderen; dit gebeurt bepaald niet uit zwakte maar voor het bereiken van een kwalitatief zo goed mogelijk resultaat. Samenwerking wordt dezerzijds gezien als een positieve zaak en bijzonder gelukkig is het Bestuur met het feit dat die met de Nederlandse Museum Vereniging ertoe geleid heeft dat deze zijn huidige voorzitter afgevaardigd heeft in het Algemeen Bestuur van de KNOB.

Het Bestuur hecht zeer aan nauw contact met de leden en zal naast de gebruikelijke informele gesprekken ook steekproefsgewijs satisfactie-onderzoek doen onder de leden. Een eerste peiling vindt momenteel plaats onder de jeugdeden, een groep die voor de toekomst van de Bond zeer belangrijk is.

De resultaten van deze peilingen zullen waar nodig het beleid van het Bestuur beïnvloeden en corrigeren indien daar aanleiding toe bestaat. Belangstellenden kunnen desgevraagd uiteraard kennis nemen van de resultaten, die op het Bureau ter inzage zullen liggen.

Gelet op de privacy van de leden zal het onderzoek steeds anoniem van karakter zijn. Ik reken op uw medewerking indien u uitgenodigd wordt uw mening te geven over zaken die de KNOB raken.

Los van genoemde mogelijkheden, nodig ik u van harte uit niet te schromen om uw opmerkingen en suggesties het Bestuur of Marianne te doen toekomen. Wij zullen u er dankbaar voor zijn en waar mogelijk ons voordeel mee doen!

Als laatste onderwerp wil ik uw aandacht vragen voor het ledental van de Bond.

Zoals bij de verschillende vergaderingen, die in de afgelopen jaren zijn gehouden, is de ontwikkeling van het ledental een zaak van aanhoudende zorg. Het Bestuur hoopt dat de nieuwe lijn bij de vereniging ook een positieve invloed zal hebben op het aantal leden; de eerste tekenen wijzen daarop. Toch hoop ik dat ook de leden hun best zullen doen het verloren terrein terug te winnen, want de KNOB kan pas echt overleven als het ledental weer boven de 2000 gestegen is. Ik wens u een interessante dag toe.

Verslag ledenvergadering dd. 20 juni 1992, gehouden in het Teylers Museum te Haarlem.

Het aantal aanwezige leden is 31 naast een bijna voltallig Bestuur met 7 leden.

1. Opening

De vergadering wordt geopend door de heer G. Heuff, voorzitter.

Mededelingen: berichten van verhindering zijn ontvangen van van de heren Gundelach, Kamp-huis en de chef de bureau, Marianne de Haas (wegens ziekte).

2. Notulen ledenvergadering dd. 15 februari 1992

De enige opmerking op dit verslag komt van de heer Jansen, die de voorzitter verzoekt om in het vervolg niet melding te maken van 'een groot aantal leden' maar het aantal aanwezigen nader te preciseren; de secretaris bevestigt desgevraagd dat het aantal aanwezige leden ruim 35 is geweest. Aan de hand van het register, dat op deze vergadering is rondgegaan kan dit aantal nauwkeurig worden vastgesteld. De voorzitter zal zorgen dat in de toekomst het verslag op dit punt precies is.

3. Ingekomen stukken en mededelingen

Er zijn geen stukken ter behandeling in de vergadering bij het Bestuur en het bureau van de KNOB binnengekomen.

4. Financiën

Met betrekking tot de toelichting op de Jaarrekening 1991 door de Penningmeester, Verslag van de Kascommissie en benoeming nieuwe leden van de Kascommissie geeft de Penningmeester een nadere toelichting.

Deze geeft aan dat de Jaarrekening in concept gereed is, maar dat ten gevolge van de problemen waarmee de KNOB in 1991 werd geconfronteerd de definitieve versie nog niet gepresenteerd kan worden; weliswaar zijn enkele van de belangrijkste problemen zoals de opheffing van het directeurschap en de fiscale problematiek opgelost maar de afwikkeling van financiële relatie KNOB/ Walburg Pers vergt meer tijd dan is verondersteld. De voorkeur is gegeven aan een uitstel van de behandeling daarvan in plaats van het in discussie brengen van een onvolledig stuk. Weliswaar wordt in het overleg met de Walburg Pers goede voortgang gemaakt maar een accoord met daarin alle financiële consequenties, die van grote invloed zijn op de verenigingsfinan-

ciën, is nog niet bereikt. Hij stelt voor om dit moment af te wachten en spreekt daarbij het vertrouwen uit dat het moment van overeenstemming niet meer ver weg is. Afgezien van dit laatste kan geconstateerd worden dat 1991 een relatief klein tekort heeft opgeleverd van ca. fl 7.000; in vergelijking met de resultaten van 1990 betekent dit een forse verbetering. In verband met het voorgaande kondigt de heer Conijn aan dat hij weliswaar af zal treden als Penningmeester, maar gezien zijn nauwe betrokkenheid met de zaak 'Walburg Pers' en de bij hem aanwezige historische kennis zal hij lid blijven van het Bestuur met als speciale taak: het tot een goed einde brengen hiervan.

Naar aanleiding van deze toelichting wordt door mevr. Bleijenburg met betrekking tot de aangegeven tekorten gevraagd aan welke bedragen gedacht moet worden; essentieel is hierbij volgens de Penningmeester de invloed van het kontrakt hierop. Wanneer dit strikt gevolgd wordt met de Walburg Pers als (risicodragende) uitgever, dan zou – afgezien van de bijgekomen kosten wegens verenigingsdrukwerk – de gereserveerde bedragen de in rekening te brengen kosten geheel kunnen afdekken; wordt echter rekening gehouden met de nota's wegens drukwerk dan zou het tekort over de afgelopen drie jaar meer dan een halve ton bedragen.

De Penningmeester beklemtoont desgevraagd dat de discussie met de Walburg Pers zich niet in de juridische sfeer bevindt, aangezien beide partijen vooralsnog de intentie hebben de samenwerking voort te zetten.

De heer Besemer vraagt hoe het is gesteld met de betaling van de gezonden rekeningen van de Walburg Pers vanaf 1989; de heer Conijn geeft aan dat in het kontrakt tussen de Walburg Pers en de KNOB de eerstgenoemde de rol van uitgever heeft en dat dientengevolge nota's wegens drukkosten, zoals deze gezonden zijn aan de vereniging, irrelevant zijn. Voor een deel kan e.e.a. te wijten aan langdurige ziekte bij de Directie van de Walburg Pers in de genoemde periode. De Voorzitter verklaart nadrukkelijk dat de sfeer, waarin de gesprekken zich voltrokken, zeer positief en constructief is. Zoals bij de vorige vergadering reeds is meld, is het kontrakt aangegaan voor de jaren 1989, 1990 en 1991; over de wijze, waarop de toekomstige samenwerking wordt voortgezet, zal worden gesproken nadat een accoord over de financiën is bereikt.

Het Verslag van de Kascommissie en benoeming van een nieuwe Kascommissie komt voor deze vergadering te vervallen.

5. Jaarverslag 1991

Het Jaarverslag geeft geen aanleiding tot discussie en wordt ongewijzigd goedgekeurd.

6. Programma 1992 en 1993

De Secretaris geeft toelichting op de voorgenoemen activiteiten voor 1992, te weten:

23 september Betekenis van het Bouwhistorische Onderzoek voor het opstellen van het restauratieplan, te houden in Deventer in samenwerking met de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Stichting Bouwhistorisch Onderzoek en de gemeente Deventer.

2 oktober themadag Het Gelderse Kasteel, te houden in het kasteel Rosendaal te Rozendaal in samenwerking met de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.

16 oktober Landschapsdag te Zeist in samenwerking o.m. met het Platform Landschap, waarvan de KNOB deel van uitmaakt, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Oudheidkundig Bodemonderzoek, de ministeries van Landbouw en Visserij en VROM.

december 'Topografische prentkunst' (deze dag is wegens overbelasting van het programma en in overleg met de participanten uitgesteld) 9 januari Wetenschapsdag te Leiden in samenwerking met het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. Leiden; deze dag is bedoeld als jaarlijks terugkerend evenement te organiseren met een van de universiteiten rond de oprichtingsdag van de KNOB.

Naar aanleiding van enkele opmerkingen daarover uit de Vergadering deelt de Voorzitter mede, dat de programmering in 1993 gelijkmatiger zal zijn dan in de tweede helft van 1992; e.e.a. wordt veroorzaakt door het inhaaleffect, die noodzakelijk is om de geloofwaardigheid van de KNOB te versterken jegens haar leden en de instanties, die de Bond financieel ondersteunen. De opzet is het om te komen tot een cyclus van 2 maanden.

7. Mutaties Bestuur

Zoals de heer mr G.A.A. Conijn in zijn toelichting op het Financieel Jaarverslag 1991 (punt 4 van de agenda) reeds mededeelde, zal hij de functie van Penningmeester neerleggen, doch hangende de afwikkeling van het onderdeel 'Walburg Pers' aanblijven als lid van het Bestuur.

Op voorstel van het Bestuur wordt de heer E.G.M. van Zijl, registeraccountant, benoemd in de functie van Penningmeester.

Tevens treedt af mevr. drs M.M.A. van Boven als lid van het Algemeen Bestuur; door het Bestuur wordt als kandidaat de heer W.F.J. Morzer Bruijns, Voorzitter van de Nederlandse Museum Vereniging, voorgesteld; hier zijn vanuit de leden geen tegenkandidaten gesteld, waardoor ook deze benoemd wordt als lid van het Bestuur.

8. Rondvraag.

Als ingelast onderwerp wordt door de Voorzitter de Redactie van het Bulletin aan de orde gesteld, die de Hoofdredacteur, prof dr ir F.W. van Voor-den, het woord geeft. Deze gaat uitvoerig in op de nieuwe opzet van de Redactie van het Bulletin; zodra alle aangezochte personen positief hebben gereageerd zal de nieuwe opzet van start gaan. Ingevolge het bepaalde in artikel 11 van het Huis-houdelijk Reglement kan de Vergadering zich desgevraagd hiermede verenigen en verklaart men zich tevens accoord met de personele invulling. Het vervaardigen van de summary zal voortaan aan een gespecialiseerd vertaler worden opgedragen.

Potsdam: uitvoerig is gediscussieerd over de betrokkenheid van de KNOB bij het project Potsdam; naar aanleiding van een vraag van de heer Besemer dienaangaande bevestigt de Secretaris dat Oranienburg geen deel uitmaakt van het project. Algemeen heerst de opvatting bij de Vergadering dat het geven van restauratie-adviezen meer op terrein van bijvoorbeeld de Restauratieafdeling van de TU-Delft en particuliere deskundigen zou hebben gelegen dan die van de KNOB; de eigen inzet van de vm. Directeur van de KNOB is hier in niet geringe mate debet aan. Naar aanleiding van een vraag dienaangaande van de heer Van der Mark verzekert de Voorzitter dat de KNOB op geen enkele wijze zal participeren in de BV 'Restauratie Potsdam' o.i.d. die volgens zeggen door de heer Elsing schijnt te zijn opgericht.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter de vergadering.

Between air-conditioner and mango tree Architecture and urban development symposium Curaçao, University of Groningen (RUG) September 1992

Saskia van Dijk and Mariëtte Kamphuis

On 23 September 1992 the symposium 'Between air-conditioner and mango tree' took place at the University of Utrecht (RUG). It was not without reason that the Institute of Art history, Architectural history and Archaeology, in the person of Professor. dr. E.R.M. Taverne, performed the task of being the host during that day. In the period 1990-1992 five students of the architectural-history department dedicated their postgraduate studies to architecture and urban development in Willemstad, Curaçao.

The immediate cause of the organization of the symposium was the wish to reveal the results of the research performed, in such a way as to make it possible to use it in the discussion on the practice of present-day architecture, urban development and urban renewal on the island. This theme is quite topical among experts as well as the general public. The discussion is notably focused on the decline, preservation, and urban renewal of the historical centre of Willemstad. Partly because of the acute need to take action there, partly because of the formulation and institution of the Monumentenplan (monuments and historic buildings plan) and the promotional activities of the Interregional Commission Action Plan Willemstad (ICAW) of UNESCO since 1988.

Question of identity

What is essential is the question of identity. The need for an Antillean native culture and a policy suitable for this purpose has presented itself ever more compellingly since the fifties, when the process of governmental emancipation of the islands started. Within the field of restoration of monuments and urban renewal the following question is crucial: choices will have to be made between demolition and restoration, history-oriented new construction or contemporary building. The quality of life of a city is largely determined by the extent to which buildings and public environment give the inhabitants a sense of recognition and of 'feeling at home'.

The organization of the symposium also wished to apply the theme of identity explicitly to the urban growth and present situation of twentieth-century Willemstad: an extensive conurbation which in the course of a few decades has come into existence around Schottegat, the inner bay and also the industrial centre of the oil industry. In this area in particular, with its fragmented and largely unstructured buildings, the present generation of Curaçao architects and urban developers is faced with a difficult task. They are trying to find modern solutions in harmony and coherence with the form language and functionality rooted in native culture as well as to improve the disrupted relation (both in visual and in functional respect) between the historical inner city and the modern urban extensions. A task on 23 September 1992 summarized under the title: 'between air-conditioning and mango tree'.

Curaçao building tradition and alienation

In geographical and climatological respect the island of Curaçao is part of the Caribbean. A group of scattered islands, each of them colonized by a European nation at some time or another. Each mother country left its mark on local culture, which resulted in an enormous variety of cultural characteristics. This diversity, combined with the capacity of absorbing and integrating all sorts of external

influences into the local culture is the common element linking the chain of islands to form a multi-coloured entity.

Thus an enormous wealth of forms also arose in the architecture and urban development of the Caribbean, in which Curaçao definitely occupies a special place. Here too, a quite specific development of forms took place, combining the cultural heritage of the mother country with a pragmatical use of locally available materials and adjustment to local environment. As a consequence, architecture and urban development distinguished themselves from those in the mother country, The Netherlands, as well as from those found on the islands elsewhere in the region.

The unexpected and rapid industrialization of Curaçao since the beginning of this century, when the oil industry was established there, caused a rupture in the gradual development of the native building style. 'Oil' became the determining factor in the type of urban growth and layout of Willemstad. An overall modernization took place; there was a lack of time, means and cultural awareness to adapt traditional architecture to the requirements of the new period, both in a quantitative and a qualitative respect. In order to meet the urgent demand for houses and new public buildings, a switch was made to foreign means, materials and forms. The alienation thus started is one of the major causes of the present problems and discussions in the field of Curaçao urban development.

Economic factors still greatly determine the acts and choices made by the authorities on the island, which is in a highly vulnerable and dependent position due to its unilateral and open structure. However, the 1969 revolt and, in the field of architecture, the recent fierce opposition against a French anti-historical development proposal for the Brion square, indicate that there are limits to this unscrupulous denial of local culture and needs.

Cultural awareness

Notably during this past decade there has clearly been a turn in this respect both among architects and with respect to environmental planning. A start will have to be made with successful urban development and revitalization of the partly run-down historical centre, taking the native, locally rooted form as a starting point, literally in the physical appearance of the city built, as well as in the form of a policy vision. Reorganizations in public housing, the Monumentenplan, the Environmental Development Plan and experiments in architecture witness the will and energy to come to a more firmly based approach of environmental-planning policy.

At the same time criticism of the present situation has been expressed more vehemently these past years. Historical parts of town are very vulnerable in an economy strongly aimed at tourism, and in the event of careless policy they might deteriorate into a lifeless, stone museum of historical-looking facades, without any value for the local inhabitants; In this respect, (foreign) property developers represent important factors of power. There is also criticism of the specific environmental-planning policy: an overall vision is under fierce discussion. No permanent solution is at hand for the housing shortage and the shortage of suitable building sites.

Research

There are still many gaps in the historiography of Willemstad. Whereas formerly stylistic developments in historical architecture were emphasized, at the moment there is a great need for research aimed at long-term processes, their determining

factors and the actors therein. Research focusing on the place occupied by Curaçao within the Caribbean, searching for connecting and distinguishing elements, and placing them in an overall view of mutual influence. Research into twentieth-century urban development, disclosing the details of the process of modernization and planning that has led to the present situation in architecture and urban development.

Gathering knowledge and understanding of this history of Willemstad may be seen as a part of and contribution to the development and consolidation of a Curaçao building style and environmental-planning policy.

The four undergraduate dissertations mentioned, which were presented at the University of Utrecht on 23 September 1992, may instigate further gathering of knowledge. The knowledge built up at the University of Utrecht and beyond it, when compiled into a wide research structure, might be extended and put to use in such a way as to make it immediately applicable for concrete architecture, urban development and planning policy in Curaçao; where indeed the symposium 'between air-conditioning and mango tree' ought to have taken place.

Recent finds of 13th and 14th-century funerary sculpture in the Netherlands

H.A. Tummers

Over the last twenty-five years several pieces of early funerary sculpture have come to light in the Netherlands. Some of them have not yet been published, others have been mentioned but not al-

ways in easily accessible periodicals. Here a survey of them is given, concentrating on the finds that have not yet been described and on some new insights procured by the others.

In the medieval church of Lochem a piece of sandstone of a sacramenthouse was found in about 1973, the backside of which showed an *Orans*-figure and the words *requie(m)* and *anim(am)*. The original funerary use of this memorial stone is clear, while stylistically it may probably date from the 9th or the 10th century. As such it deserves more notice than it has received up to now.

Three new finds can be added to the group of sarcophagus lids with the representation of the deceased in low relief as found along the northern coastal region. At Vollenhove a lid was found in 1991 during extension works on the marina there. It shows the figure of a man with his hands on his stomach within a border consisting of ropes, while at the top a separate compartment shows a tiny figure standing for the *elevatio animae* scene. The lower right hand part of a similar slab at Rolde, already known but wrongly interpreted, is shown to belong to the same group. The extraordinary slab at Holwierde showing a husband and wife holding each other has not yet been dealt with in Dutch art-historical literature, though it is mentioned in the English handbook by Greenhill on incised effigial slabs. All three slabs are made of Bentheimer sandstone and can be dated back to the end of the 12th or the beginning of the 13th century. The whole group of these effigial slabs, and some fourteen are now known in the Netherlands and in northern Germany, can be described as provincial products derivative from funerary works of art in

Westphalia in the 12th century (at Iburg and Riesenbeck).

As to great tombs with effigies, the double tomb to Count Gerhard and his wife at Roermond is shown to be original and still on its original site in the middle of the former abbey church, in spite of doubts expressed in the handbook on tomb sculpture by Bauch. Attention is further drawn to the great tombs with giants that are made of Namur stone (at Gorinchem, Utrecht and Ysselstein), especially as they are still often stated to be of the better known Tournai stone.

Of the early incised effigial slabs found in the present-day Netherlands, those at Velsen, Nijmegen and two at Maastricht are dealt with here. The one at Velsen deserved greater attention because of the special technique of *taille d'épargne* that is employed. The slab at Nijmegen to Coene Boem and his wife Karstine (early 14th-century) is mentioned because the name of Coene Boem has been found to refer to a wine merchant who paid a Rhine toll at Lobith in 1306 and 1307. The most recent find, in Maastricht on the site of the Friars' church in 1990, shows the lower part of an incised knightly figure standing on a dragon. The name of the knight has not been preserved but the date has, 1273, and as such it is one of the very few early incised slabs commemorating knights in the Netherlands.

Summaries: Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman en H.A. Tummers.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

De bouw van de prestigieuze spoortunnel, dwars door het hart van Rotterdam, nadert langzaam maar zeker zijn voltooiing.

Momenteel zijn wij bezig met de wederopbouw van de koopmanshuizen aan de Wijnhaven.

In 1987 werden deze woningen zorgvuldig gedemonteerd en opgeslagen in twintig containers. Nu worden de panden weer te voorschijn gehaald en herbouwd met de authentieke materialen.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

Wie aan het eind van de zestiende eeuw voet
aan wal zet in Polen, struikelt over de
Hollanders en Vlamingen.

Ze brengen er hun waar aan de man, bouwen
huizen, leggen waterwerken aan, installeren een
in Utrecht gebouwd carillon in de Mariakerk.

Ook in omgekeerde zin is er sprake van
beïnvloeding: Poolse geleerden als
Johannes Maccovius (Makowski) – een zeer
populaire hoogleraar theologie – verblijven aan
de universiteiten van Franeker en Leiden.

De Pool Copernicus (Kopernik) vindt de eerste
aanhangers van zijn theorieën in Nederland.

Daniël Fahrenheit – de uitvinder
van de kwikthermometer – komt als
kleine jongen al uit Dantzig naar Amsterdam.
In deze laatste stad treft men herbergen aan
met namen als 'De Croon van Polen',
'De Arend en de Pool' en
'Krasnapolsky'!

248 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 22 x 28 cm
gebonden met stofomslag
ISBN 906011.807.3
NUGI 641
prijs f 89,-
Verkrijgbaar in de boekhandel
of rechtstreeks bij de
Walburg Pers

Drs. Lucia Thijssen

1000 JAAR POLEN EN NEDERLAND